

Η ιστορία συνδέεται με την καθημερινότητά μας. Μνημεία, παραστάσεις, ιδέες, οτιδήποτε συναντούμε στην καθημερινή ζωή μπορεί να έχει κάποιο ιστορικό υπόβαθρο το οποίο αντιλαμβανόμαστε ενσυνείδητα ή υποσυνείδητα. Ακόμη και φράσεις που χρησιμοποιούμε στην καθημερινή πραγματικότητα ενδεχομένως να έχουν κάποιο ιστορικό έναυσμα. Όλα τα παραπάνω μπορεί κανείς να τα κατανοήσει καλύτερα μόνο μέσα από τη διεπιστημονική προσέγγιση της ιστορίας. Η διεπιστημονικότητα (*interdisciplinarity*) συνδυάζει δύο ή και περισσότερα πεδία επιστημονικής γνώσης σε μια έρευνα ή σε μια διδασκαλία και βρίσκει την πλήρη σημασία της, όταν δημιουργείται κάτι νέο που ξεπερνά τα συμβατικά σύνορα των επιστημών ή των κλάδων τους, με σκοπό την εμφάνιση νέων επιστημονικών αναγκών και την προσπάθεια να απαντηθούν τα όποια ερωτήματα προκύπτουν κατά τη διάρκεια της διεπιστημονικής προσέγγισης. Η διεπιστημονικότητα στην ιστορία είναι απαραίτητη τόσο στο πεδίο της διδακτικής πράξης όσο και στο αντίστοιχο της έρευνας. Πολλές επιστήμες ή γνωστικά αντικείμενα συνδέονται με την ιστορία, όπως η γεωγραφία, η θεολογία, η λογοτεχνία, η τέχνη, η ιατρική, η επιγραφική, η νομισματική, η παλαιογραφία, η φιλοσοφία, η νομική, οι νέες τεχνολογίες, η γλώσσα, κ.ά. Τα τελευταία μπορούν να αξιοποιηθούν δημιουργικά στη μελέτη της ιστορίας, συμπληρώνοντας τις ψηφίδες του παρελθόντος, οδηγώντας σε μια κατά το δυνατόν σφαιρική προσέγγιση της γνώσης.

Ο Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης διδάσκει ιστορία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (ΠΤΔΕ). Είναι επισκέπτης καθηγητής (*visiting professor*) ιστορίας στο Ινστιτούτο Ορθόδοξων Χριστιανικών Σπουδών του Κέμπριτζ, σύμβουλος-καθηγητής (ΣΕΠ) στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία και επιστημονικός συνεργάτης (*associate*) νεότερης ελληνικής ιστορίας στο Κέντρο Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ. Διετέλεσε μεταξύ άλλων ανώτερος συνεργάτης (*senior associate*) στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, διδάσκων στην Πατριαρχική Ακαδημία Κρήτης και διαλέκτης σε ερευνητικά κέντρα και προγράμματα σπουδών σε Οξφόρδη, Κέμπριτζ, Χάρβαρντ, Βιέννη, κ.α. Από τις εκδόσεις Ηρόδοτος κυκλοφορούν τα βασικά έργα του: *Εκκλησία και πολιτική στην Ελλάδα. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας (1828-1831)* (2017), *Γεώργιος Ξενοδράκης (1816/1818[-]-1888)*. Ο δυναμικός εκφραστής του κρητικού ενωτικού κινήματος και ευεργέτης της παιδείας (2019), *Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας. Ενδεικτικά παραδείγματα στη διδακτική πράξη και στην έρευνα* (2022).

Εικόνες εξωφύλλου: κολάζ από εικονιστικό υλικό που προβάλλεται στη μελέτη.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Μαντζάρου 9

GR 10672 Αθήνα

Τ 21 03 62 63 48 · Φ 69 76 33 44 93

✉ info@herodotos.net

🌐 www.herodotos.net

ISBN 978-960-485-405-9

9 789604 854059

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ
ΣΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Εκδότης

Δημήτριος Κ. Σταμούλης

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ
ΣΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ
ΣΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης,
Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας.
Ενδεικτικά παραδείγματα στη διδακτική πράξη και στην έρευνα.

Ηρόδοτος, Αθήνα, 2022.
Πρωτότυπη έκδοση.

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες του κόσμου.

Copyright © by Εκδόσεις Ηρόδοτος και Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης,
Αθήνα, 2022.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISBN 978-960-485-405-9

Στους φοιτητές μου.

Πρόλογος

Αφορμή για τη δημιουργία αυτού του συγγράμματος υπήρξε το ομότιτλο μάθημα που διδάσκω στο πανεπιστήμιο Κρήτης. Μέσα από τη διδασκαλία του συγκεκριμένου μαθήματος προέκυψαν ερωτήματα και απορίες αναφορικά με τη διεπιστημονική προσέγγιση της ιστορίας τόσο στο πεδίο της ιστορικής έρευνας όσο και της διδακτικής πράξης.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο J. Dewey, «δεν έχουμε μια σειρά από χωριστούς κόσμους, ένας από τους οποίους είναι μαθηματικός, άλλος φυσικός, άλλος ιστορικός κλπ. Ζούμε σ' έναν κόσμο όπου όλες οι πλευρές συνδέονται». Με τα παραπάνω επισημαίνει τη σημασία της διεπιστημονικότητας στον κόσμο και ειδικά στην επιστήμη¹.

Η διεπιστημονικότητα (interdisciplinarity) συνδυάζει δύο ή και περισσότερα πεδία επιστημονικής γνώσης σε μια έρευνα ή σε μια διδασκαλία και βρίσκει την πλήρη σημασία της, όταν δημιουργείται κάτι νέο, που ξεπερνά τα συμβατικά σύνορα των επιστημών ή των κλάδων τους, με σκοπό την εμφάνιση νέων επιστημονικών αναγκών και την προσπάθεια να απαντηθούν τα όποια ερωτήματα προκύπτουν κατά τη διάρκεια μιας διεπιστημονικής προσέγγισης.

Ιδιαίτερα στην εποχή μας, όπου επικρατεί ο κατακερματισμός της γνώσης και η εξειδίκευση, είναι επιτακτική η ανάγκη για μια ολιστική αντίληψη της γνώσης, μέσω της διεπιστημονικότητας. Η τελευταία αποτελεί την απάντηση στις όποιες ερευνητικές ή διδακτικές προκλήσεις σήμερα. Πολύ

1. EBY, J., HERRELL, A. & HICKS, J., *Reflective Planning, Teaching and Evaluating*, K - 12, Merrill Prentice Hall, New Jersey 2002, σελ. 7.

εύστοχα ο Κωνσταντίνος Μπίκος αναφέρει τα ακόλουθα για την ανάγκη της διεπιστημονικής γνώσης του κόσμου, επισημαίνοντας ότι τα πάντα λειτουργούν ως σύστημα:

«[...] Οι παιδαγωγοί κατά τις τελευταίες δεκαετίες θεωρούν ότι αποστολή της σύγχρονης εκπαίδευσης είναι να καταδεικνύει στους τροφίμους της την πραγματικότητα ότι τόσο ο φυσικός όσο και ο κοινωνικός κόσμος αποτελούν μια ενιαία πραγματικότητα, τα μέρη της οποίας επηρεάζουν και αλληλοεπηρεάζονται. [...]»².

Το βιβλίο αυτό δεν απευθύνεται μόνο στους φοιτητές του συγκεκριμένου μαθήματος, αλλά και σε εκείνους που ασχολούνται με την έρευνα και τη διδασκαλία της ιστορίας. Απευθύνεται, όμως, και σε όσους δεν ασχολούνται με την ιστορία και θέλουν να ανακαλύψουν τη «γοντεία της». Σκοπός αυτό του έργου είναι να αναδείξει τις διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας μέσα από ενδεικτικά παραδείγματα. Τα τελευταία αποτελούν την απαρχή ή μια πρόκληση για τη διερεύνηση και άλλων παραδειγμάτων διεπιστημονικής προσέγγισής της. Επιπρόσθετος στόχος αυτού του βιβλίου είναι, μέσα από αυτές ακριβώς τις διεπιστημονικές διαστάσεις της ιστορίας, να αναδείξει πόσο ενδιαφέρον είναι ή μπορεί να γίνει αυτό το γνωστικό αντικείμενο. Άλλωστε, σε όλους τους ανθρώπους αρέσει να ακούν ιστορίες για άλλους. Είναι μέσα στην ανθρώπινη φύση. Είναι ακόμα χαραγμένη στη μνήμη μου η εικόνα της γιαγιάς μου να μου διηγείται, όταν ήμουν μικρός, ιστορίες «για τα παλιά τα χρόνια».

Τα παραπάνω αναφέρονται για να καταλήξω στο ακόλουθο: Ιστορία δεν είναι μια απαρίθμηση ονομάτων ή χρονολογιών, μια αποστήθιση εγκυκλοπαιδικών γνώσεων χωρίς αντίκρισμα, όπως έχουν οδηγήσει τους σημερινούς διδασκόμενους λανθασμένες επιλογές του εκπαιδευτικού συστήματος. Ιστορία είναι η γνώση του παρελθόντος όπως αντικα-

2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΙΚΟΣ, «Η διεπιστημονικότητα στην εκπαιδευτική πράξη», *Πολιτισμός και Έρευνα* 4 (2015), σελ. 58 [55-64].

Πρόλογος

τοπτρίζεται μέσα από όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας. Μόνο, όταν τις εντοπίζει κάποιος, μπορεί να ανακαλύψει και τη «μαγεία» της.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τις εκδόσεις «Ηρόδοτος» και τον εκδότη τους Δημήτριο Σταμούλη για την εμπιστοσύνη και τη στήριξή του, καθώς και όλους εκείνους που με βοήθησαν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στη συγγραφή αυτού του βιβλίου και κυρίως τους φοιτητές μου που ανατροφοδότησαν τη σκέψη μου και μου γέννησαν νέες ιδέες και ερωτήματα μέσα από τις απορίες και τους προβληματισμούς τους.

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ

*Διεπιστημονικές διαστάσεις
και προσεγγίσεις της ιστορίας*

*Ενδεικτικά παραδείγματα
στη διδακτική πράξη και στην έρευνα*

Εισαγωγή

Στο παρόν σύγγραμμα εξετάζεται ο όρος «διεπιστημονικότητα», γνωστή και ως “Interdisciplinarity”, με την έννοια της ενσωμάτωσης γνώσεων και μεθόδων από διαφορετικούς κλάδους επιστημών, προκειμένου να υπάρξει μια πραγματική σύνθεση όλων των διαφορετικών προσεγγίσεων. Η «διεπιστημονική προσέγγιση» “Interdisciplinary Approach” διαφέρει από την “Intradisciplinary Approach” (ενδοεπιστημονική προσέγγιση) που αναφέρεται στην εργασία εντός των ορίων ενός μόνο επιστημονικού κλάδου. «Πχ. ένας μαθηματικός συμβουλευεται μαθηματικούς [...], για να δημιουργήσει ένα μοντέλο πρόβλεψης καιρικών φαινομένων. Το πεδίο αναφοράς στη δημιουργία του μοντέλου είναι εντελώς μαθηματικό»³. Επίσης, διαφέρει από την “Crossdisciplinary Approach”⁴ (διασταυρούμενη προσέγγιση), όταν εξετάζεται ένα γνωστικό αντικείμενο από την οπτική γωνία ενός άλλου ή, κατά την καθηγήτρια Κατερίνα Πλακίτση, πρόκειται για «τη θέαση ενός κλάδου μέσα από τη μεθοδολογία και εννοιολογικό σύστημα ενός άλλου, πχ. η φυσική ή τα μαθηματικά της μουσικής»⁵.

3. Πρβλ. <https://blog.lore.online/2019/08/30/disciplinarity.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).

4. Πρβλ. TISHA DUNKAN, ALLISON A. BUSKIRK-COHEN, “Exploring Learner-Centered Assessment: A Cross-Disciplinary Approach”, *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 23 (2011), σελ. 246-259· GREGOR SLAVICEK, “Interdisciplinary - A Historical Reflection”, *International Journal of Humanities and Social Science*, vol. 2, No 20, [Special Issue, October 2012], σελ. 107-113.

5. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΛΑΚΙΤΣΗ, Παρουσίαση με θέμα: «Διεπιστημονικά και Διαθεματικά Προγράμματα Σπουδών» - Μεταγράφημα παρουσίασης. Πρβλ. <https://slideplayer.gr/slide/11999114/> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).

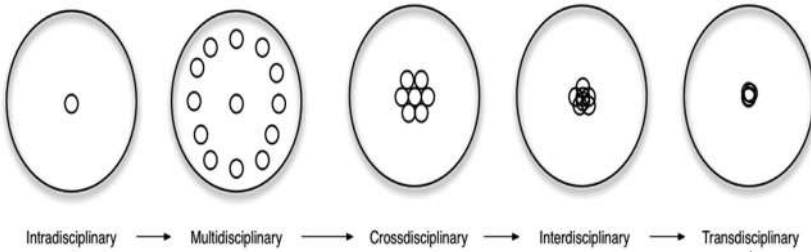
Επίσης, διαφέρει από τη “Multidisciplinary Approach” (πολυεπιστημονική προσέγγιση), όταν άτομα από διαφορετικούς κλάδους συνεργάζονται, ο καθένας, όμως, διατηρεί τη γνώση του δικού του επιστημονικού κλάδου, πρόκειται δηλαδή για «προσθετική των επιμέρους γνωστικών κλάδων», και από την “Pluri-disciplinary Approach” (πολλαπλή προσέγγιση) που αναφέρεται σε «σύμπραξη όμορων και συσχετιζόμενων επιστημών, π.χ. τα μαθηματικά και η φυσική». Τέλος, διαφέρει από την “Transdisciplinary Approach” (υπερκλαδική προσέγγιση⁶), όταν δημιουργείται μια ενότητα πνευματικών πλαισίων πέρα από την οπτική των γνωστικών αντικειμένων. Πρόκειται δηλαδή για «προωθημένες διεπιστημονικές συμπράξεις και από άλλους κλάδους (σύμπραξη επιστημών και παρα-επιστημών – τέχνη, αισθητική, διαίσθηση, ηθική, μεταφυσική κ.ά.)»⁷. Να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, ότι διατηρήθηκαν και οι ξενόγλωσσοι όροι των παραπάνω εννοιών, καθώς η ελληνική μετάφραση δεν μπορεί να αποδώσει πάντα μονολεκτικά ή κατά προσέγγιση την ακριβή έννοια που προσδιορίζει ο εκάστοτε όρος.

6. Για τη μετάφραση του όρου στα ελληνικά, βλ. εισήγηση ΗΛΙΑ ΜΑΤΣΑΓΟΥΡΑ σε ημερίδα στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων σε συνεργασία με τη Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος, https://www.syllogosperiklis.gr/old/eisigiseis_Ioanninon/matsagoyras.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).

7. Για τις παραπάνω προσεγγίσεις, βλ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΛΑΚΙΤΣΗ, Παρουσίαση με θέμα: «Διεπιστημονικά και Διαθεματικά Προγράμματα Σπουδών» - Μεταγράφημα παρουσίασης, <https://slideplayer.gr/slide/11999114/> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021). <https://blog.lore.online/2019/08/30/disciplinarity.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021). <https://www.arj.no/2012/03/12/disciplinarity-2/> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).

Εισαγωγή

Οι διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης των γνωστικών / επιστημονικών κλάδων (σχηματική αναπαράσταση)

Πηγή: <https://www.arj.no/2012/03/12/disciplinarity-2/> [Alexander Refsum Jensenius] (ημερομηνία πρόσβασης 2.4.2021)

Όπως επισημαίνει ο Mario Bugne, «η μελέτη οποιουδήποτε πραγματικού και πολυσύνθετου συστήματος απαιτεί τη συνεργασία πολλών επιστημονικών ειδικοτήτων, γιατί ο κάθε επιστημονικός κλάδος αρχίζει με μια τεχνητή αφαίρεση από έναν αριθμό απόψεων, που ελπίζει ότι θα καλυφθούν από άλλους κλάδους. [...] Η ενότητα του τυπικού υπόβαθρου (λογική και μαθηματικά) και της μεθοδολογίας, καθώς και η συνολική μη-αντιφατικότητα που έχουν οι διάφορες θεωρίες που εισέρχονται σε οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια συνεργασίας, καθιστούν δυνατή τη διεπιστημονική προσέγγιση και, με τη σειρά τους, ευνοούνται από αυτή»⁸.

Ο καθηγητής Ηλίας Ματσαγγούρας, αναφέρει χαρακτηριστικά:

«[...] διεπιστημονικότητα δεν έχουμε μόνο όταν δανείζεται η μια επιστήμη στοιχεία [...] από την άλλη για να μελετήσει τα θέματά της, αλλά και όταν προσφέρει τις δικές της υπηρεσίες στις άλλες. Για παράδειγμα, όταν κείμενο της ιστορίας αναδεικνύει ποια από τα ιστορικά δεδομένα εξηγούν την ανάπτυξη μορφών τέχνης ή θεσμών και πολιτικών συστημάτων, προσδίδει διεπιστημονική διά-

8. MARIO BUGNE, X. ΖΕΡΜΠΙΝΗ (μτφρ.), «Η φύση της επιστήμης», *Δευκαλίων* τόμ. 5, αρ. 16 (1976), σελ. 360 [351-363].

σταση στην προσέγγισή του, αφού έχει προσφέρει τις υπηρεσίες του στους επιστημονικούς κλάδους της θεωρίας της τέχνης και της πολιτειολογίας»⁹.

Σε ό,τι αφορά τη σχέση ιστορίας και διεπιστημονικότητας (Interdisciplinarity), η πρώτη συσχετίζεται, ίσως περισσότερο από άλλες επιστήμες, με τη διεπιστημονική προσέγγισή της γνώσης, ακριβώς λόγω της ιδιαιτερότητάς της, καθώς καταγράφει κυρίως την ανθρώπινη δραστηριότητα στον κόσμο. Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος ότι «τα πάντα είναι ιστορία». Κάτω από αυτό το πρίσμα η ιστορία, τόσο στο πεδίο της έρευνας όσο και της διδακτικής πράξης¹⁰ αξιοποιεί ή μπορεί να αξιοποιήσει και άλλες επιστήμες ή κλάδους επιστημών, τις ανθρωπιστικές, κοινωνικές, αλλά και τις λεγόμενες θετικές. Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται η ανασύνθεση μιας, κατά τον δυνατόν, ολοκληρωμένης εικόνας του ιστορικού παρελθόντος, τόσο στο πεδίο της έρευνας όσο και της διδασκαλίας.

Επιπρόσθετα, στο πεδίο της ιστορικής έρευνας (π.χ. σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα), η διεπιστημονική προσέγγιση του παρελθόντος κρίνεται απαραίτητη όχι μόνο³ γιατί μπορεί να υποκαταστήσει την έλλειψη αμιγώς ιστορικών πηγών, αλλά γιατί μπορεί να επαληθεύσει την ιστορική αλήθεια και κυρίως να συμβάλει στη δημιουργία μιας, κατά το δυνατόν, ολοκληρωμένης εικόνας του ιστορικού παρελθόντος.

Προϋπόθεση για τη διεπιστημονική προσέγγιση της ιστορίας είναι να γνωρίζει ο μελετητής ή ο διδάσκων το ιστορικό πλαίσιο της εποχής που εξετάζει. Το επαρκές γνωστικό υπόβαθρο της ιστορίας λειτουργεί ως εφελκύριο για τη διεπιστημονική προσέγγιση του παρελθόντος, αλλά και προφυλάσσει τον ερευνητή ή τον διδάσκοντα από τυχόν λανθασμένες κρίσεις ή εικόνες που μπορεί να έχει σχηματίσει, παρασυρόμενος από άλλους επιστημονικούς κλάδους.

9. Εισήγηση Ηλία Μатσαγγούρα σε ημερίδα στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων σε συνεργασία με τη Διδακταλική Ομοσπονδία Ελλάδος, https://www.syllogosperiklis.gr/old/eisigiseis_Ioanninon/matsagoyras.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).

10. Πρβλ. CAROLYN HAYNES, *Innovations in Interdisciplinary Teaching*, American Council of Education ORYX Press, West Port CT, 2002.

Κεφάλαιο I

Η Διεπιστημονικότητα στις Επιστήμες

Ο όρος «επιστήμη», με την ευρεία έννοια «δηλώνει αρχικά το οργανωμένο σώμα της εξακριβωμένης και τεκμηριωμένης με λογικά επιχειρήματα γνώσης»¹. Οι επιστήμες² μπορούν να διακριθούν σε θετικές, φυσικές, εφαρμοσμένες, κοινωνικές και ανθρωπιστικές³. Υπάρχει και η άποψη πως οι τρεις βασικοί κλάδοι της επιστήμης είναι οι φυσικές επιστήμες (natural sciences), οι κοινωνικές επιστήμες (social sciences) και οι τυπικές επιστήμες (formal sciences)⁴. Για την κατηγοριοποίηση των επιστημών, βλ. και δημοσίευμα της Unesco αναφορικά με τη λίστα των πεδίων STEM (Science, Technology, Engineering and Mathematics)⁵. Ωστόσο, δεν

1. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, «Ανθρωπιστικές - κοινωνικές και θετικές - φυσικές επιστήμες: παράλληλοι κόσμοι ή ενότητα των επιστημών;», σελ. 1, στο <https://www.phil.auth.gr/wp-content/uploads/2018/10/Ομιλία-Κοσμήτορα-ΦΛΣ-στη-ΣΘΕ.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 25.6.2021).

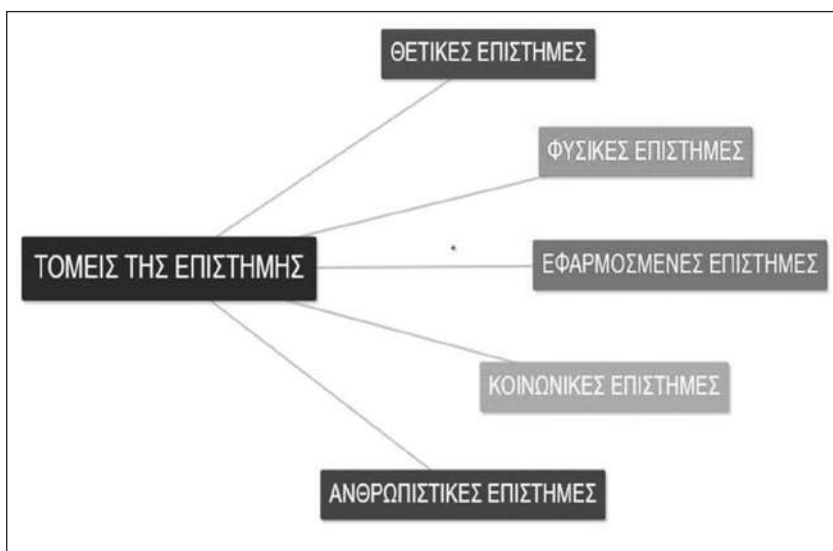
2. Για την έννοια του επιστήμονα, πρβλ. "On Being a Scientist", USA National Academy of Sciences, 1989, National Academy Press, Washington, DC, 1989, <http://www.pnas.org/cgi/reprint/86/23/9053> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.7.2021). Για την ιστορία της επιστήμης, πρβλ. WILLIAM BYNUM, *Μικρή ιστορία της επιστήμης*, μτφρ. ΝΙΚΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, επιμ. ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2013.

3. Πρβλ. <https://slideplayer.gr/slide/13507747/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.7.2021)· GORDON L. MILLER, *The history of science: an annotated bibliography*, Salem Press, Pasadena California 1992· CHRISTIAN FLECK, MATTHIAS DULLER, VICTOR KARÁDY (edit.), *Shaping human science disciplines: institutional developments in Europe and beyond*, Palgrave Macmillan, Cham, Switzerland 2019.

4. TEAM LEVERAGE EDU, "Branches of Science" στο <https://leverageedu.com/blog/branches-of-science/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.7.2021).

5. I.G. BOKOVA, "Cracking the code: girls' and women's education in science, technology, engineering and mathematics (STEM)", Unesco 2017, in <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000253479>

συμφωνούν όλοι με αυτήν την κατηγοριοποίηση. Σύμφωνα με το *Science Mirror*, οι βασικοί κλάδοι της επιστήμης είναι οι εξής: φυσικές επιστήμες ή επιστήμες της φύσης (natural sciences)⁶, κοινωνικές επιστήμες (social sciences), εφαρμοσμένες επιστήμες (applied sciences) και τυπικές επιστήμες (formal sciences). Σύμφωνα με την εν λόγω κατηγοριοποίηση, στις φυσικές επιστήμες ανήκουν η φυσική, η χημεία, η αστρονομία ή επιστήμη του διαστήματος, η βιολογία, η βοτανολογία και οι γεωεπιστήμες.

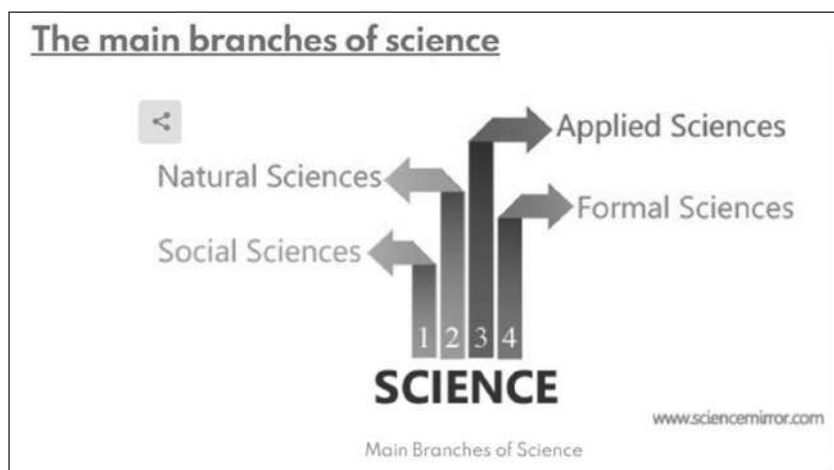

Διάγραμμα για τους τομείς της επιστήμης.

Πηγή: Εμμ. Γ. Χαλκιαδάκης

6. Επειδή στα αγγλικά υπάρχουν οι όροι “Natural sciences” και “Physical sciences”, οι αγγλόφωνες κυρίως χώρες ακολουθούν την αρχική διαίρεση των “Natural sciences” σε «Βιολογία» και “Physical sciences” στις υπόλοιπες. Πρβλ. και STEPHEN F. LEDOUX, “Defining Natural Sciences”, *Behaviorology Today*, vol. 5, No 1 (2002), σελ. 34-36.

Στις κοινωνικές επιστήμες ανήκουν η κοινωνιολογία, η οικονομία, οι πολιτικές επιστήμες⁷, η νομική, η ιστορία, η αρχαιολογία, οι επιστήμες της αγωγής, οι δημόσιες σχέσεις και η μελέτη των γλωσσών. Στις εφαρμοσμένες επιστήμες ανήκουν η μηχανική, η επιστήμη των υπολογιστών, όσοι ανήκουν στον χώρο των πολιτικών, ηλεκτρολόγων και χημικών μηχανικών, η γενετική, ο προγραμματισμός H/Y, η επιχειρησιακή και βιομηχανική έρευνα. Στις τυπικές επιστήμες ανήκουν τα μαθηματικά, η λογική, η στατιστική και η επιστήμη των αποφάσεων⁸. Ωστόσο, δεν είναι κοινά αποδεκτή η εν λόγω κατηγοριοποίηση από την οποία απουσιάζουν επιστημονικοί κλάδοι, όπως η θεολογία ή η θρησκευολογία.

Βασικοί κλάδοι της επιστήμης (σύμφωνα με το Science Mirror).

Πηγή: DILAN DILEEPA, "Branches of Sciences - The Complete List [2021 update]" στον διαδικτυακό ιστότοπο: <https://www.sciencemirror.com/branches-of-science-the-complete-list/#What%20are%20the%20Social%20Sciences> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.7.2021)

7. Πρβλ. *Three social science disciplines in Central and Easter Europe: handbook on economics, political science, and sociology*, Social Science Information Centre, Collegium Budapest, Berlin, Budapest 2002.

8. DILAN DILEEPA, "Branches of Sciences - The Complete List [2021 update]" στον διαδικτυακό ιστότοπο: <https://www.sciencemirror.com/branches-of-science-the-complete-list/#What%20are%20the%20Social%20Sciences> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.7.2021).

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί πως είναι δύσκολο κάποιος να κατανοήσει τον όρο «διεπιστημονικότητα» (interdisciplinarity), καθώς υπάρχουν διαφορετικές απόψεις αναφορικά με τις απαρχές του. Για κάποιους η έννοια της «διεπιστημονικότητας» είναι παλαιά και έχει τις ρίζες της στις ιδέες του Πλάτωνα του Αριστοτέλη, αλλά και του Καντ και του Χέγκελ. Υπάρχουν και εκείνοι που πιστεύουν πως είναι ένα φαινόμενο νεότερο, που εδράζεται στις νέες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και στις εφαρμοσμένες έρευνες. Η αλήθεια είναι ότι ως όρος εμφανίστηκε τον 20ό αιώνα, μολονότι οι ιδέες που βασίστηκε είναι πολύ προγενέστερες⁹.

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι εκείνος που πρώτος εισήγαγε την έννοια της διεπιστημονικότητας ήταν ο Πλάτων. Στο υπέρθυρο της ακαδημίας του θεωρείται πως υπήρχε η επιγραφή «ἀγεωμέτρητος μηδεις εἰσίτω», δεν επιτρεπόταν δηλαδή κάποιος να φοιτήσει στην ακαδημία, αν δεν γνώριζε γεωμετρία¹⁰. Δεν ήταν, βέβαια, ο μόνος. Γνωστή είναι η διεπιστημονική και οικουμενική προσέγγιση που χαρακτηρίζει το έργο του Αριστοτέλη¹¹. Αλλά και ο Ιπποκράτης είναι ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της σχολής των αρχαίων ιατροφιλοσόφων, που συνδυάζει φιλοσοφία με διαιτητική και ιατρική (Ιπποκράτους, *Περί διαίτης*)¹², η παράδοση της οποίας έφτασε να υπάρχει μέχρι τους νεότερους χρόνους και τη φημισμένη σχολή των ιατροφιλοσόφων του πανεπιστημίου

9. JULIE THOMPSON KLEIN, *Interdisciplinarity. History, Theory and Practice*, Wayne State University Press, Detroit 1990, σελ. 19.

10. H.D. SAFFREY, "Ageōmetrētos mēdeis eisitō: une inscription légendaire", στο *Revue des études grecques* vol. 81 (1968), σελ. 67-87.

11. F.H. FOBES, *Aristotelis meteorologicorum libri quattuor*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1919 (repr. Hildesheim: Olms, 1967): 338a20-390b22.

12. É. LITTRÉ, *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, vol 6, Baillière, Paris 1849 (repr. Amsterdam: Hakkert, 1962), σελ. 466-662. Για τη σχέση διαιτητικής, ιατρικής και μετεωρολογίας, βλ. και ΜΑΡΙΑ Ε. ΓΑΛΑΝΑΚΗ, «Η πολιτισμική ταυτότητα των Σκυθών στην ιπποκρατική συλλογή», στα Πρακτικά προσυνεδριακής συνάντησης μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψηφίων διδασκτόρων, «Ταυτότητες, Γλώσσα και Λογοτεχνία» (Κομοτηνή, 8 Οκτωβρίου 2015, για τα 20 χρόνια λειτουργίας του τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας Κομοτηνής), εκδόσεις Σαΐτα, Κομοτηνή 2017, σελ. 536-552.

της Πάντοβα, από την οποία αποφοίτησε ο πρώτος κυβέρντης της Ελλάδος Ιωάννης Καποδίστριας¹³.

Στο σημείο αυτό επισημαίνεται η διάκριση μεταξύ διεπιστημονικότητας και διαθεματικότητας, καθώς πολλές φορές οι δύο έννοιες συγχέονται. Για παράδειγμα, στο πεδίο της διδακτικής πράξης, η διαθεματικότητα «καταλύει τα διακριτά μαθήματα ως πλαίσια οργάνωσης της γνώσης και επιχειρεί να την προσεγγίσει ενιαιοποιημένη». Επίσης, στη διαθεματικότητα προέχει το θέμα και όχι το μάθημα¹⁴. Αντίθετα, στη διεπιστημονικότητα το μάθημα είναι αφετηρία που μπορεί να εξεταστεί μέσα από διάφορες επιστήμες. Τέλος, στη διεπιστημονικότητα, μολοντί διατηρούνται τα διακριτά μαθήματα, επιχειρείται προσπάθεια διασύνδεσής τους, με σκοπό τη σφαιρική κατάρκτηση της γνώσης¹⁵.

Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της διεπιστημονικής προσέγγισης διατηρούνται οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των επιστημονικών κλάδων, σε αντίθεση με τη διαθεματικότητα, κατά την οποία καταργούνται οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των γνωστικών αντικειμένων. Όπως επισημαίνει εύστοχα ο καθηγητής Ματσαγγούρας, ο ευκολότερος τρόπος για να διακρίνει κανείς τη διεπιστημονικότητα από τη διαθεματικότητα είναι να έχει υπόψη του ότι στην τελευταία

«[...] καταλύεται η κατάτμησή της [...] γνώσης σε διακριτά και ανεξαρτήτως διδασκόμενα μαθήματα και υιοθετείται η οργάνωσή γύρω από σημαντικά θέματα, ζητήματα και προβλήματα, η μελέτη των οποίων προϋποθέτει κατά περίπτωση την εμπλοκή γνώσεων από διαφορετικούς κάθε φορά επιστημονικούς κλάδους. Με άλλα λόγια, η φύση των θεμάτων και όχι η λογική

13. Α. ΒΕΤΑΣ, Επιστολαί Ι.Α. Καποδίστρια κυβερνήτου της Ελλάδος. Διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831 (μτφρ. ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΣΧΙΝΑ), Τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη, Αθήνα 1841, σελ. 5-7.

14. Ν. ΧΑΝΙΩΤΑΚΗΣ, «Διαθεματικότητα, διεπιστημονικότητα και σχολική πράξη» στο *Λογοτεχνία και διαθεματικότητα: ερευνητικές προσεγγίσεις των σχολικών εγχειριδίων και της διδακτικής πράξης*, Ερευνητικό Πρόγραμμα, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Επιτροπή Ερευνών, Βόλος 2005, σελ. 2.

15. *Όπ.*, σελ. 2-3.

των διακριτών επιστημονικών κλάδων καθορίζει κάθε φορά ποιες γνώσεις θα διδαχθούν, από ποιους τομείς και με ποια σειρά. [...]»¹⁶.

Κατά την Karen Winkler, η διεπιστημονικότητα ως έννοια «φαίνεται να απορρέει από τις επιταγές της αριστερής πολιτιστικής θεωρίας, δηλαδή από την αποδόμηση, τον μαρξισμό, τον φεμινισμό, τη ριζοσπαστική εκδοχή του νεοπραγματισμού και του νέου ιστορικισμού»¹⁷. Μέχρι το 1900 «ανθρωπιστικές σπουδές» ορίστηκαν οι σπουδές που ήταν βασισμένες στον πολιτισμό και περιελάμβαναν τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, την ιστορία της τέχνης και τη γενική ιστορία. Οι πρώιμες διεπιστημονικές εξελίξεις που συνδέονται με τις ανθρωπιστικές επιστήμες χρονολογούνται στη δεκαετία του 1930 και του 1940. Από τη δεκαετία του 1990, η πολυπολιτισμικότητα ήταν ένα σημαντικό θέμα και πολλοί πίστευαν ότι οι ανθρωπιστικές σπουδές εξελίχθηκαν σε πολιτιστικές σπουδές. Για παράδειγμα, η μουσική και η ιστορία της τέχνης εμπεριέχουν διεπιστημονικές επιρροές και εφαρμογές¹⁸. Σύμφωνα με τον Κ. Χρυσάφιδη,

«η μοναχική πορεία των επιστημών οδήγησε πολλές φορές την κοινωνία σε αδιέξοδο, με πολύ αρνητικά αποτελέσματα. Ο εμπλουτισμός των σπουδών, θετικών ή θεωρητικών, με περιεχόμενα από άλλους χώρους [...] αποτελεί ένα καινούργιο ζητούμενο στα πανεπιστήμια, σε παγκόσμια κλίμακα, που συμβάλλει στην αναβάθμιση των σπουδών και τη διαμόρφωση ολοκληρωμένων προσωπικοτήτων, αναβαθμίζει τη γνώση και της δίνει εντελώς νέες διαστάσεις».

16. Εισήγηση Ηλία Μαρσαγγούρα σε ημερίδα στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων σε συνεργασία με τη Διδακταλική Ομοσπονδία Ελλάδος στο: https://www.syllogosperiklis.gr/old/eisigiseis_Ioanninon/matsagoyras.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).

17. K. WINKLER, "Interdisciplinary Research: How Big a Challenge to Traditional Fields?", *Chronicle of Higher Education*, vol. 34, no 6 (1987).

18. FRODEMAN, R., THOMPSON KLEIN J. AND PACHECO R., *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, Oxford University Press, Oxford 2017, σελ. 146-147.

Η ανάγκη για σφαιρική προσέγγιση και «πολυεπιστημονική επεξεργασία» διαμορφώνει τον όρο διεπιστημονικότητα. Η τελευταία μπορεί να οδηγήσει στην ολοκληρωμένη αντιμετώπιση θεμάτων, «απαλλάσσοντας τη διαδικασία της μάθησης από φαινόμενα επιδερμικής ή μονοδιάστατης προσέγγισης»¹⁹.

19. Κ. ΧΡΥΣΑΦΙΔΗΣ, Διαθεματική προσέγγιση της γνώσης. Διαθεματικότητα - Διεπιστημονικότητα - Ευέλικτη ζώνη - Μέθοδος Project - Ενιαία Συγκεντρωτική Διδασκαλία, Δίπτυχο, Αθήνα 2011, σελ. 27.

Κεφάλαιο II

Η Διεπιστημονικότητα στην Ιστορία

Σημαντικό ρόλο στη διεπιστημονική προσέγγιση της Ιστορίας διαδραμάτισε η ιστορική Σχολή των Annales. Σύμφωνα με την τελευταία, η μελέτη του παρελθόντος δεν πρέπει να επικεντρώνεται στα πολεμικά και πολιτικά γεγονότα, αλλά να ασχοληθεί με την κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή και τους απλούς και καθημερινούς ανθρώπους¹.

Η διεπιστημονικότητα συσχετίζεται με την άποψη πως δεν υπάρχουν στεγανά στη γνώση. Επομένως, η διεπιστημονική εξέταση της ιστορίας μπορεί να εξασφαλίσει μια σφαιρική προσέγγιση της ιστορικής γνώσης. «Η στροφή της ιστορίας προς τη σφαιρική μελέτη και διερεύνηση των ιστορικών γεγονότων απαιτεί διεπιστημονική προσέγγιση. Ο καθηγητής που θα επιδιώξει μια συνολική προσέγγιση του ιστορικού φαινομένου πρέπει να έρθει σε επαφή με την ανθρωπολογία, τη γεωγραφία, την αρχαιολογία, την εθνολογία, τη γλωσσολογία, την πολιτική οικονομία κ.ά. επιστήμες»².

Άλλωστε, όπως επισημαίνουν πολύ εύστοχα οι Σπ. Ασωνίτης και Θ. Παπάς,

«[...] φύση, γεωγραφία, άνθρωποι, θεσμοί, πολεοδομία, αρχιτεκτονική, τέχνη, τεχνολογία, οικονομία, εκπαίδευση, νοοτροπίες, συλλογικές ταυτότητες, γεγονότα πολιτικής ιστορίας και πολλά άλλα θέματα, σε μια ατε-

1. Πρβλ. Α. BURGUIÈRE, *L' École des Annales: Une histoire intellectuelle*, Odile Jacob, Paris 2006.

2. Σ. ΚΟΝΑΗΣ, «Από τη γαλλική επανάσταση στον Β' παγκόσμιο πόλεμο: μια συνομιλία της λογοτεχνίας με την ιστορία», *Διάλογος* 17 (2005), σελ. 31, 84.

λείωτη ποικιλία διαπλοκών, διαμορφώνουν το ιστορικό γίγνεσθαι της εκάστοτε εξεταζόμενης περιοχής [...]»³.

Επιπρόσθετα, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γ. Δερτιλής,

«η ιστορία είναι μια επιστήμη [...], μια τέχνη ιμπεριαλιστική: απλώνεται σε ολοένα περισσότερους και πιο ετερόκλητους χώρους έρευνας: κρατική δαπάνη άλλα και λογιστικά βιβλία επιχειρήσεων, δημόσια δάνεια άλλα και αναλφαβητισμός και πληθυσμιακή αύξηση, κυκλοφορία συναλλαγματικών και εγκληματικότητα, κρατικός προϋπολογισμός και κλίμα, βροχοπτώσεις και νομισματική κυκλοφορία, διακυμάνσεις των τιμών αλλά και επιδημίες και σεισμοί⁴».

Πράγματι, η «φύση» της ιστορίας υποδεικνύει τη συνεργασία με άλλους επιστημονικούς κλάδους ή τη συνέργεια, προκειμένου να αναδειχθεί το παρελθόν και να μελετηθούν σφαιρικά πτυχές της ιστορίας του. Η γνώση, άλλωστε, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ολότητα. Αυτό επιτυγχάνεται καλύτερα με τη διεπιστημονικότητα που συνάδει με την ιδιαιτερότητα της επιστήμης της ιστορίας. Για παράδειγμα, η αρχαιολογία μπορεί να αξιοποιηθεί στη μελέτη ή στη διδασκαλία της αρχαίας ιστορίας.

Ο Δερτιλής δίνει παραδείγματα διεπιστημονικής προσέγγισης του παρελθόντος, όταν μελετάται η οικονομική ιστορία, όπως οι πτωχεύσεις που συνδέονται με τα δικαστικά αρχεία, η χρηματοδότηση των τραπεζών που συνδέεται με τους δανειστές, τους καταθέτες και τους μετόχους, τα διοικητικά συμβούλια των τραπεζών που συνδέονται με τις μεγάλες εταιρείες και οικογένειες, τη δημόσια διοίκηση και το πολιτικό σύστημα. Ως εκ τούτου, η μελέτη τέτοιων φαινομένων διέπεται από «οικονομικές, ταξικές πολιτικές

3. Α. ΑΣΘΝΙΤΗΣ, Θ. ΠΑΠΠΑΣ, *Τοπική ιστορία, Γ' γυμνασίου, βιβλίο εκπαιδευτικού*, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2006, σελ. 6.

4. Γ. ΔΕΡΤΙΛΗΣ, «Διεπιστημονικότητα και ιστορία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 44 (1982), σελ. 52.

και ιδεολογικές σχέσεις». Η διεπιστημονική προσέγγιση της ιστορικής γνώσης συνδέεται με τα όρια που εμείς θέτουμε ή δεν τα θέτουμε, εφόσον η στάση μας απέναντι στη γνώση αρνείται τα στεγανά⁵.

Ο Δερτιλής δίνει ένα τελευταίο παράδειγμα διεπιστημονικής προσέγγισης της ιστορίας, όταν μελετά το εξωτερικό δημόσιο χρέος. Συγκεκριμένα, αναφέρει:

«[...] δημιουργείται εκ πρώτης όψεως ή εντύπωση ενός θέματος ειδικευμένου, επιστημονικά μεμονωμένου. Αλλά πώς μπορούμε να περιορίσουμε ένα τόσο εκρηκτικό θέμα μέσα στα όρια μιας οικονομικής ιστορίας ή μιας οικονομικής επιστήμης; Γιατί ασφαλώς πρόκειται και για τις δύο αυτές επιστήμες, όταν μιλάμε για διεθνείς οικονομικές σχέσεις, πρόκειται όμως και για ένα πολύ ευρύτερο γνωστικό πεδίο. Από την ίδια τη φύση του, ένα εξωτερικό δημόσιο χρέος είναι θέμα που απλώνεται και σε πολλούς άλλους χώρους: της πολιτικής ιστορίας και των πολιτικών επιστημών, των διεθνών σχέσεων, του δημοσίου δικαίου, του διεθνούς δικαίου, του δικαίου των αξιόγραφων, της διπλωματικής ιστορίας, της ιστορίας των χρηματιστηρίων. Έπειτα οι οικονομικές σχέσεις είναι εδώ και πολιτικές — αναρωτιέμαι όμως αν είναι μόνο πολιτικές και οικονομικές ή μήπως έχουν και τις κοινωνικές αντανακλάσεις τους και τις ταξικές τους καταβολές;»⁶.

Όλα τα παραπάνω μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι «η ιστορική έρευνα, από το ίδιο το αντικείμενό της, πρέπει να αποβλέπει στο να μην απομονώνονται τα θέματά της — γιατί το ίδιο το αντικείμενο της ιστορίας είναι ή διαπλοκή του κάθε θέματος με το γύρω του σύστημα από σχέσεις πολιτικές και οικονομικές, από ιδέες, ήθη, αξίες, θεσμούς, ταξικές αντιθέσεις, προσωπικά πάθη, συλλογικές νευρώσεις, φυσικές αντιξοότητες, βιολογικούς προκαθορισμούς. Και

5. Γ. ΔΕΡΤΙΛΗΣ, «Διεπιστημονικότητα και ιστορία», *ό.π.*, σελ. 53.

6. *Ό.π.*

αυτές τις παραμέτρους, ο ιστορικός πρέπει να τις βλέπει στη λειτουργία τους μέσα σε μια αέναη διαχρονία και μέσα σε μια ποικιλία γεωγραφικών τόπων: στοιχείο χρόνου, στοιχείο χώρου»⁷.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως «οι διεπιστημονικές εφαρμογές μπορούν να λειτουργούν με διάφορους τρόπους. Η διεπιστημονικότητα που συνδέει την ιστορία με τη δημογραφία, π.χ. έχει χαρακτήρα επικάλυψης. Αντίθετα, η διεπιστημονικότητα που λειτουργεί μεταξύ ιστορίας και βιολογίας είναι συμπληρωματική»⁸.

Μπορεί στο άρθρο αυτό ο Δερτιλής να αναζητούσε τη λεγόμενη «ολιστική» διεπιστημονικότητα, τη «μεταεπιστήμη», εν τούτοις αποτελεί μια από τις πρώτες δημοσιεύσεις στην Ελλάδα που αναφέρονται ξεκάθαρα στη σύνδεση της ιστορίας με άλλους επιστημονικούς κλάδους και από αυτήν την άποψη ήταν πρωτοποριακό για την εποχή του και ως εκ τούτου είναι άξιο ιδιαίτερης αναφοράς.

Η διεπιστημονικότητα δεν μπορεί να εφαρμοστεί μόνο στο πεδίο της έρευνας της ιστορίας, αλλά και στο αντίστοιχο της διδακτικής πράξης. Πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Αντώνης Σμυρναίος

«[...] η διδακτική της ιστορίας είναι ένας διεπιστημονικός κόμβος που επιχειρεί να μελετήσει τη θεωρία και τους τρόπους με τους οποίους η ιστορία μπορεί να αποτελέσει μέρος αυτής της κοινωνικής παρέμβασης στον αναπτυσσόμενο άνθρωπο. Επειδή βρίσκεται στο μεταίχμιο των επιστημονικών πεδίων της ιστορίας και της διδακτικής μετέχει της πολυπλοκότητας που το καθένα αναδεικνύει με τον τρόπο του μέσα στην ευρύτερη επικράτεια της επιστήμης και της κοινωνίας. [...] Μέσα στο πεδίο αυτού του διεπιστημονικού κλάδου οφείλουν να συμπεριληφθούν από τη μια μεριά επιστήμες που σχετίζονται λιγότερο ή περισσότερο με την ιστορία, όπως η κοινωνιολογία, η γεωγραφία,

7. Γ. ΔΕΡΤΙΛΗΣ, «Διεπιστημονικότητα και ιστορία», *ό.π.*, σελ. 53.

8. *Ό.π.*, σελ. 54.

η ψυχολογία και η ψυχανάλυση, η εθνολογία, η δημογραφία, η στατιστική κ.ά., και από την άλλη, επιστήμες που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την αγωγή, όπως η φιλοσοφία της παιδείας, η ψυχοπαιδαγωγική και η εκπαιδευτική ψυχολογία, η κοινωνιολογία και η ιστορία της εκπαίδευσης [...]»⁹.

Στο πεδίο της διδακτικής πράξης και της σύνδεσής της με τη διεπιστημονική προσέγγιση της γνώσης, ο Αντώνης Σμυρναίος επισημαίνει πως «η σύγχρονη διδακτική της ιστορίας επιζητεί και αυτή να απολαύσει το δικό της μερίδιο σε αυτόν τον υπερχειλίζοντα καταναλωτικό εγγραμματισμό [...], ο οποίος προοικονομεί όλους τους άλλους [...]»¹⁰. Αυτή η κατανάλωση είναι «ένα σύνθετο, πολυδύναμο φαινόμενο» και ένα «αποφασιστικά διεπιστημονικό πεδίο»¹¹.

9. ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, *Ιστορίας μάθησις, ζητήματα φιλοσοφίας & διδακτικής της ιστορίας*, εκδόσεις «Γρηγόρη», Αθήνα 2013, σελ. 97-98.

10. ΑΝΤΩΝΗΣ Λ. ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, *Η ιστορία ως επιπτώχωση. Από μια ιστοριογραφία βουλμική σε μια υδροκεφαλική διδακτική της ιστορίας*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2020, σελ. 9.

11. *Όπ.*, σελ. 17.

Ενδεικτικά παραδείγματα
διεπιστημονικών διαστάσεων
και προσεγγίσεων της ιστορίας

Παρακάτω προτείνονται χαρακτηριστικά παραδείγματα γνωστικών / επιστημονικών κλάδων που μπορεί αξιοποιήσει η ιστορία, τόσο στο πεδίο της διδακτικής πράξης όσο και στο αντίστοιχο της έρευνας. Προκειμένου να υπάρξει μια διεπιστημονική προσέγγιση της ιστορίας που να φανερώνει και τις διεπιστημονικές της διαστάσεις, θα πρέπει να επιλεγούν περισσότερα από δύο από τα παρακάτω πεδία επιστημονικής γνώσης. Για παράδειγμα, η διδασκαλία ή η έρευνα της ιστορίας μπορεί να γίνει μέσα από τη λογοτεχνία, τη γεωγραφία ή την τέχνη. Ασφαλώς τα παρακάτω παραδείγματα είναι απολύτως ενδεικτικά.

Κεφάλαιο I

Ιστορία και Γεωγραφία / Περιβάλλον / Ιστορική Γεωγραφία / Χαρτογραφία / Χώρος / Ο ρόλος του νερού

Η ιστορία συνδιαλέγεται με τον χρόνο και η γεωγραφία με τον χώρο. Η σχέση τους όμως είναι αλληλένδετη. Η ιστορία ενός τόπου συνδέεται άρρηκτα με τη γεωγραφική του θέση και επηρεάζει ακόμα και την ψυχοσύνθεση των κατοίκων του. Είναι σχεδόν αδιανόητη η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας χωρίς την παράλληλη παρουσίαση του γεωγραφικού υπόβαθρου της περιοχής που εξετάζεται, καθώς η γεωγραφική θέση μιας περιοχής διαμορφώνει, ως ένα σημείο, την ίδια την ιστορία της. Άλλωστε, επειδή οι προσεγγίσεις της γεωγραφίας προέρχονται τόσο από τις θετικές όσο και από θεωρητικές / ανθρωπιστικές επιστήμες, η γεωγραφία είναι εξ ορισμού διεπιστημονική¹. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της «ιστορικής γεωγραφίας», το γνωστικό αντικείμενο της οποίας διαφέρει από χώρα σε χώρα, ενώ στην Ελλάδα «δεν υπήρξε αυτοτελής, αλλά ενσωματώθηκε σε άλλες περιοχές, όπως η ιστορία [...]»². Τέλος, είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι ονοματοθεσίες και οι τόποι στην ιστορική γεωγραφία διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων³.

1. Π. ΚΑΝΑΡΟΓΛΟΥ, Χαιρετισμός πρύτανη. Στο Διαστάσεις της σύγχρονης Γεωγραφίας: Σπουδές και Επαγγελματικές Προοπτικές, Διεπιστημονικότητα & Εφαρμογές. Στο Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Ημερίδας Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2000, σελ. 11.

2. Μ. ΚΟΡΑΩΣΗΣ, Ιστορική γεωγραφία και συγγενείς επιστήμες: περιορισμένος και ευρύτερος χώρος, στο Διαστάσεις της σύγχρονης γεωγραφίας: σπουδές και επαγγελματικές προοπτικές, Διεπιστημονικότητα & Εφαρμογές, στο Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Ημερίδας Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2000, σελ. 52-53.

3. Χ. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ, ΣΠ. ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, *Μεθοδολογία και ερμηνεία της ιστορίας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2017, σελ. 84.

Κατά την Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου

«Ἡ ἱστορική γεωγραφία ἐξετάζει τὴ φυσιογνωμία τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὶς μετακινήσεις τῶν ἀνθρωπίνων ὁμάδων μέσα σὲ ὀρισμένα χρονικά πλαίσια. Ἐνδιαφέρεται, δηλαδή, γιὰ τὴν κατάσταση καὶ τὶς μεταβολὲς τῆς γήινης ἐπιφανείας σὲ σχέση μὲ τὰ ἱστορικά γεγονότα. Οἱ ὀρεινοὶ ὄγκοι, ἡ διάταξη τῶν ὀροσειρῶν, ἡ φύση τῶν ἀκτῶν, τὰ συμπλέγματα τῶν νησιῶν προσδιορίζουν βασικὰ τοὺς τρόπους ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν ἀλλὰ καὶ τὶς δυνατότητες διεισδύσεως τῶν ξένων μεταναστῶν, ἐπιδρομῶν, καθὼς καὶ τοὺς τρόπους ἀμύνης τῶν κυρίων τῆς χώρας, τουλάχιστον στὸ παρελθόν, γιατί τὰ σημερινὰ τεχνικά μέσα ἔχουν σὲ πολλὲς περιπτώσεις μεταβάλλει τὰ παλαιὰ δεδομένα. Ὅλοι ξέρουμε πὼς ἡ φύση τοῦ ἐδάφους ἐπηρεάζει τὸν τρόπο ἀμύνης ἢ ἀναπτύξεως τῶν δυνάμεων ἐνὸς στρατοῦ, ἂν δηλαδὴ πρόκειται γιὰ πεδιάδα καὶ μάλιστα ἂν ἡ μάχη δοθεῖ μὲ σώματα ἵππικου ἢ ἂν ὁ ἐχθρὸς ἔχει νὰ περάσει κλεισούρες, ὅποτε στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ ἄμυνα γίνεται εὐκολότερη καὶ τὸ πέρασμα κρατιέται μὲ ὀλιγάριθμες δυνάμεις. Ἔτσι ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία τὰ παραδείγματα τῆς μάχης τοῦ Γρανικοῦ ἢ τῶν Γαυγαμήλων γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἵππικου ἢ τῶν Θερμοπυλῶν στὴ δεύτερη περίπτωση, ὅπου οἱ τριακόσιοι Σπαρτιάτες ἀντιστάθηκαν σὲ πολυάριθμο περσικὸ στρατὸ καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τὴν καταστροφὴ τοῦ Δράμαλη στὰ Δερβενάκια [...]»⁴.

Χαρακτηριστικά, ὁ διατελέσας πρόεδρος τῆς κρητικῆς βουλῆς Ἀντώνιος Μιχελιδάκης, αναφερόμενος στὶς κρητικὲς ἐπαναστάσεις τοῦ 19ου αἰῶνα γιὰ τὴν ἀποτίναξη τῆς οθωμανικῆς κυριαρχίας, ἐπισημαίνει τὴ σημασία τοῦ τό-

4. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εἰσαγωγή στὶς ἱστορικὲς σπουδές, φωτομηχανικὴ ἐπανάκδοση*, Αθήνα 2005, σελ. 38-39 (στο ἀπόσπασμα διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τῆς συγγραφέως ἐκείνη τὴν ἐποχή).

που στην εκδήλωσή τους. Συγκεκριμένα, αναφέρει, μεταξύ άλλων:

«[...] Ἡ φυσική τοῦ ἐδάφους κατασκευή εἶναι τοιαύτη, ὥστε νά ἐμβάλῃ εἰς τοὺς κατοικοῦντας αὐτό κλίσιν ἀκατάσχετον πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Καί εἰς τὰ τρία τῆς νήσου διαμερίσματα ὑπάρχουν τρεῖς ἴδιοι ὄγκοι ὁρέων, οἰονεὶ τροφοὶ καὶ προστάται τῆς ἐλευθερίας, τὰ Λευκά ὄρη, ἡ Ἰδη καὶ ἡ Δίκητη. Οἱ σεβαστοὶ οὗτοι ὄγκοι καὶ αἱ διάφοροι αὐτῶν κοιλάδες καὶ τὰ λεγόμενα κρησφύγετα ἦταν τὰ φυλακτήρια τῶν κρητικῶν οἰκογενειῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἐπαναστάσεων [...]»⁵.

Ο Γάλλος ιστορικός Fernand Braudel, στέλεχος της προοδευτικής για την εποχή σχολής των *Annales*, γράφει στο γνωστό έργο του *Η Μεσόγειος*, για την ιστορία του ανθρώπου σε σχέση με τον περίγυρό του. Ο περίγυρος «κινείται στη σφαίρα μιας ιδιότυπης γεωγραφίας, που δίνει έμφαση στα ανθρωπογεωγραφικά δεδομένα». Το παράδειγμα της Μεσογείου που πραγματεύεται στο ομότιτλο έργο του είναι ενδεικτικό. Συγκεκριμένα, γράφει χαρακτηριστικά:

«[...] Η Μεσόγειος έχει τουλάχιστον δύο όψεις. Κατά πρώτο λόγο αποτελείται από μια σειρά ενιαίες, ορεινές χερσονήσους που τέμνονται από μεγάλες πεδιάδες: την ιταλική, τη βαλκανική, τη Μικρά Ασία, τη βόρειο Αφρική, την ιβηρική. Κατά δεύτερο, η θάλασσα παρεμβάλλει ανάμεσα σ' αυτές τις μικρογραφίες ηπείρων την τεράστια, σύνθετη και τεμαχισμένη μάζα της, γιατί η Μεσόγειος δεν είναι απλώς μια ενιαία θάλασσα, αλλά ένα "σύμπλεγμα θαλασσών". Πρώτα λοιπόν θα εξετάσουμε αυτές τις δύο σκηνογραφίες — τις χερσονήσους και τις θάλασσες — για να σταθμίσουμε τους γενικούς όρους της ζωής των ανθρώπων»⁶.

5. Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1923.

6. FERNAND BRAUDEL, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, τόμ. Α', *Ο ρόλος του περιγύρου*, μτφρ. ΚΛΑΙΡΗ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993, σελ. 27-28.

Το σημείο αυτό είναι άξιο ιδιαίτερης προσοχής. Για να σταθμίσουμε τους όρους της ζωής των ανθρώπων θα πρέπει να εξετάσουμε πρώτα τον γεωγραφικό περίγυρο. Και αυτό, γιατί, πολύ απλά, ο τελευταίος επηρεάζει τους πρώτους. Ο Braudel δίνει, μεταξύ άλλων, το παράδειγμα της Κωνσταντινούπολης (Ισταμπούλ), η οποία θεωρεί πολύ απλά ότι δεν θα υπήρχε, αν δεν βρισκόταν στη γεωγραφική θέση που βρίσκεται. Συγκεκριμένα, γράφει τα ακόλουθα:

«[Η Ισταμπούλ δεν ήταν μια πόλη, αλλά ένας οικισμός, ένα πολεοδομικό τέρας. Η θέση της τη χώριζε στα δύο, και το γεγονός αυτό στεκόταν αφορμή για τις δυσκολίες της και για το μέγεθός της. Για το μέγεθός της δίχως άλλο. Χωρίς τον Κεράτιο κόλπο — το μόνο σίγουρο καταφύγιο μετά τη θάλασσα του Μαρμαρά, που τόσο συχνά ήταν ταραγμένη από την κακοκαιρία, μέχρι τη Μαύρη θάλασσα για την οποία η ευφημιστική ονομασία της «Εύξεινος πόντος» τα λέει όλα — χωρίς τον Βόσπορο, ούτε η Κωνσταντινούπολη ούτε η Ισταμπούλ που τη διαδέχθηκε, θα μπορούσαν να υπάρξουν. [...]]»⁷.

Και συνεχίζει παρακάτω περιγράφοντας τη ζωή και τα επαγγέλματα της πόλης που σχετίζονται σχεδόν αποκλειστικά με τη γεωγραφική τοποθεσία της Κωνσταντινούπολης:

«[...] Ο οικισμένος χώρος λοιπόν τεμνόταν από διαδοχικές λωρίδες νερού, από πολύ πλατιά θαλάσσια ποτάμια. Αμέτρητοι βαρκάρηδες και περατάρηδες με χιλιάδες βάρκες, καΐκια, πάρμες, μαούνες, φορτηγίδες και φορτηγά πλοία (για τη μεταφορά ζώων από το Σκουτάρι στην ευρωπαϊκή ακτή) πηγαиноέρχονταν πάνω σε αυτά. “Το Ρουμελή Χισάρ και το Μπεσικτάς, στον νότο του Βοσπόρου, είναι δύο πλούσια χωριά περατάρηδων”, το πρώτο λόγω των ταξιδιωτών και το δεύτερο λόγω των εμπορευμάτων. Πάντα μπο-

7. Όπ., σελ. 425.

ρούσε να βρει κανείς δουλειά σ' αυτή την ασταμάτητη και ανεξάντλητη δραστηριότητα που εξασφάλιζε την απαραίτητη ενότητα της πολιτείας. Ο Πιέρ Λεσκαλοπιέ, που έφτασε στην Κωνσταντινούπολη την άνοιξη του 1573, σημειώνει: "Στις πάρμες (τις *perames*, δηλαδή της περαματάρικες βάρκες) δουλεύουν χριστιανοί (σκλάβοι) και έτσι κερδίζουν χρήματα που τους χρειάζονται για να πληρώσουν τα λύτρα τους με την άδεια των κυρίων τους" [...]⁸.

Από την άλλη, ο Harvey αναφέρει πως

«η ιστορική γεωγραφία η βασισμένη στις αρχές του χώρου και του χρόνου, μαζί με την "παραγωγή του χώρου" και "το φαντασιακό στη γεωγραφία" είναι κομβικό σημείο για κάθε σοβαρή αξιολόγηση του σύγχρονου κόσμου»⁹.

Το σίγουρο είναι πως, σε κάθε ιστορική περίοδο, η ιστορία ενός τόπου συνδέεται με το γεωγραφικό υπόβαθρό του.

Συμπληρωματικά αναφέρεται η άποψη του Tim Marshal στο γνωστό του έργο *Η δύναμη της γεωγραφίας* [*The Power of Geography*]. Σύμφωνα με τον τελευταίο, οι επιλογές κάθε έθνους προσδιορίζονται ή καθορίζονται από τη γεωγραφία του, δηλαδή τα βουνά, τα ποτάμια και τις θάλασσες¹⁰.

Συμπληρωματικά, ο Νίκος Σκουτέλης αναφέρεται στον «πόλεμο χωροτάκτη» και στο πως η ανάγκη του πολέμου αλλάζει την πολεοδομία και τις κατασκευαστικές ανάγκες των πόλεων. Χαρακτηριστικά επισημαίνει, μεταξύ άλλων:

«[...] Ενώ έως το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα τα εδάφη στην ανατολική Βαλκανική και στο Αιγαίο αποτελούσαν όχι μόνο διαμετακομιστικούς σταθμούς, αλλά

8. *Οπ.*, σελ. 425-426.

9. Πρβλ. το βιβλίο του DAVID HARVEY, *Paris, Capital of Modernity*, Routledge, New York 2005.

10. TIM MARSHAL, *Η δύναμη της γεωγραφίας*, ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΤΣΟΥΛΑΣ (μτφρ.), ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ (επιμ.), εκδόσεις Διόπτρα, Αθήνα 2021.

και την κυρίως αγροτική γη του κράτους, με την είσοδο στον 16ο αιώνα αρχίζουν να αντιμετωπίζονται ως ασπίδα για την αναχαίτιση του οθωμανικού επεκτατισμού. Η οργάνωση της πόλης [...] υποτάσσεται σταδιακά στο ενδεχόμενο του πολέμου. [...]»¹¹.

Τέλος, θα αποτελούσε παράλειψη η μη αναφορά στη «χαρτογραφία» που αποτελεί επιστημονικό κλάδο της γεωγραφίας και αναφέρεται σε απεικονίσεις σε σμίκρυνση, πάνω σε επίπεδη ή σφαιρική επιφάνεια (π.χ. υδρόγειο σφαίρα) ενός τμήματος ή όλης της γήινης επιφάνειας για τη σύνταξη και έκδοση σχετικών χαρτών. Από την αρχαιότητα μέχρι τη σημερινή εποχή κατασκευάζονταν χάρτες, που, με τη χρήση των υπομνημάτων, μπορούν να φανούν ιδιαίτερα χρήσιμοι, τόσο στο πεδίο της έρευνας όσο και της διδασκαλίας. Ως προς το τελευταίο, αποτελεί σοβαρή παράλειψη να διδάσκεται το μάθημα της ιστορίας χωρίς να αποτυπώνεται η περιοχή στην οποία αναφέρεται ένα ιστορικό γεγονός. Μια τέτοια προοπτική αποστερεί από τον μαθητή ή τον φοιτητή τη σχέση της ιστορίας με τον χώρο στον οποίο εξελίσσονται και στον οποίο διαμορφώνονται τα ιστορικά γεγονότα και δεν συμβάλει σε μια σφαιρική θεώρηση του παρελθόντος. Επιπλέον και στο πεδίο της έρευνας, ένας χάρτης μπορεί να αποτυπώσει καλύτερα τα ιστορικά γεγονότα, αν, για παράδειγμα, πρόκειται για μια μάχη ή ναυμαχία¹².

11. ΝΙΚΟΣ ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ, *Ο πόλεμος χωροτάκτης. Το δίκτυο των πόλεων-οχυρών στο κατά θάλασσαν κράτος της Βενετίας (16ος-17ος αιώνες)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2013.

12. Για τη χαρτογραφία και τη σχέση της με την ιστορία, προβλ. ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Βάσεις της χαρτογραφίας (πανεπιστημιακές σημειώσεις)*, Τμήμα Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005· ΛΙΛΑ ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ, *Αγεωγράφητος χώρα. Ελληνικά είδωλα στους επιστημολογικούς αναστοχασμούς της ευρωπαϊκής γεωγραφίας*, εκδόσεις Προπομπός, Αθήνα 2011· για ιστορικούς χάρτες, βλ. ενδεικτικά Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Ιστορικός άτλας*, ιστορική επεξεργασία ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ, εκδόσεις Δ. και Β. Λουκόπουλου, τεύχ. Α'- Γ', Αθήνα 1990· FARRINGTON KARREN, *Ιστορικός άτλας των αυτοκρατοριών. Από το 4000 μέχρι τον 21ο αιώνα*, εκδόσεις Σαβάλας, Αθήνα 2005· GEORGES DUBY, *Παγκόσμιος ιστορικός άτλας*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2006.

Τέλος, ο ρόλος του νερού, των υδάτινων πόρων είναι πολύ σημαντικός στη διαμόρφωση της ιστορίας. Πόλεις ολόκληρες κτίστηκαν στους πρόποδες μεγάλων ποταμιών ή σε περιοχές όπου υπήρχαν πηγές με πόσιμο νερό¹³. Ο ποταμός Νείλος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της αρχαίας Αιγύπτου, γι' αυτό και λατρευόταν από τους Αιγυπτίους ως θεός, ενώ ο Ηρόδοτος αποκαλούσε χαρακτηριστικά την Αίγυπτο ως δώρο του Νείλου¹⁴. Αλλά και η Μεσοποταμία, που υπήρξε κοιτίδα αρχαίων πολιτισμών, ονομάστηκε η περιοχή που διαρρέουν οι ποταμοί Τίγρης και Ευφράτης. Ασφαλώς, τα ποτάμια έκαναν την περιοχή εύφορη και προσέλκυαν λαούς να την κατακτήσουν, αλλά και να αναπτύξουν σε αυτόν τον χώρο έναν σπουδαίο πολιτισμό¹⁵. Δεν είναι τυχαίο ότι, στη σύγχρονή μας εποχή, θεωρείται ότι οι επόμενοι πόλεμοι θα γίνουν για το νερό¹⁶.

Συνοψίζοντας, η ιστορία συνδέεται με τη γεωγραφία και γενικά με τον χώρο. Ο τελευταίος, πέρα από τη γεωγραφία, είναι δημιουργήμα και της κοινωνίας (αν αναφερόμαστε, για παράδειγμα, σε πόλεις). Στο πλαίσιο αυτό, είναι σημαντική

13. Βλ. ενδεικτικά ANNA STRATARIDAKI, EMMANOUIL CHALKIADAKIS AND NIKOS GIGOURTAKIS, "The historical development of Water Supply to Iraklion, Crete, Greece, from Antiquity to the Present", στο *Evolution of Water Supply throughout the Millenia*, publ. by International Water Association, Λονδίνο 2012, σελ. 466-495· ANNA STRATARIDAKI, EMMANOUIL CHALKIADAKIS AND NIKOS GIGOURTAKIS, "The history of the Fontana spring aqueduct and its significance for the water supply of Heraklion city (Crete) through the ages" στο *2nd IWA International Symposium on Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations*, Bari, Italy, May 28-30, 2009, Μπάρι (Ιταλία) 2009, , σελ. 1-8· EMMANOUIL CHALKIADAKIS, "The Water Supply to Heraklion Crete, Greece from the Ottoman Period (1669) to the Present; the modern aqueduct and the ancient springs" στο *International Water Association 3rd Specialized Conference on Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations*, Istanbul - Turkey, 22-24 March 2012 (Conference Proceedings), Κωνσταντινούπολη 2012, σελ. 459-466

14. Βλ. και το άρθρο με τίτλο «Το δώρο του Νείλου», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα, 19 Νοεμβρίου 2010.

15. JONATHAN HOSLAG, *Παγκόσμια πολιτική ιστορία: 3.000 χρόνια πόλεμος και ειρήνη*, μτφρ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΑΓΚΟΣ, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2019, κεφ. 1, υποκεφάλαιο «Μεσοποταμία».

16. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο του ΣΩΤΗΡΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, «Οι επερχόμενοι πόλεμοι για το νερό», εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα, 26 Αυγούστου 2021,

η «ιστορικότητα του χώρου», η «βιωματική σχέση των ανθρώπων με αυτόν» και οι αντιλήψεις που διαμορφώνονται γύρω από αυτόν¹⁷.

17. Βλ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη «Δημόσια Ιστορία», Θεματική Ενότητα ΔΙΣ55 «Ιστορία και Χώρος», <https://www.eap.gr/education/postgraduate/biannual/public-history/topics/> (ημερομηνία πρόσβασης: 11.6.2021).

Παράρτημα με χάρτες

Ο ποταμός Νείλος - Ιστορία και Χώρος (υδάτινοι πόροι).

*Πηγή: https://en.wikipedia.org/wiki/File:River_Nile_map.svg
(ημερομηνία πρόσβασης: 2.10.2019)*

Οι ποταμοί Τίγρης και Ευφράτης στη Μεσοποταμία. Ιστορία και Χώρος (υδάτινοι πόροι).

Πηγή: http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2696/Istoria_A-Ly-keiou_html-empl/indexI1_1.html (ημερομηνία πρόσβασης: 2.6.2021)

Ιστορία και Γεωγραφία

Χάρτης Β' Ελληνικού Αποικισμού.

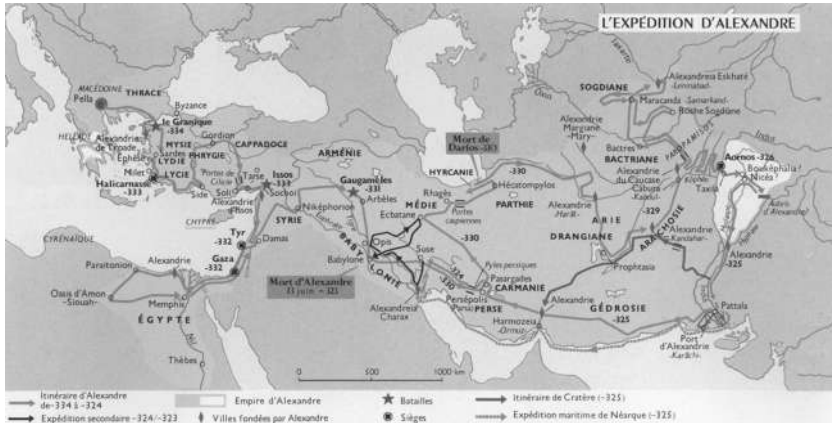
Πηγή: <http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/Yliko/istoria/a-04-01.htm> (ημερομηνία πρόσβασης 2.10.2019)

Χάρτης Περσικών Πολέμων (490-479 π.Χ.).

Πηγή: www.athensifoguide.com (ημερομηνία πρόσβασης: 2.10.2019)

Ιστορία και Γεωγραφία

Χάρτης της Αυτοκρατορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου (4ος αι. π.Χ.).

Πηγή: http://medias.larousse.fr/archives/img/grande-encyclopedia/full/Alexandre_le_Grand_001.jpg
(ημερομηνία πρόσβασης: 2.10.2019)

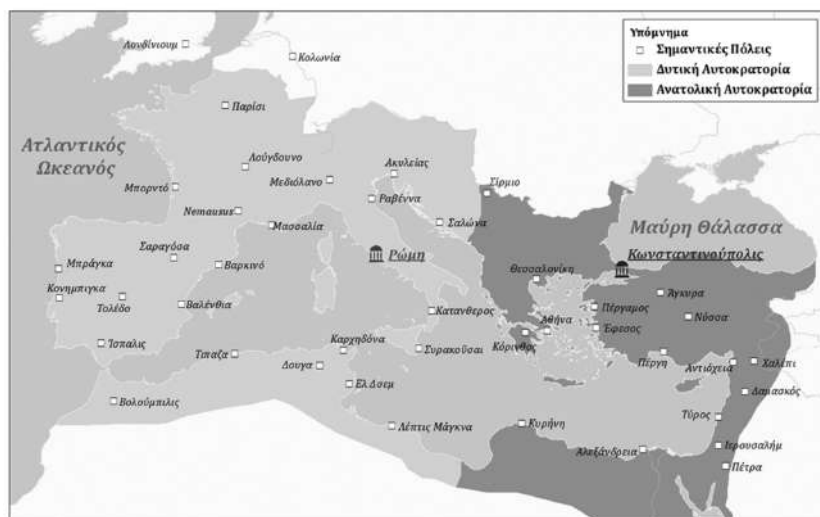
Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Χάρτης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας την εποχή του Τραϊανού (τέλη 1ου - αρχές 2ου αι. μ.Χ.).

Πηγή: <https://rb.gy/bmlhuw> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.10.2019)

Ιστορία και Γεωγραφία

Χάρτης του Δυτικού και Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους (περ. 400 μ.Χ.).

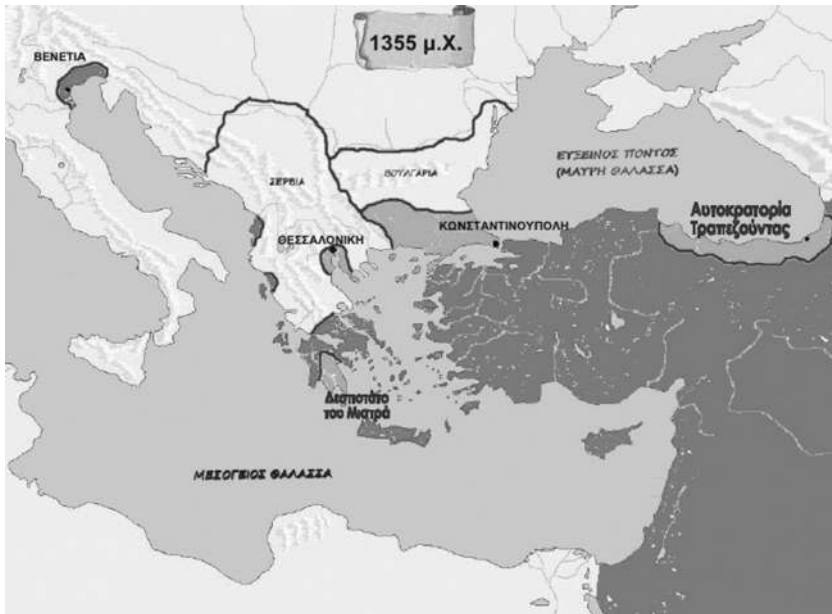
Πηγή: <http://explorethemed.com/FallRomeEl.asp> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.10.2019)

Το Βυζαντινό Κράτος στα τέλη της Βασιλείας του Ιουστινιανού.

Πηγή: http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2198/Istoria-B-Gymnasiou_html-empl/index1_2_1.html (ημερομηνία πρόσβασης: 2.10.2019)

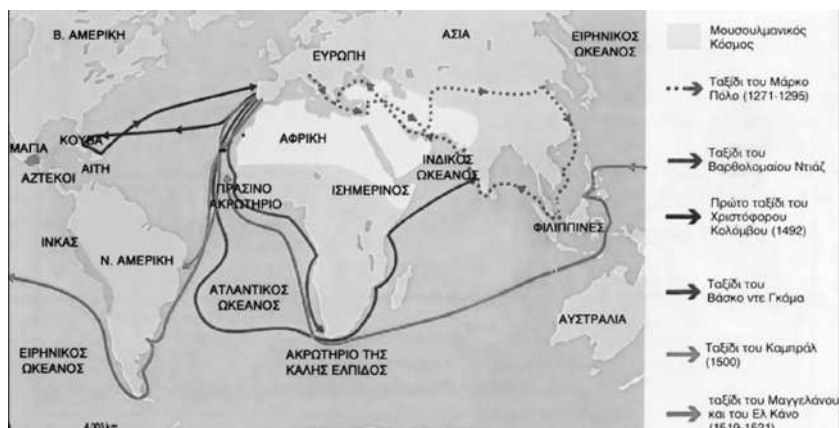
Ιστορία και Γεωγραφία

Το Βυζάντιο το 1355.

Πηγή: <https://www.slideshare.net/gregzer/2-1383935>
(ημερομηνία πρόσβασης: 2.10.2019)

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Οι γεωγραφικές ανακαλύψεις που άλλαξαν την εικόνα για τον κόσμο που είχαν μέχρι τότε οι άνθρωποι.

Πηγή: http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2698/Istoria_B-Ly-keiou_html-empl/index6_3.html
(ημερομηνία πρόσβασης: 2.8.2021)

“Univeraslis Cosmographia” (Παγκόσμια Κοσμογραφία). Χάρτης του Γερμανού χαρτογράφου Martin Waldseemüller του 1507. Είναι ο πρώτος χάρτης, στον οποίο η Αμερική που είχε ανακαλυφθεί λίγα χρόνια πριν, αποκαλείται με αυτό το όνομα.

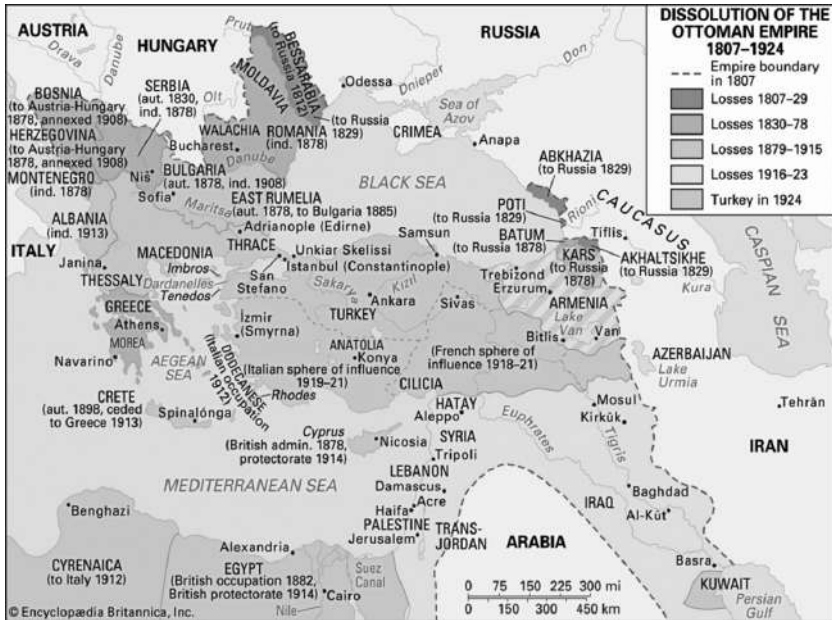
Πηγή πρωτότυπου έργου: <https://www.loc.gov/rr/geogmap/waldexh.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.8.2021)

Η Κρήτη την εποχή της Βενετοκρατίας.

Πηγή: <http://2.bp.blogspot.com/-m2Rz5Kwm3zw/U0t9jO3CbhI/AAAAAAAAAQXM/Pn998sk8Jmw/s1600/Venetiancrete.jpg>
(ημερομηνία πρόσβασης 10.8.2021)

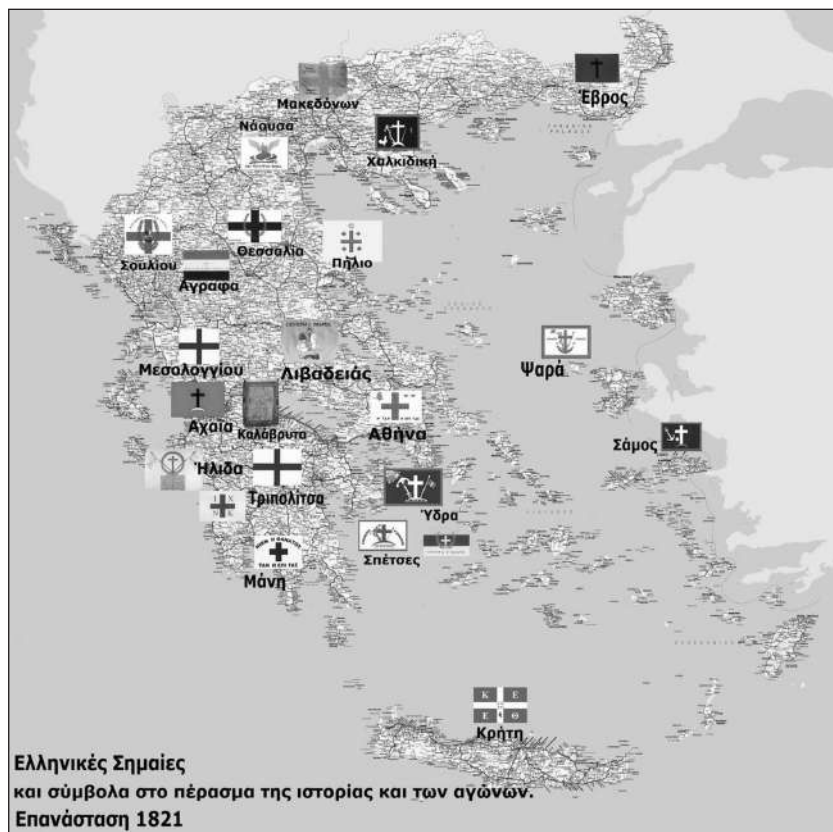
Ιστορία και Γεωγραφία

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η διάλυσή της.

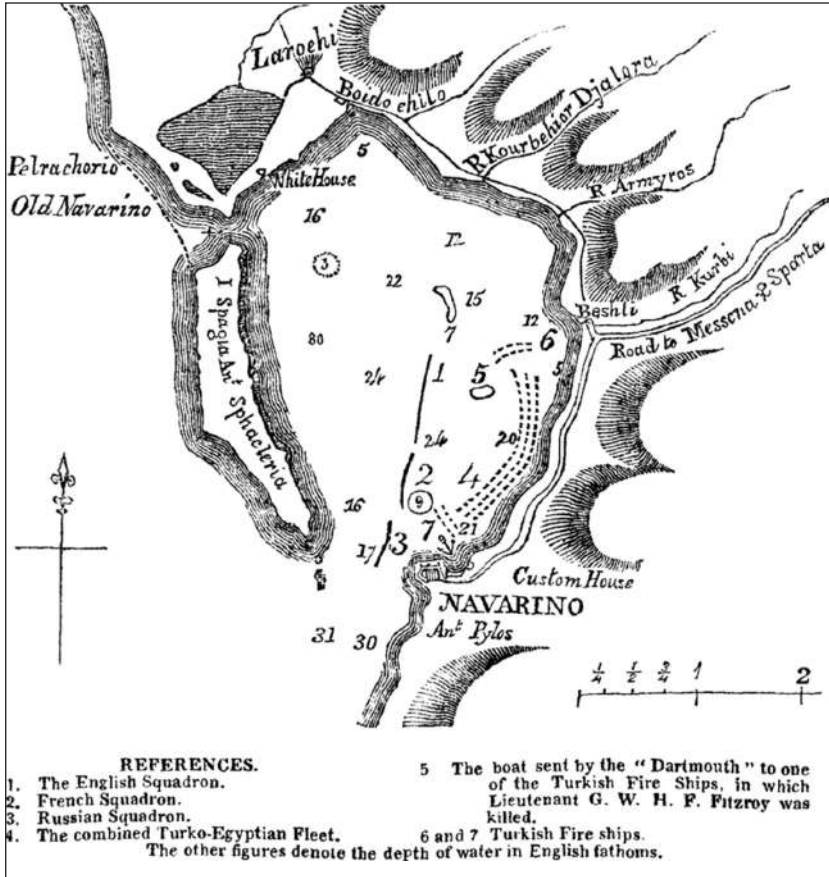
Πηγή: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/the-dissolution-of-the-ottoman-empire-1807-1924> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.10.2019)

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Περιοχές και σημαίες των επαναστατών κατά την Επανάσταση του 1821.

*Πηγή: <https://gr.pinterest.com/pin/520799144405945852/>
(ημερομηνία πρόσβασης: 2.10.2019).*

Ο κόλπος του Ναβαρίνου όπου έγινε η ομώνυμη ναυμαχία το 1827 (το διάγραμμα με τους αριθμούς περιέχει ανακρίβειες. Πρέπει να επισημανθεί ότι αρκετοί παλαιότεροι χάρτες είναι ανακριβείς). (Le Plan de la Bataille de Navarin).

Πηγή: The Mirror of Literature, vol. XIII, 1829. Projet Gutenberg eBook.

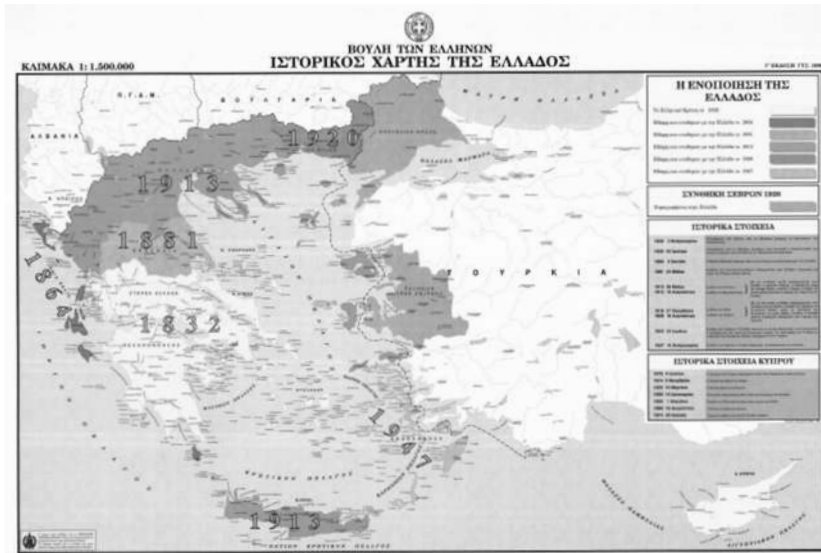
Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Νεότερος χάρτης του κόλπου του Ναβαρίνου με τα κάστρα του Παλαιόκαστρου και Νιόκαστρου.

*Πηγή: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/dd/Palaiokastro_and_Niokastro_disambiguation.png
(ημερομηνία πρόσβασης: 10.2.2021)*

Ιστορία και Γεωγραφία

Ιστορικός χάρτης της Ελλάδας.

Πηγή: Βουλή των Ελλήνων, Ιστορικός Χάρτης της Ελλάδος

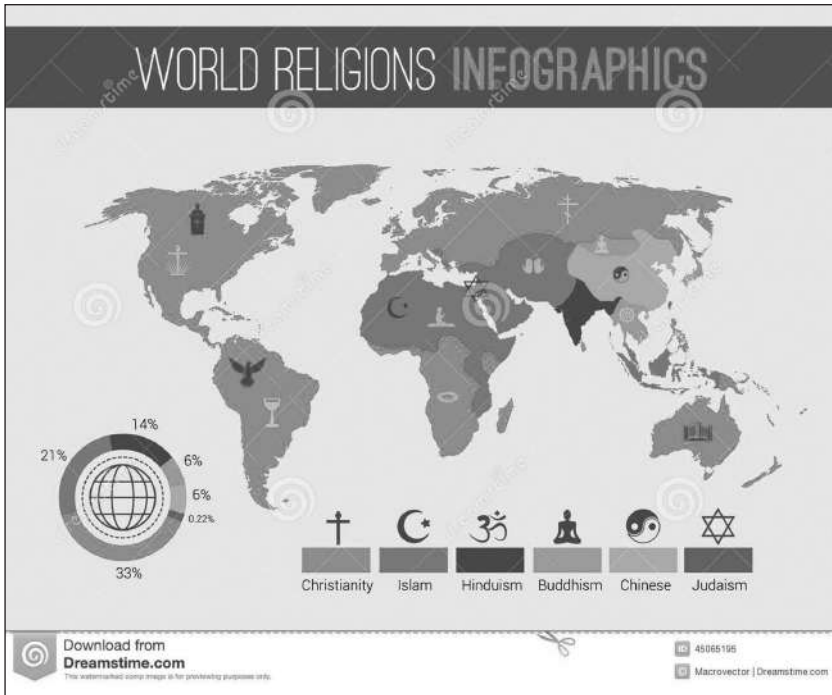
Κεφάλαιο II

Ιστορία και Θρησκεία / Θρησκευσιολογία / Θεολογία / Εκκλησιαστική Ιστορία και ο ρόλος της Θρησκείας στη διαμόρφωση της Ιστορίας

Η θρησκεία καθορίζει την πίστη στο υπερφυσικό, καθώς και τον ηθικό κώδικα κανόνων, αξιών και συμπεριφορών που συνδέονται με αυτήν. *Σύμφωνα με το Λεξικό Βασικών Εννοιών*, η θρησκεία «συνδέεται με το προαιώνιο αίσθημα του ανθρώπου που εκφράζει τη σύνδεσή του με κάποια πνευματική αρχή. Ο άνθρωπος από τα πανάρχαια χρόνια αισθάνθηκε την ανάγκη της. Ο βίος του ανθρώπου και στο θρησκευτικό τομέα ακολούθησε μια εξέλιξη. [...]»¹. Σύμφωνα με τον Μπερξόν (Bergson), η θρησκεία ακολούθησε δύο εξελικτικά στάδια. Στο πρώτο η θρησκεία ήταν στατική και έθετε φραγμούς στους ανθρώπους. Στο δεύτερο στάδιο η θρησκεία γίνεται δυναμική, απελευθερώνοντας τον άνθρωπο από τους περιορισμούς. Μάλιστα, χαρακτηρίζει τον Χριστιανισμό «λυτρωτική θρησκεία», επισημαίνοντας τη δυνατότητά του να ικανοποιεί τις μεταφυσικές ανησυχίες του ανθρώπου. Αξίζει να σημειωθεί ενδεικτικά ότι ο χριστιανισμός επηρέασε βαθιά την ανθρώπινη κοινωνία, καθώς κήρυξε την ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους, αποκήρυξε τη δουλεία και τις διακρίσεις και εξύψωσε τη θέση της γυναίκας μέσα από το πρόσωπο της Θεοτόκου. Μεταπολεμικά ο ρόλος της θρησκείας αμφισβητήθηκε, εντούτοις εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή των ανθρώπων².

1. Δ.Π. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεξικό Βασικών Εννοιών, του υλικού-τεχνικού, πνευματικού και ηθικού πολιτισμού*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1988, σελ. 205.

2. *Όπ.*, σελ. 206.

Παγκόσμιες θρησκείες.

Πηγή: <https://www.dreamstime.com> (ημερομηνία πρόσβασης: 11.8.2021)

Από την άλλη πλευρά, η θρησκευσιολογία μελετά την ιστορική, ανθρωπολογική ή κοινωνιολογική πλευρά της θρησκείας, περιγράφει δηλαδή τη μη θεολογική ή κοσμική μελέτη των θρησκειών³. Αντίθετα, η θεολογία είναι η επιστήμη που μελετά τη θρησκευτική πίστη⁴. Η ιστορία δεν μπορεί να εξεταστεί αποκομμένη από τη θεολογία και τη θρησκεία εν γένει. Η θρησκευτική πίστη υπήρξε σε αρκετές περιπτώσεις

3. Πρβλ. ΜΑΡΙΟ Π. ΜΠΕΓΖΟ, *Συγκριτική θρησκευσιολογία*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2011· JEAN-PAUL WILAIME, *Κοινωνιολογία των θρησκειών*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2004.

4. Πρβλ. Κ. ΣΚΟΥΤΕΡΗ, *Η έννοια των όρων «Θεολογία», «Θεολογείν», «Θεολόγος», εν τη διδασκαλία των ελλήνων πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων μέχρι και των Καππαδόκων*, Αθήνα 1972.

κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Δεν πρέπει να λησμονείται η θεολογική φιλοσοφία της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία τα ιστορικά γεγονότα προκύπτουν από υπερφυσικές δυνάμεις και η ιστορία δημιουργείται σύμφωνα με ένα θεϊκό σχέδιο⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Γάλλος ιεροκήρυκας και θεολόγος Bosseut, ο οποίος στο έργο του *Ο λόγος για την παγκόσμια ιστορία* αναφέρει πως η παγκόσμια ιστορία ως τον Κάρολο τον Μέγα «αποτελεί μια συνάφεια από συμβάντα που ρυθμίζονται από τη θεία πρόνοια και μόνο απ' αυτή τη σκοπιά είναι κατανοητά. Υπέρτατο παράδειγμα παρουσίας της πρόνοιας στην ιστορία είναι η *pax romana* [ρωμαϊκή ειρήνη]: χάρη σ' αυτήν έγινε δυνατή η διάδοση του χριστιανισμού σ' όλο τον μεσογειακό κόσμο [...]»⁶.

Ενδεικτικό παράδειγμα της σύνδεσης της ιστορίας με τη θεολογία και τη θρησκευτική πίστη είναι η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, το 626. Συγκεκριμένα, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ηράκλειος (575-641) πολέμησε και νίκησε τον Πέρση βασιλιά Χοσρόη και έφερε πίσω τον Τίμιο Σταυρό που είχαν πάρει οι Πέρσες ως λάφυρο κατά την εισβολή τους στην Ιερουσαλήμ. Την περίοδο της εκστρατείας του εναντίον των Περσών, και ενώ το μεγαλύτερο μέρος του στρατού πολεμούσε στην Εγγύς Ανατολή, οι Άβαροι, οι Σλάβοι και οι Πέρσες πολιορκήσαν την Κωνσταντινούπολη (626), προκειμένου, μέσα από αυτόν τον αντιπερισπασμό, να αναγκάσουν τον Ηράκλειο να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς όμως να το πετύχουν. Συγκεκριμένα γράφει χαρακτηριστικά ο Georg Ostrogorsky:

«[...] Ο πατριάρχης Σέργιος με κηρύγματα, ολονύκτιες ακολουθίες και κατανυκτικές λιτανείες διατήρησε άγρυπνο τον θρησκευτικό ενθουσιασμό του πληθυσμού και οι έμπειροι φρουροί αντέκρουσαν όλες τις επιθέσεις των εχθρών». Από το παραπάνω απόσπασμα είναι εμφανής ο ρόλος της θρησκευτικής πίστης στη διαμόρφωση και την τελική εξέλιξη ιστορικών γεγονότων.

5. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΕΪΚΟΣ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1980, σελ. 88.

6. *Οπ.*, σελ. 25.

Απεικόνιση της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης του 626.

Πηγή: Χρονικό του Κωνσταντίνου Μανασσή

Η αποτυχημένη πολιορκία τους θεωρήθηκε θαύμα της Παναγίας, γι' αυτό και συντέθηκε ή, κατά άλλους, τροποποιήθηκε ο Ακάθιστος Ύμνος που οι πιστοί έψαλλαν όρθιοι (εξ ου και «Ακάθιστος») στην Παναγία των Βλαχερνών, για να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους στη Θεοτόκο Στρατηγό που προστάτευσε την Πόλη⁷.

Κοντάκιον Ακαθίστου Ύμνου

«Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ τὰ νικητήρια,
ὡς λυτρωθεῖσα τῶν δεινῶν εὐχαριστήρια,
ἀναγράφῳ σοι ἡ πόλις σου, Θεοτόκε·
ἀλλ' ὡς ἔχουσα τὸ κράτος ἀπροσμάχητον,
ἐκ παντοίων με κινδύνων ἐλευθέρωσον,
ἵνα κραζῶ σοί· Χαῖρε Νύμφη ἀνύμφευτε».

7. Για την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης του 626, βλ. και GEORG OSTROGORSKY, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Α', ιστορικές εκδόσεις Στέφ. Δ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993, σελ. 168-169· EMMANOYHA Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, *Εκκλησιαστική ιστορία. Σχεδιάγραμμα ακαδημαϊκών παραδόσεων*, Πατριαρχική Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σελ. 6.

Απόδοση στα νέα ελληνικά

«Σε σένα, Θεοτόκε, την Υπέρμαχο Στρατηγό
εγώ η Πόλη Σου αποδίδω με ευγνωμοσύνη
την ένδοξη νίκη, επειδή λυτρώθηκα από τις
φοβερές συμφορές. Αλλά Σου, επειδή Έχεις
ακατανίκητη δύναμη, ελευθέρωσε με από κάθε
είδος κινδύνου, για να Σου φωνάζω δυνατά:
Χαίρε, Νύφη ανύμφευτε»⁸.

Άλλα ενδεικτικά παραδείγματα της σχέσης της ιστορίας με τη θρησκεία είναι η αραβική εξάπλωση στο όνομα της διάδοσης του Ισλάμ. Επίσης, οι αιρέσεις που υπάρχουν όχι μόνο στον χριστιανισμό, αλλά και σε κάθε θρησκεία. Γι' αυτές γράφει ο Δημήτρης Χαλιβελάκης:

«[...] Οι αιρέσεις και οι λογίων-λογίων παρεκκλίσεις “ταλανίζουν” κάθε θρησκεία ή θρησκευτικό μόρφωμα: βουδισμό, ινδουισμό, ιουδαϊσμό, ισλαμισμό, σιντοϊσμό, ταιϊσμό, χριστιανισμό κ.ά. Κατά τον Χέλμουθ ντε Γκλάζεναπ “καμιά θρησκεία στη γη δεν παρουσιάζει τόσες δογματικές συγκρούσεις και τόσους θρησκευτικούς πολέμους όσους ο χριστιανισμός (από την Παγκόσμια ιστορία των θρησκειών)”»⁹.

Η εικονομαχία (βλ. παρακάτω Ιστορία και Τέχνη) είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα της επίδρασης της θεολογίας και γενικά της θρησκείας στις ιστορικές εξελίξεις μιας εποχής. Πρόκειται για διαμάχη που ξέσπασε κατά τη διάρκεια του 8ου και 9ου αιώνα στο Βυζάντιο με αφορμή τη λατρεία των ιερών εικόνων, που χώρισε τους κατοίκους της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε εικονομάχους και εικονολάτρες, μέχρι την αποκατάσταση της λατρείας των εικόνων αρχικά από την Ειρήνη την Αθηναία και έπειτα από τη Θεοδώρα¹⁰.

8. Βλ. ΘΕΟΧΑΡΗ ΔΕΤΟΡΑΚΗ, *Ο Ακάθιστος Ύμνος. Έκδοση Κριτική, Έκδοσις Ιεράς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου*, Ηράκλειο 2021.

9. ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΧΑΛΙΒΕΛΑΚΗΣ, *Αιρέσεις και δόγματα και θρησκευτικές παρεκκλίσεις*, εκδόσεις Φλώρος, Αθήνα χ.χ., εισαγωγή.

10. Για την εικονομαχία, πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ Ε. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Εκκλησιαστική ιστορία*, τόμ. Α', εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη χ.χ., σελ. 403· ΒΛΑΣΙΟΥ

Ο Gombrich γράφει για τις βυζαντινές εικόνες του καθεδρικού ναού στο Μονρεάλε της Σικελίας τα ακόλουθα για την τεχνική τους και τη σημασία τους για τη χριστιανική πίστη:

«[...] Οι εικόνες αυτές που μας κοιτούν από ψηλά, από τους χρυσούς τοίχους που θαμποφέγγουν, ήταν τόσο τέλεια σύμβολα της χριστιανικής θρησκείας, ώστε δεν φαινόταν πώς θα παρουσιαστεί ποτέ η ανάγκη για οποιασδήποτε μορφής αλλαγή. Έτσι εξακολουθούν να δεσπόζουν σε όλη την ανατολική εκκλησία. Ακόμη και στα ρωσικά εικονίσματα βρίσκουμε σήμερα την αντανάκλαση των καλλιτεχνών του Βυζαντίου [...]»¹¹.

Δεν είναι τυχαίο ότι ακριβώς λόγω του σημαντικού ρόλου της θρησκείας και της εκκλησίας δημιουργήθηκε ξεχωριστός κλάδος στην ιστορία, αυτός της εκκλησιαστικής ιστορίας.

Ως προς τον τελευταίο, αξίζει να αναφερθεί ότι η μελέτη της εκκλησιαστικής ιστορίας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής. Για παράδειγμα, η εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος είναι άρρηκτα δεμένη με την ιστορία του νέου και νεότερου ελληνισμού. Άλλωστε, ο ρόλος της ορθοδοξίας και της ορθόδοξης εκκλησίας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός στην ίδια τη διαμόρφωση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Ενδεικτικά, στο Σύνταγμα της Επιδαύρου του 1821 αναφέρεται ρητά:

«[...] Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι τῆς ἐπικρατείας τῆς Ἑλλάδος πιστεύουσιν εἰς Χριστὸν εἰσὶν Ἕλληνες [...]».

ΦΕΙΔΑ, *Εκκλησιαστική ιστορία - Απ' αρχής μέχρι την Εικονομαχία*, τόμ. Α', Αθήνα 2002³. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εκκλησιαστική ιστορία - Από την Εικονομαχία μέχρι τη μεταρρύθμιση*, τόμ. Β', Αθήνα 2002³. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, *Εκκλησιαστική ιστορία. Σχεδιάγραμμα ακαδημαϊκών παραδόσεων*, Πατριαρχική Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σελ. 6· ΒΑΣΙΛΙΚΗ Β. ΜΑΥΡΟΣΚΑ, *Η θεολογία των ιερών εικόνων στην ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση και η λειτουργικοκανονική τεκμηρίωσή της*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2006.

11. Ε.Η. COMBRICH, *Το χρονικό της τέχνης*, μετάφραση ΛΙΝΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, σελ. 141.

Στη Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους προστίθεται για τους ετερόχθονες, εκτός από τη χριστιανική πίστη, η ελληνική γλώσσα. Στη Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας προϋπόθεση της ελληνικής συνείδησης, εκτός από την ελληνική γλώσσα, τίθεται η χριστιανική πίστη¹². Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Πασχάλης Κιτρομηνλίδης «η ενότητα του ελληνικού κόσμου βασιζόταν στην κοινή πολιτισμική κληρονομιά της ορθοδοξίας»¹³.

Επιπλέον, η εκκλησία ως θεσμός βρίσκεται σε στενή σχέση και συνάρτηση με την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή, καθώς κάτω από το πρίσμα της εκάστοτε εποχής, ο ρόλος της είτε υποβαθμίζεται είτε ενισχύεται. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που η θρησκεία και ειδικότερα η εκκλησία αντιμετωπίστηκε ως μέσο πολιτικής επιρροής (καισαροπαπισμός¹⁴), προκειμένου να εξυπηρετηθούν συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές και προσωπικές φιλοδοξίες. Επίσης, η πολιτεία προσπάθησε να καθυποτάξει την ανατολική ορθόδοξη εκκλησία, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στη Δύση. Εκεί, η ρωμαιοκαθολική εκκλησία μπορούσε να επιβληθεί στην πολιτική εξουσία (παποκαίσαρισμός¹⁵). Συνοψίζοντας, η εκκλησιαστική ιστορία αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς συσχετίζεται με ζητήματα πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας¹⁶.

12. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, «Έλλην, Ρωμίος, Γραικός: αναζητώντας τις ιστορικές καταβολές και τη χρήση των όρων», *Ημερίδα υπό την αιγίδα του οικουμενικού πατριαρχείου με τίτλο τη ρωμοσύνη μην την κλαις*, 17 Νοεμβρίου 2018, Ηράκλειο Κρήτης 2019, σελ. 46.

13. ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο *Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, επιμέλεια: Δ.Γ. ΤΣΑΟΥΣΗ, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι.Δ. Κολλάρου και Σίας ΑΕ, Αθήνα 31998, σελ. 148.

14. Βλ. και KEN PENNINGTON, "Caesaropapism," *The New Catholic Encyclopedia: Supplement 2010* (2 Vols., Gale Publishers, Ντιτρόιτ (ΗΠΑ) 2010, σελ. 183-185.

15. Πρβλ. GILBERT DAGRON, *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, (trans. by JEAN BIRRELL), Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2003, σελ. 222 κ.ε.

16. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, *Μελετήματα εκκλησιαστικής ιστορίας και ιστορίας του νεότερου και σύγχρονου ελληνισμού*, εκδόσεις «Ηρόδοτος», Αθήνα 2020, κεφ. 1 «Επισκόπηση της εκκλησιαστικής ιστορίας της Ελλάδος», πρόλογος.

Εικονομάχος καλύπτει την εικόνα του Χριστού με ασβέστη.
Ψαλτήρι Χλουντόφ (περ. 900).

Πηγή: Ιστορικό μουσείο (Μόσχα). Προβλ. παρακάτω το κεφάλαιο
Ιστορία και τέχνη και Ε.Η. Combrich, Το χρονικό της τέχνης, με-
τάφραση Λίνα Κάσδαγλη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέ-
ζης, Αθήνα 1994, σελ. 141

Στον αντίποδα της λατρείας των εικόνων παράδειγμα οικονομολαστικής απόδοσης (απλός σταυρός) στον ναό της Αγίας Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη.

Πηγή: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Irenekirken.jpg> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

Αλλά και οι Σταυροφορίες επηρέασαν, όχι μόνο τον χριστιανικό κόσμο, αλλά σχεδόν ολόκληρο τον τότε γνωστό κόσμο. Οι τελευταίες αποτελούν ιστορικό παράδειγμα της σύνδεσης της θρησκείας / θεολογίας με την ιστορία. Όπως γράφει στην αρχή του βιβλίου του για το Βυζάντιο και τις Σταυροφορίες ο Τζόναθαν Χάρρις

«το Βυζάντιο έπαιξε ρόλο-κλειδί στην εξέλιξη των δυτικοευρωπαϊκών Σταυροφοριών, ενώ η θρησκεία και ο πολιτισμός του άσκησαν, και εξακολουθούν να ασκούν, μεγάλη επιρροή στην ανατολική Ευρώπη και τη Ρωσία [...]»¹⁷.

Σημαντική ήταν και η επιρροή στην παγκόσμια ιστορία των ιεραποστολών¹⁸. Επιπλέον, υπάρχουν ιστορικά παραδείγματα ανθρώπων που πολέμησαν στο όνομα του Θεού για την ελευθερία τους, θεωρώντας ότι ο ίδιος ο Θεός τους είχε αναθέσει αυτήν την αποστολή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό της Ιωάννης της Λωρραίνης (Ζαν Ντ' Αρκ - Jeanne d'Arc). Αναλυτικά επισημαίνει με τον δικό του μοναδικό τρόπο ο E. Burns,

«[...] το 1429, η Ιωάννα, μια αγράμματη αλλά εξαιρετικά ευσεβής κόρη, ζήτησε να δει τον μη εστεμμένο ηγέτη της Γαλλίας Κάρολο Ζ', για να του ανακοινώσει ότι είχε εντολή του Θεού να διώξει τους Άγγλους από τη Γαλλία. Ο Κάρολος πείστηκε να την αφήσει να αναλάβει τη διοίκηση των στρατευμάτων του. Η ευσέβεια και ειλικρίνειά της έκαναν τόσο καλή εντύπωση στους στρατιώτες, ώστε το ηθικό τους ανέβηκε σημαντικά. Σε λίγους μήνες, η Ιωάννα ελευθέρωσε μεγάλο μέρος της κεντρικής Γαλλίας από την αγγλική κυριαρχία και

17. ΤΖΟΝΑΘΑΝ ΧΑΡΡΙΣ, *Το Βυζάντιο και οι Σταυροφορίες*, εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2004, σελ. 13· γενικά για τις Σταυροφορίες, βλ. STEVEN RUNCIMAN, *Ιστορία των Σταυροφοριών*, τόμ. Α'-Γ', μτφρ. ΑΓΓΥ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ, εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα 2006.

18. Πρβλ. DANA L. ROBERT, *CHRISTIAN MISSION, How Christianity became a world religion*, Wiley - Blackwell, Oxford 2009.

έφερε τον Κάρολο στη Ρεμ (Reims), όπου στέφθηκε βασιλιάς. Τον Μάιο, όμως, του 1430 αιχμαλωτίστηκε από τους Βοργουνδούς που την παρέδωσαν στους Άγγλους. Εκείνοι την κατηγορήσαν ως μάγισσα και αιρετική. Μετά από μια σκηνοθετημένη δίκη του 1431, η Ιωάννα καταδικάστηκε και κήκε δημόσια στην πλατεία της αγοράς της Ρουέν. Παρ' όλα αυτά, οι Γάλλοι με την ορμή των προηγούμενων νικών τους, συνέχισαν την αντεπίθεση [...]»¹⁹.

Το 1920 ανακηρύχθηκε από τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία «αγία»²⁰. Επιπρόσθετα, οι έριδες μεταξύ των χριστιανών οδήγησαν στη θρησκευτική μεταρρύθμιση με τον Μαρτίνο Λούθηρο και τον Ιωάννη Καλβίνο και στη δημιουργία νέων χριστιανικών δογμάτων (προτεσταντισμός)²¹.

Η θρησκευτική πίστη, πριν από την άνοδο των εθνικών κινημάτων του 19ου αιώνα υπήρξε αφενός βασικό διαχωριστικό και αφετέρου ενοποιητικό στοιχείο στις ανθρώπινες κοινωνίες της εποχής. Ενδεικτικά, υπενθυμίζεται ότι στην οθωμανική αυτοκρατορία υπήρχαν τα περίφημα μιλλέτ (millet), οι θρησκευτικές δηλαδή κοινότητες των Ορθοδόξων, των Αρμενίων, των Εβραίων, των Ρωμαιοκαθολικών που στηρίζονταν αποκλειστικά στο θρήσκευμά τους. Όλοι οι Ορθόδοξοι της αυτοκρατορίας ανήκαν στο περίφημο Rum Millet²².

Και στη σύγχρονη εποχή, η θρησκεία εξυπηρέτησε πολιτικές ή υποδαύλιζε διώξεις, όπως τον διωγμό των Εβραίων²³ από το ναζιστικό καθεστώς (αν και τα αίτια ήταν βαθύτερα, κυρίως οικονομικά και συνδέονταν με τη ναζιστική ιδεολο-

19. E. BURNS, *Ευρωπαϊκή ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τόμ. Α', επιμέλεια - εισαγωγή: Ι.Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Θεσσαλονίκης χ.χ., σελ. 45.

20. Πρβλ. STEPHEN W. RICHEY, *Joan of Arc: the warrior saint*, Praeger, Westport, Connecticut 2003.

21. E. BURNS, *ό.π.*, σελ. 90-91 και 132-136.

22. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, *Εκκλησία και οοιτική στην Ελλάδα. Το οικουμενικό πατριαρχείο και ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας (1828-1831)*, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2017, σελ. 23-27.

23. Πρβλ. το βιβλίο του ΒΑΓΓΕΛΗ ΤΖΟΥΚΑ, *Το φάντασμα του ναζισμού, μυθολογία και σαγήνη του Γ' Ράιχ από την προπολεμική περίοδο έως τις μέρες μας*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2016.

γία), που οδήγησε στο Ολοκαύτωμα (το αστέρι των Εβραίων μετατράπηκε σε σύμβολο εξόντωσης, αναγνώρισης και απομόνωσης των θυμάτων των Ναζί²⁴). Όπως επισημαίνει ο Stuart Miller, αυτό που ξεχωρίζει το Ολοκαύτωμα των Εβραίων από διώξεις άλλων λαών στην ιστορία είναι ότι δεν έχει ιστορικό προηγούμενο²⁵.

Ο αντισημιτισμός ή αλλιώς η εχθρότητα προς τους Εβραίους έχει ιστορικό προηγούμενο και θρησκευτικό πρόσημο. Το μίσος αυτό, που ταυτίζεται με τη θρησκεία των συγκεκριμένων ανθρώπων, έγινε αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης. «Από τη μεσαιωνική εποχή, οι Ευρωπαίοι Εβραίοι διώχθηκαν με εκτοπισμούς (Αγγλία 1290, Γαλλία 1306, Ισπανία 1492), σφαγές (Γερμανία 1348, Ισπανία 1391), Ιερά Εξέταση (Ισπανία 1478), γκέτο (15ος αι. Ιταλία, 19ος αι. Πολωνία), πογκρόμ (19ος αι. Ρωσία) και γενοκτονία (20ός αι. Γερμανία και κατεχόμενη από τους Ναζί Ευρώπη)»²⁶.

Άλλο παράδειγμα είναι η διαίρεση των Ινδιών (πρώην αποικίας της Μεγάλης Βρετανίας) σε Ινδία (όπου ζουν ινδουιστές) και Πακιστάν (όπου ζουν μουσουλμάνοι). Συγκεκριμένα γράφει ο Miller,

«για την ισχύ της Βρετανίας στην Ασία, η Ινδία ήταν πολύ σημαντική. Τις δεκαετίες 1920 και 1930 η συναίνεση που είχε επιτευχθεί με τις σημαντικότερες ομάδες της χώρας απειλήθηκε από τον εθνικισμό του κόμματος του Κογκρέσου του Γκάντι και το κίνημα για τη δημιουργία μουσουλμανικού χαλιφάτου. Η νομοθεσία του 1935 ήταν το αποκορύφωμα μιας σειράς συνταγματικών μεταρρυθμίσεων. Θεσμοθετούσε την ινδική συνομοσπονδία και υποσχόταν αυτοδιοίκηση. Από την άλλη, ο χωρισμός των εκλογέων σε κοινότητες φά-

24. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/stars-triangles-and-markings> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.8.2021).

25. STUART T. MILLER, *Νεότερη και σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία*, μετάφραση. ΣΙΣΣΥ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, επιμέλεια - επίμετρο ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2018, σελ. 624.

26. Πρβλ. *Grand Larousse*, τόμ. 2ος, *Παγκόσμια ιστορία, κοινωνικές ιδέες, θρησκεία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, κεφ. «Ιουδαϊσμός», σελ. 243.

νηκε σαν προσπάθεια εκμετάλλευσης των διαφορών που υπήρχαν [...]»²⁷.

Το αστέρι του Δαβίδ και άλλα σύμβολα που χρησιμοποιούσαν οι Ναζί για να απομονώνουν και να αναγνωρίζουν τα θύματά τους.

Πηγή: United States Holocaust Memorial Museum. Photograph by Arnold Kramer

*<https://www.jewishvirtuallibrary.org/stars-triangles-and-markings>
(ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)*

27. STUART T. MILLER, *Νεότερη και σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία*, όπ., σελ. 659.

Θρησκεία και χρόνος:
ενδεικτικά παραδείγματα

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η μέτρηση του χρόνου ορίζεται συμβατικά και ιστορικά με βάση το έτος γέννησης του Ιησού Χριστού (τουλάχιστον για τους περισσότερους, χριστιανούς και μη), και οι ιστορικές εποχές διαιρούνται συμβατικά σε αυτές που εντάσσονται χρονικά στην περίοδο πριν από τη γέννηση του Χριστού (προ Χριστού: π.Χ.) και σε όσες ανήκουν χρονικά στην περίοδο μετά τη γέννηση του Χριστού (μετά Χριστόν: μ.Χ. - ή "Anno Domini" στα λατινικά, που σημαίνει «έτος Κυρίου»). Τις τελευταίες δεκαετίες κυρίως χρησιμοποιούνται εναλλακτικά οι όροι «Κοινή Χρονολογία» (Κ.Χ.), «Κοινή Εποχή» (ΚΕ) ή «Κοινή Περίοδος» (ΚΠ) που ισοδυναμούν με την περίοδο «μετά Χριστόν». Για την περίοδο «πρό Χριστού» χρησιμοποιούνται οι όροι «πριν από την Κοινή Χρονολογία», «προ Κοινής εποχής», «πριν από την Κοινή Περίοδο». Στα αγγλικά χρησιμοποιούνται οι όροι "BCE" (Before Common Era) "CE" Common Era). Αυτό έγινε, γιατί οι όροι αυτοί θεωρούνται θρησκευτικά και πολιτισμικά ουδέτεροι και απαλλαγμένοι από οποιαδήποτε θρησκευτική προέκταση. Υπάρχει, όμως, και ο αντίλογος, καθώς πολλοί είναι εκείνοι που υποστηρίζουν πως οι όροι «προ Χριστού» και «μετά Χριστόν» έχουν χρησιμοποιηθεί από την ανθρωπότητα για αιώνες, χρησιμοποιούνται συμβατικά και ιστορικά και έχουν απαλλαγεί από τις όποιες θρησκευτικές τους αποχρώσεις²⁸. Να σημειωθεί ότι το βυζαντινό ημερολόγιο βασιζόταν στο ιουλιανό και θεωρούσε ότι η χρονιά ξεκινούσε την 1η Σεπτεμβρίου (ακόμα και σήμερα η 1η του Σεπτεμβρίου θεωρείται ως η αρχή του εκκλησιαστικού έτους), ενώ έτος κτίσεως του κόσμου, με βάση και τη με-

28. Για τους όρους «π.Κ.Ε.» και «Κ.Ε.» βλ. το άρθρο με τίτλο "Controversy over the use of the 'CE/BCE' and 'AD/BC' dating notation" στην ιστοσελίδα <http://www.religioustolerance.org/ce.htm> (ημερομηνία πρόσβασης 11.8.2021). Προβλ. και το άρθρο "AD and BC become CE and BCE", εφ. *Evening Standard*, Λονδίνο, 19.2.2002· IDA AKERSTEDT, "PC gone mad: Schools scrap BC and AD to avoid offending non - Christians", εφ. *Express*, Λονδίνο, 1.10.2017· Βλ. και το άρθρο "To BCE or not to BCE? Common era of BC and AD appears to be over", εφ. *The Telegraph*, 1.10.2017.

τάφραση της Παλαιάς Διαθήκης των Εβδομήκοντα, θεωρείται το έτος 5509 π.Χ.²⁹.

Το νέο ημερολόγιο (γρηγοριανό), που θέσπισε ο πάπας Γρηγόριος ΙΓ' αντικατέστησε το παλαιότερο ιουλιανό, που εισήγαγε ο Ιούλιος καίσαρας. Αυτό έγινε, για να υπάρξει διόρθωση στη μέτρηση του χρόνου και για να γίνει περισσότερο ακριβές. Οι διαφορές στο ιουλιανό και στο γρηγοριανό ημερολόγιο είναι 10 μέρες για την περίοδο 1582-1700, 11 μέρες για την περίοδο 1700-1800, 12 μέρες για την περίοδο 1800-1900 και 13 μέρες για τον 20ό αιώνα³⁰. Οι περισσότερες ρωμαιοκαθολικές χώρες υιοθέτησαν το νέο ημερολόγιο, ενώ στην Ελλάδα τέθηκε σε ισχύ το 1923. Γι' αυτό παρατηρούνται στη χρονολόγηση των ιστορικών φαινομένων στη χώρα μας οι διπλές ημερομηνίες. Για παράδειγμα, το πρωτόκολλο της ελληνικής ανεξαρτησίας υπογράφηκε στο Λονδίνο στις 22 Ιανουαρίου / 3 Φεβρουαρίου του 1830³¹. Κάποιοι δεν δέχθηκαν στην Ελλάδα το νέο ημερολόγιο, θεωρώντας το ως το πρώτο βήμα υποταγής στον πάπα και δημιούργησαν δική τους «εκκλησία» (παλαιοημερολογίτες)³².

Από την άλλη, οι μουσουλμάνοι δημιούργησαν τον δικό τους τρόπο χρονολόγησης, που καθορίστηκε με βάση τη θρησκεία τους και είναι το έτος Εγίρας, όταν ο Μωάμεθ εξορίστηκε από τη Μέκκα και κατέφυγε στη Μεδίνα. Η αρίθμηση του έτους Εγίρας ξεκινά από το έτος 1 που αντιστοιχεί στο έτος 622 μ.Χ. του γρηγοριανού ημερολογίου. Αναλυτικά, σύμφωνα με την Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «η μετοι-

29. PAVEL KUZENKOV, "How Old is The World? The Byzantine Era and its Rivals", Institute for World History, Moscow, Russia. in: ELIZABETH JEFFREYS, FIONA K. HAARER, JUDITH GILLILAND, *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies: London, 21-26 August 2006: Vol. 3, Abstracts of Communications*. Ashgate Publishing, Ltd., Λονδίνο 2006, σελ. 23-24.

30. BONNIE BLACKBURN, LEOFRANC HOLFORD-STREVS, *The Oxford Companion to the Year. An exploration of calendar customs and time - reckoning*, Oxford University Press, Oxford 1999, σελ. 784-788.

31. Πρβλ. το πρωτόκολλο του Λονδίνου από την επίσημη ιστοσελίδα του ελληνικού υπουργείου των Εξωτερικών, <https://200years.mfa.gr/international-treaties/> (ημερομηνία πρόσβασης 1.8.2021).

32. DIMITRIS KITSIKIS, *The Old Calendarists and the Rise of Religious Conservatism in Greece*, Center of Traditionalist Orthodox Studies, Etna, California 1995.

κεσία (Hidjra = Εγείρα) του Μωάμεθ από τη Μέκκα στη Μεδίνα έγινε η αρχή άλλου [χρονολογικού συστήματος] που ισχύει και σήμερα σε όλο τον μουσουλμανικό κόσμο. Η αρχή του έτους ορίσθηκε την 1η Μουχαρέμ (= 16 Ιουλίου 622), με βάση την κυκλική επανεμφάνιση της σελήνης: κατόπιν τούτου το μουσουλμανικό έτος διαιρέθηκε σε 12 σεληνιακούς μήνες, υπολειπόμενο κατά μερικές μέρες του ηλιακού, σε τρόπο που κάθε χρόνο η διαφορά μεταξύ αυτού και των χρονολογικών συστημάτων τα οποία στηρίζονται στον ηλιακό κύκλο μεγαλώνει και μετά από 33 χρόνια, το μουσουλμανικό έτος διαφέρει κατά ένα ολόκληρο έτος»³³.

Η εξάπλωση του Ισλάμ.

Πηγή: <https://slideplayer.com/slide/5701876/> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

33. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*, φωτομηχανική επανέκδοση, Αθήνα 2005, σελ. 36.

Συνοψίζοντας, η σχέση της ιστορίας με τη θρησκεία γενικά, αλλά και με τη θεολογία, την παράδοση της εκκλησίας και τους εκκλησιαστικούς θεσμούς είναι ιδιαίτερα στενή και μπορεί να συμβάλει σε μια ολοκληρωμένη θεώρηση του παρελθόντος, σε ερευνητικό και διδακτικό επίπεδο.

Βασικές πληροφορίες
για τις μεγάλες θρησκείες του κόσμου

Χριστιανισμός

Κύρια μορφή του χριστιανισμού είναι ο Χριστός. Σύμφωνα με τους ευαγγελιστές Λουκά και Ματθαίο, ο Ιησούς Χριστός γεννήθηκε στη Βηθλεέμ. Ωστόσο έζησε και μεγάλωσε στη Ναζαρέτ, περιοχή στην οποία σήμερα βρίσκεται η ομώνυμη πόλη, δεκάδες χιλιόμετρα βόρεια της Ιερουσαλήμ. Ήταν εβραϊκής καταγωγής και κήρυξε στην ευρύτερη περιοχή της Γαλιλαίας και στην Ιουδαία. Το όνομα «Χριστός» είναι η μετάφραση στα ελληνικά της εβραϊκής λέξης «Μασιάχ» που σημαίνει Μεσσίας και έχει συνδεθεί με το «Ιησούς», δηλαδή ο εκλεκτός του θεού που έχει το χρίσμα και είναι αντίστοιχος προς το εβραϊκό *Masiah* (Μεσσίας), με την έννοια, γενικά, της χρίσεως κάποιου για υψηλό θρησκευτικό, κυρίως, λειτούργημα. Οι Ιουδαίοι αποκαλούσαν τους πρώτους οπαδούς του Χριστού «Ναζωραίους». Για πρώτη φορά αποκλήθηκαν «χριστιανοί» στην Αντιόχεια της Συρίας. Τα ιερά ευαγγέλια αναφέρουν πως ο Ιησούς, τρεις ημέρες μετά τον σταυρικό του θάνατο αναστήθηκε και εμφανίστηκε αρκετές φορές στους μαθητές του. Γενικά, ο Χριστιανισμός δέχεται πως το κέντρο της πίστεώς του είναι η ανάσταση του Ιησού και μάλιστα ως ιστορικό γεγονός. Ο απόστολος Παύλος αναφέρει πως η χριστιανική πίστη χωρίς την ανάσταση ακυρώνεται: «Εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, ματαία ἡ πίστις ὑμῶν» (Αν ο Χριστός δεν έχει αναστηθεί, η πίστη σας είναι μάταιη). Οι μαθητές του Χριστού ήταν έτοιμοι

να θυσιαστούν, προκειμένου να κηρύξουν τη διδασκαλία και την ανάστασή Του. Ιερό βιβλίο των χριστιανών είναι η Βίβλος ή Αγία Γραφή (που περιλαμβάνει την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη)³⁴.

Ισλαμισμός

Το Ισλάμ είναι μια μονοθεϊστική θρησκεία που πρεσβεύει τον Αλλάχ ως τον μοναδικό Θεό και τον Μωάμεθ ως προφήτη του. Οι οπαδοί του Ισλάμ ονομάζονται μουσουλμάνοι. Η αντίθεση του Μωάμεθ στις αδικίες των συμπατριωτών του και η αμφισβήτηση της παραδοσιακής θρησκείας τον έκαναν ανεπιθύμητο στη Μέκκα και τον οδήγησαν το 622 στην εξορία, στη Μεδίνα. Το γεγονός αυτό ονομάστηκε Εγίρα (ρήξη των δεσμών) και θεωρείται από τους μουσουλμάνους έναρξη του ισλαμικού ημερολογίου. Ιερό βιβλίο των μουσουλμάνων είναι το κοράνιο, που θεωρείται πως είναι ο λόγος του Αλλάχ που μεταδόθηκε από τον αρχάγγελο Γαβριήλ στον προφήτη του Μωάμεθ³⁵.

Ιουδαϊσμός

Ο Ιουδαϊσμός είναι η παλαιότερη θρησκεία. Οι Εβραίοι συνδέουν τη θρησκεία και την προέλευσή τους με τον Αβραάμ. Σύμφωνα με την παράδοση, ο εγγονός του Ιακώβ, που ο Θεός τον ονόμασε Ισραήλ, έγινε ο πατέρας 12 γιων που θεωρούνται οι πρόγονοι των 12 φυλών του Ισραήλ. Ιερό βιβλίο των Εβραίων είναι η Ιουδαϊκή Βίβλος, γνωστή και ως Παλαιά Διαθήκη. Σημαντική παράμετρος της θρησκείας είναι η υπακοή των πιστών στον νόμο (Τορά) που παραδόθηκε στον Μωυσή. Σημαντικό, επίσης,

34. Για τον χριστιανισμό, βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗ, *Εκκλησιαστική ιστορία. Σχεδιάγραμμα ακαδημαϊκών παραδόσεων*, Πατριαρχική Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Κρήτης, Ηράκλειο 2016, σελ. 1-2· Πρβλ. *Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse*, τόμ. 2ος, *Παγκόσμια ιστορία, κοινωνικές ιδέες, θρησκεία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, κεφ. «Χριστιανισμός», σελ. 247-257.

35. Πρβλ. *Grand Larousse*, τόμ. 2ος, *Παγκόσμια ιστορία, κοινωνικές ιδέες, θρησκεία, όπ.*, κεφ. «Ισλαμισμός» σελ. 258-262.

είναι το Ταλμούδ, που είναι σύνολο κειμένων που αναφέρονται σε νόμους, έθιμα, ιστορίες και θρησκευτικά ζητήματα. Ιερός τόπος τους είναι το τείχος του ναού του Σολομώντα, γνωστού και ως τείχους των δακρύων³⁶.

Ινδουισμός

Ο Ινδουισμός είναι η μεγαλύτερη πληθυσμιακά θρησκεία της Ινδίας. Ιερός ποταμός των ινδουιστών είναι ο Γάγγης, καθώς πιστεύουν ότι καθαρίζει τους πιστούς από τις αμαρτίες τους. Σημαντικές έννοιες του Ινδουισμού είναι η Σαμσάρα (κυκλικός χρόνος), το Κάρμα (η μοίρα), το Ντάρμα (στόχος της ζωής), το Αχίμσα (μη επιζήμιο). Στην ινδουιστική θρησκεία υπάρχουν πολλοί θεοί και θεές. Ο πιο σημαντικός είναι ο Βραχμάν³⁷.

Βουδισμός

Ο Βουδισμός είναι μια θρησκεία που γεννήθηκε στην Ινδία από έναν πνευματικό καθοδηγητή με την ονομασία Γκαουτάμα Σιντάρτα, γνωστό και ως Βούδα (ο «αφυπνισθείς»). Ο Βουδισμός εξαπλώθηκε στην ΝΑ Ασία και κυρίως στο Θιβέτ και στην Κίνα. Ο Βουδισμός επαγγέλλεται την επικράτηση της ειρήνης στον κόσμο³⁸.

Κομφουκιανισμός

Βασίζεται στα διδάγματα ενός περιπλανώμενου Κινέζου, του Κονγκ Τσι, γνωστού και ως Κομφούκιου. Ο κομφουκιανισμός αντιπροσωπεύει μια φιλοσοφική παράδοση, περισσότερο ηθική, παρά θρησκευτική. Μεταξύ των ρήσεων του πολύ γνωστές είναι οι εξής: «Η μάθηση χωρίς σκέψη είναι χαμένο έργο, η σκέψη χωρίς μάθηση είναι επικίνδυνη» και «Η μεγαλύτερα δόξα δεν

36. Όπ., κεφ. «Ιουδαϊσμός», σελ. 240.

37. Όπ., κεφ. «Ινδουισμός», σελ. 263.

38. Όπ., κεφ. «Βουδισμός», σελ. 268.

είναι να μην πέφτεις, αλλά να σηκώνεσαι κάθε φορά που πέφτεις»³⁹.

Ταοϊσμός

Ο Ταοϊσμός είναι το αντίπαλο δέος του κομφουκιανισμού, καθώς «δίνει βαρύτητα στη διαίσθηση από τη μέλτη και τον αυθορμητισμό, παρά την αυτοπειθαρχία, την ελευθερία από την τάξη και τον μυστικισμό από τη λογική». Αποδίδεται στον σοφό Λάο Τσε. Ουσιαστικά, ο ταοϊσμός συμπλήρωσε την αυστηρή πνευματικότητα του Κομφουκιανισμού⁴⁰.

Γιν-Γιαγκ

Το Γιν-Γιαγκ είναι αρχαίο κινεζικό έργο που αναφέρεται στη θεότητα, τον Γι Τσιγκ που επηρέασε τον Ταοϊσμό και τον Κομφουκιανισμό. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στη δυαδικότητα, σε φαινομενικά αντίθετες δυνάμεις που αλληλοσυμπληρώνονται, όπως το φως και το σκοτάδι, τη φωτιά και το νερό. Το παραπάνω σύμβολο των βασικών αρχών του Γιν και του Γιαγκ δείχνει το σκοτεινό-παθητικό στοιχείο που θεωρείται θηλυκό και το ανοιχτόχρωμο αρσενικό στοιχείο που θεωρείται αρσενικό. «Εκτός από την τέλεια ισορροπία μεταξύ των αρχών, η καθεμία περιέχει ένα μικρό μέρος της άλλης»⁴¹.

39. Όπ., κεφ. «Άλλες θρησκείες της Ινδίας και της Άπω Ανατολής», σελ. 273-274.

40. Όπ., σελ. 274-275.

41. Όπ., σελ. 275.

Ζωροαστρισμός

Ο Ζωροαστρισμός είναι μια από τις παλαιότερες θρησκείες. Το όνομά της προέρχεται από τον ιδρυτή της Ζωροάστρη και διαδόθηκε στο Ιράν (Περσία), μέχρι την αραβική κατάκτηση. Τότε οι ζωροαστριστές μετατράπηκαν σε θρησκευτική μειονότητα και αρκετοί κατέφυγαν στην Ινδία⁴².

Σίντο

Σίντο είναι η ιαπωνική θρησκεία που συνδύαζε Ταοϊσμό και Κομφουκιανισμό με τοπικές δοξασίες και θεότητες που ονομάζονταν Καμί⁴³.

Άλλες θρησκείες

Ανάμεσα στις τόσες θρησκείες που υπάρχουν στην ανθρωπότητα αναφέρονται ο «σιχισμός», μια από τις νεότερες θρησκείες του κόσμου από τη ΒΔ Ινδία, που επηρεάστηκε από τον ισλαμικό μυστικισμό και τον Ινδουισμό, και ο «Χαϊνισμός», από την Αν. Ινδία, το όνομα του οποίου προέρχεται από τους «αγίους» του, που αποκαλούνται «Χίνας» (κατακτητές)⁴⁴.

42. Όπ., σελ. 279. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο γνωστός τραγουδιστής Fredy Mercury πίστευε, όπως και η οικογένειά του στον ζωροαστρισμό, πρβλ. <https://www.bbc.com/news/world-africa-45900712> (ημερομηνία πρόσβασης, 10.8.2021).

43. *Grand Larousse*, τόμ. 2ος, *Παγκόσμια ιστορία, κοινωνικές ιδέες, θρησκεία*, όπ., κεφ. «Άλλες θρησκείες της Ινδίας και της Άπω Ανατολής», σελ. 275.

44. Όπ., σελ. 276-279.

*Ιερουσαλήμ, η πόλη όπου συνυπάρχουν τρεις μονοθεϊστικές
θρησκείες (Χριστιανισμός, Ιουδαϊσμός, Ισλάμ).*

*Πηγή: https://www.huffingtonpost.gr/entry/e-allo-apopse-ya-ten-iero-salem_gr_5a3128c2e4b01bdd7658ea4d (ημερομηνία πρόσβασης:
10.5.2021)*

Ο ναός της Αναστάσεως, ένας από τους πιο ιερούς τόπους του Χριστιανισμού και έδρα του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου Αλεξανδρείας (Ιερουσαλήμ).

Πηγή: <https://jerusalem-patriarchate.info> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

Τείχος των Δακρύων ή Δυτικό Τείχος, ίσως ο πιο ιερός τόπος για τους εβραίους (Ιερουσαλήμ).

Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/Δυτικό_Τείχος (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

Το Τέμενος Αλ-Άκσα (Ιερουσαλήμ), ο τρίτος πιο ιερός τόπος των μουσουλμάνων, μετά τη Μέκκα και τη Μεδίνα.

Πηγή: <https://www.cretalive.gr/ /kosmos/ekleise-gia-proliptikoys-logoy-s-temenos-al-aksa-stin-ieroy-salim> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

Κεφάλαιο ΙΙΙ

Ιστορία και Λογοτεχνία (Απομνημονεύματα, Πεζογραφία, Ποίηση, Αγιογραφικά Κείμενα)

Η λογοτεχνία (ετυμολογικά σημαίνει την τέχνη του λόγου) αναφέρεται ουσιαστικά «στο σύνολο των λογοτεχνικών έργων ενός λαού ή μιας εποχής». Η λογοτεχνία — και η γλώσσα — μπορεί να αξιοποιηθεί στη μελέτη και στη διδασκαλία της ιστορίας. Ενδεικτικά επισημαίνει ο λογοτέχνης Γιάννης Κιουρτσάκης στο έργο του που αναφέρεται και στο 1821,

«[...] αισθάνομαι την ανάγκη να στοχαστώ, λιγότερο με τις μετρημένες ιστορικές μου γνώσεις και πιο πολύ με την παράδοση γνώση, την οποία χαρίζει η λογοτεχνία [...]»¹.

Τα περισσότερα λογοτεχνικά έργα βρίσκονται σε στενή σχέση και συνάρτηση με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής μέσα στην οποία γράφηκαν, αλλά και της περιόδου στην οποία αναφέρονται. Πολλές φορές, εκτός από τον λογοτεχνικό τους χαρακτήρα, προσφέρουν και πληροφορίες μοναδικής ιστορικής αξίας, επειδή αντικατοπτρίζουν την «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» και τη νοοτροπία μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Ωστόσο, τα λογοτεχνικά κείμενα δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τις πηγές της ιστορίας, καθώς δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι σε αρκετά

1. Βλ. ενδεικτικά ΓΙΑΝΝΗ ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗ, *Το θαύμα και η τραγωδία. Το Εικοσιένα από τον κόσμο του Ομήρου στην παγκόσμια επαρχία*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2020, σελ. 9.

από αυτά ελλοχεύει ο κίνδυνος της υπερβολής ή της εξιδανίκευσης των γεγονότων που περιγράφονται. Παρόλα αυτά, τα τελευταία μπορούν με τρόπο γλαφυρό και δραματοποιημένο να μας μεταδώσουν την ατμόσφαιρα μιας εποχής ή σε κάποιες περιπτώσεις, να μας μεταφέρουν στο κλίμα της περιόδου που οι συγγραφείς περιγράφουν, είτε ως αυτόπτες ή αυτήκοοι μάρτυρες, είτε κινούμενοι από το ειλικρινές ενδιαφέρον τους γι' αυτήν. Η αλήθεια είναι πως ο λογοτέχνης μπορεί να αποτυπώσει στο έργο του με μοναδικό τρόπο «τη συναισθηματική φόρτιση μιας ατμόσφαιρας, την οποία η ψυχρή ιστοριογραφία αδυνατεί να παραστήσει»².

Οι φράσεις και οι εικόνες που περιγράφονται σε ένα λογοτεχνικό έργο, ξεφεύγουν από τη στεγνή περιγραφή των γεγονότων και μας μεταφέρουν την αύρα μιας συγκεκριμένης εποχής². Από την άλλη, η παρουσίαση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας μιας γεωγραφικής περιοχής μπορεί να χρησιμεύσει ως υπόβαθρο για την κατανόηση της λογοτεχνικής της παραγωγής³. Ως εκ τούτου, η σχέση λογοτεχνίας και ιστορίας είναι αλληλένδετη, καθώς οι ιστορικές συγκυρίες διαμορφώνουν τη λογοτεχνία μιας περιόδου, αλλά και η λογοτεχνική παραγωγή αποτυπώνει με τρόπο μοναδικό και συναισθηματικό όψεις της ιστορίας της εποχής, στην οποία και αναφέρεται⁴. Συγκεκριμένα, αναφέρεται χαρακτηριστικά ο Παντελής Πρεβελάκης:

«[...] Η νεότερη ιστορία της Κρήτης μπορεί να ερμηνευθεί από διάφορα λογοτεχνικά είδη: το χρονικό, την επική μυθιστορία ή το δράμα. Αλλά όποιο είδος και αν διαλέξεις, χρειάζεται να δώσεις το αίμα σου στους νεκρούς, για να τους κάμεις να μιλήσουν [...]»,

επισημαίνοντας με αυτόν τον τρόπο τη δυσκολία που υπάρχει στο να σκιαγραφήσει ένας συγγραφέας, μέσα από το

2. Σ. ΚΟΝΔΗΣ «Από τη γαλλική επανάσταση στον Β' παγκόσμιο πόλεμο: μια συνομιλία της λογοτεχνίας με την ιστορία», *Διάλογος* 17 (2005), σελ. 149-150.

συναισθηματικό και λογοτεχνικό του λόγο, τους πρωταγωνιστές μιας ιστορικής περιόδου και να ζωντανέψει το λογοτεχνικό πλαίσιο μιας άλλης εποχής³.

Τα Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21 και άλλων σημαντικών προσωπικοτήτων της πολιτικής και στρατιωτικής ζωής μπορεί να φωτίσουν καλύτερα πτυχές του παρελθόντος. Μολονότι δεν αποτελούν αμιγώς ιστορικές πηγές, εντούτοις μπορεί να φανούν χρήσιμα από την άποψη ιστορικών πληροφοριών και λεπτομερειών του παρελθόντος, που συνήθως δεν καταγράφονται σε γενικές ιστορίες. Ωστόσο, εκ των προτέρων είναι γνωστό ότι μπορεί να εμπεριέχουν και ιστορικές ανακρίβειες κάτω από το βάρος προσωπικών και ιδεολογικών διαφορών, και γι' αυτό χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή στη χρήση τους και απαιτείται η συνεξέταση αντικρουόμενων «πηγών».

Σε αρκετές περιπτώσεις και ελλείπει ιστορικών πηγών, η λογοτεχνία μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη στην ιστορική έρευνα. Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα των ελληνικών ιερολοχιτών που πολέμησαν κατά τη μάχη του Δραγατσανίου του 1821. Ελάχιστα ονόματά τους έχουν διασωθεί. Το πρώτο, όμως, έργο που μελετά αποκλειστικά και ενδελεχώς την ιστορία του Ιερού Λόχου και της μάχης του Δραγατσανίου είναι του Κωνσταντίνου Ράδου που εκδόθηκε το 1919. Ο Ράδος αντλεί αρκετά στοιχεία από τον ιερολοχίτη Φοινίτη και το ποίημά του. Σε αυτό, σε έμμετρη μορφή, ο Φοινίτης αναφέρεται στη μάχη του Δραγατσανίου, αλλά και σε ονόματα ιερολοχιτών που δεν ήταν ευρέως γνωστά⁴.

3. ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Παντέρμην Κρήτη: λογοτεχνία ή ιστορία*. Στο Ν.Ε. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Μνήμη Παντελή Πρεβελάκη, Νίκου Καζαντζάκη, Πεπραγμένα των ημερίδων της 22 Μαρτίου 1996 και της 28 Νοεμβρίου 1997*, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2000, σελ. 18.

4. Γ. ΒΟΪΝΕΣΚΟΥ, «Οι στίχοι του πρωτοσπαθαρίου Φινίτου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 7 (1910), σελ. 417.

Είδα και τοὺς πατριώτας μὲς' τῆς λύπης τῶν τὴν λαύρα,
Μὲ τὰ μάτια τοὺς γεμάτα πικρὰ δάκρυα καὶ μαῦρα,
(Χρησταρεῶν Πογδοργιαννίτην), (Περραιβὸν Ἀρχιμανδρίτην)⁽¹⁾,
(Σκαμνελίτας), (Οἰκονόμον), (Θεοδόσιον Φινίτην)⁽²⁾,
Τὸν (Γασκάλωφ Ἀθανάσην), κάτωχρον ἀπηυδισμένον,
τὸν σοφὸν μας (Πολυαίνην) ἄπελπιν συντετριμμένον.
Καὶ τὸν (Γονατᾶν) ἐν φρίκη εἰς τὰ δάκρυα πνιγμένον,
Τὸν (Λασσάνην) ἐπὶ πάντας εἰς τὴν θλίψιν βυθισμένον.
Μὲ δυσάρεστον καρδίαν τὸν (Γεννάδιον) νὰ φεύγῃ,
καὶ διὰ τὴν ἀταξίαν τὴν πατρίδα μας νὰ κλαίγῃ.

Εἶδα τέλος στ' ὄνειρό μου τὴν καλῆά μας ἐκστρατείαν,
καὶ τοὺς ἡρώεις μας Ὑψηλάντας κρατουμένους στὴ σκλαβίαν,
Καὶ χριστιανικάς Δυνάμεις νὰ βοηθοῦν τὴν ἀδικίαν!

.....
Ἄλλὰ ξύπνησα καὶ εἶδα τὴν Ἑλλάδα ἄρματωμένη,
νὰ μοῦ λέγῃ τέκνον ἔλα, ἡ πατρίς σου σὲ προσμένει.
Πλὴν εἰς ταύτην τὴν φωνήν της γύρω γύρω τ' ἄρματα μου,
κρεμασμένα, σκουριασμένα, εἶδανε τὰ ὄμματά μου.

.....
Ἡ πικρά μου ἡλικία πῶς ἐπέρασε ματαίως!
ὦ κρῆνιόν μ' ἄσπρες τρίχες· σιὸ ἐξῆς δὲν εἶμαι νέος.
Εἶπα τότε στοὺς δικούς μου, κ' ἐδῶ πλέον ἂν μὲ θάψουν⁽³⁾,
μὲ τὰ ὄπλα νὰ μὲ θέσουν κ' εἰς τὴν πλάκα μου νὰ γράψουν
Ἦν ποτὲ καὶ τοῦτος ἓνας ἐραστὴς ἐλευθερίας,
τῆς Ἑλληνικῆς μας δόξης καὶ τῆς πάλαι Ἑταιρείας⁽⁴⁾.

Διεπιστημονικότητα στην ιστορική έρευνα: στίχοι από το ποίημα του πρωτοσπαθαρίου Φινίτου, όπου καταγράφονται ονόματα ιερολοχιτών (εντός πλαισίου).

Πηγή: Γ. Βοϊνέσκου, «Οι στίχοι του πρωτοσπαθαρίου Φινίτου», Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, 7 (1910), σελ. 417

Το ιστορικό μυθιστόρημα είναι ένας τρόπος προσέγγισης της ιστορίας. Γεννήθηκε στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα, ενώ εκπρόσωπός του θεωρείται ο Walter Scott, που δημοσίευσε το πρώτο — ίσως — ιστορικό μυθιστόρημα, το 1814 με τον τίτλο “Waverley”⁵. Ο Scott που ήταν γνωστός ως ποιητής, δημοσίευσε το εν λόγω μυθιστόρημα με τίτλο *Waverley; or, Tis Sixty Years Since*, που θεωρείται ως ένα από τα πρώτα ιστορικά μυθιστορήματα στη δυτική παράδοση⁶. «Στην Ελλάδα, χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι του ιστορικού μυθιστορήματος εκείνης της εποχής ήταν ο Ιωάννης Πιτσιπίος (*Η ορφανή της Χίου*), ο Στέφανος Ξένος (*Η ηρωΐς της ελληνικής επανάστασης*), αλλά και ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (*Γυφτοπούλα, Έμποροι των εθνών*). Πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Αντώνης Σμυρναίος ότι

«το ιστορικό μυθιστόρημα αποτελεί μια ιδιότυπη μορφή αφήγησης ανάμεσα στην ιστορία και στη μυθοπλασία, προσπαθώντας να μεταφέρει με ζωντανό τρόπο στους αναγνώστες του την ατμόσφαιρα μιας εποχής. Συνήθως τοποθετείται μέσα σε ένα συγκεκριμένο και σχετικά περιορισμένο ιστορικό και χρονολογικό πλαίσιο, χρησιμοποιώντας γνωστά ή και άγνωστα (μυθιστορηματικά) ιστορικά πρόσωπα, τα οποία φροντίζει να ενεργούν με ρεαλιστικό τρόπο. Τα πρόσωπα αυτά εμπλέκονται σε μια σύγκρουση, η οποία είναι χαρακτηριστική για την εποχή στην οποία αναφέρεται και προσπαθούν να την επιλύσουν δρώντας διαλεγόμενοι και μονολογούντες. [...]»⁷.

Μεταξύ άλλων, ο Σμυρναίος γράφει για τις διαφορές του ιστορικού μυθιστορήματος με την ιστορία:

5. Πρβλ. ΑΝΤΩΝΗ Α. ΣΜΥΡΝΑΙΟ, *Ιστορίας μάθησις, ζητήματα φιλοσοφίας & διδακτικής της ιστορίας, ό.π.*, σελ. 279.

6. Πρβλ. WALTER SCOTT, *Waverley or Tis Sixty Years Since*, in Three Volumes, Edinburgh: printed by James Ballantyne and Co. For Archibald Constable and Co. Edinburgh; And Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, London 1814.

7. ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, *ό.π.*, σελ. 279-280.

«Το ιστορικό μυθιστόρημα αναφέρεται βεβαίως στα ιστορικά γεγονότα της εποχής κατά την οποία διαδραματίζεται, αλλά η φαντασία του συγγραφέα τού επιτρέπει να κινείται όσο ελεύθερα το επιθυμεί, έχοντας ως βασικό γνώμονα την αμεσότητα. Διαπλάθει τους χαρακτήρες των δρώντων προσώπων διαφορετικά από ό,τι μας έχει συνηθίσει η βασισμένη στις πηγές ιστορία, προσθέτει και αφαιρεί πρόσωπα, συγκυρίες, αιτίες και αποτελέσματα και γενικά τροποποιεί και μετασχηματίζει, βαθαίνει και πλαταίνει ολόκληρη τη δομή της εποχής, παρουσιάζοντας ζωντανά πλήθος ιστορικών λεπτομερειών, με αποκλειστικό σκοπό να κεντρίσει το ενδιαφέρον και τη συγκίνηση του αναγνώστη μέσα από την ευλογοφάνεια του έργου του και τη δυναμικότητα του ύφους του»⁸.

Η λογοτεχνία μπορεί να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο της διεπιστημονικής προσέγγισης του μαθήματος της ιστορίας, στη διδασκαλία της τελευταίας. Η σχέση της ιστορίας με τη λογοτεχνία «υπήρξαν ανέκαθεν στενές, αν σκεφτούμε ότι παραδοσιακά ο ιστορικός λόγος διοχετευόταν σε φόρμες λογοτεχνικές, είτε έμμετρες (επικά - ηρωικά αφηγηματικά ποιήματα) είτε, πιο πρόσφατα, πεζές (της αφηγηματικής πεζογραφίας, και δη του μυθιστορήματος — φτάνει να θυμηθούμε το “ιστορικό μυθιστόρημα”). Αλλά οι σχέσεις αυτές δεν εξαντλούνται σε ζητήματα μορφής· αφορούν [...] και ζητήματα ουσίας.

Το είδος του ιστορικού μυθιστορήματος, για παράδειγμα, [...] θα μπορούσε να φωτίσει επαρκώς μια όψη αυτής της ουσιαστικής σχέσης. Γνωρίζουμε ότι το ιστορικό μυθιστόρημα υπήρξε ένα προνομιακό (με την έννοια του ιδιαιτέρως προσφιλούς) μέσο εκλαΐκευσης και εδραίωσης στη συλλογική συνείδηση μιας ορισμένης συλλογικής αντίληψης για το έθνος, τη συνέχειά του, την ενότητα, την αίγλη του. Μια πτυχή, λοιπόν, της ουσιώδους συνέργειας ιστορίας και λογοτεχνίας είναι η ιδεολογική χρήση ή μάλλον η χειραγώγησή τους.

8. Όπ., σελ. 280.

Πολλές φορές η λογοτεχνία, όπως και η ιστορία, όταν «στρατεύεται» στην υπηρεσία πάσης φύσεως ιδεολογημάτων και ιδεοληψιών, στρεβλώνει την αλήθεια των πραγμάτων, παραχαράσσει ή αποσιωπά αυτό που συνέβη πραγματικά — είναι η λεγόμενη ιστορία (και λογοτεχνία) “των νικητών” [...]»⁹.

Ενδεικτικά παραδείγματα

Ο Νίκος Καζαντζάκης σε έργα του εμπνέεται από τη νεότερη ιστορία της Κρήτης, από την εποχή των κρητικών επαναστάσεων μέχρι την άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη ως Υπατου Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας. Σε αυτές τις ιστορικές περιόδους αναφέρεται μέσα στα έργα του με το δικό του μοναδικό λογοτεχνικό τρόπο.

Αναλυτικά, στον *Καπετάν Μιχάλη*, ο συγγραφέας επισημαίνει την επαναστατική κινητοποίηση που υπήρχε στην Κρήτη και στόχευε στην απαλλαγή από την τουρκική κυριαρχία και στην ενσωμάτωση της νήσου στην Ελλάδα. Ο Καζαντζάκης είχε γνωρίσει τις συνέπειες της επανάστασης του 1889, όταν αναγκάστηκε να καταφύγει με την οικογένειά του στον Πειραιά, όπου και παρέμεινε για έξι μήνες ως πρόσφυγας. Αλλά και κατά τη διάρκεια της τελευταίας κρητικής επανάστασης του 1897-1899, κατέφυγε με την οικογένειά του στη Νάξο, προκειμένου να αποφύγει τα αντίποινα των Τούρκων.

Στον *Καπετάν Μιχάλη* και συγκεκριμένα στον πρόλογο του βιβλίου του, ο Καζαντζάκης αναφέρει ότι «κρυφός σκοπός» αυτού του έργου ήταν:

«[...] να σώσω, ντύνοντάς το με λέξεις, τ' όραμα του κόσμου, όπως το δημιούργησαν τα παιδικά μου μάτια.

9. Βλ. αναλυτικά ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ιστορία και λογοτεχνία στο σχολείο. Μια διεπιστημονική πρόταση διδασκαλίας για την κριτική αγωγή των μαθητών στον σύγχρονο πολιτισμό», στον συλλογικό τόμο *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της ιστορίας με χρήση πηγών*, επιστημονική επιμέλεια ΚΩΣΤΑΣ ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σελ. 103.

Κι όταν λέω τ' όραμα του κόσμου, θέλω να πω τ' όραμα της Κρήτης. Δεν ξέρω τι γίνονταν την εποχή εκείνη στ' άλλα παιδιά της λευτερωμένης Ελλάδας, μα τα παιδιά της Κρήτης ανάπνεαν έναν αέρα τραγικό στα ηρωικά και μαρτυρικά χρόνια του Καπετάν Μιχάλη, όταν οι Τούρκοι πατούσαν ακόμα τα χώματά μας και συνάμα άρχιζαν ν' ακούγονται να ζυγώνουν τα αιματομένα φτερά της Ελευτερίας. Στην κρίσιμη αυτή μεταβατική στιγμή, τη γεμάτη πυρετό κι ελπίδες, τα παιδιά της Κρήτης γίνονταν γρήγορα άντρες [...].»

Ο Καζαντζάκης γράφοντας τον *Καπετάν Μιχάλη*, θέλει να δώσει στο πρόσωπο του πατέρα του την εικόνα της αγωνιζόμενης Κρήτης. Ο *Καπετάν Μιχάλης* δεν είναι κάποιο ιστορικό πρόσωπο, όπως μπορεί να πιστέψει κανείς. Είναι ο τύπος του κρητικού αγωνιστή και ο λαϊκός ήρωας. Στο ίδιο το έργο του, ο συγγραφέας αποτυπώνει εύστοχα σε μια παράγραφο με λογοτεχνικό και συναισθηματικό τρόπο το Κρητικό Ζήτημα με τις διεθνείς προεκτάσεις του:

«[...] Είναι λαοί κι άνθρωποι που φωνάζουν τον Θεό με την προσευκή (sic) και με τα κλάματα· ή με την εγκαρτέρηση και τη φρόνιμη απαντοχή· ή με βλαστημιές· οι Κρητικοί με το τουφέκι. Στέκονται έξω από την πόρτα του σουλτάνου και βροντούν το τουφέκι ν' ακούσει. Ανταρσία! ουρλιάζει ο σουλτάνος που ακούει πρώτος την τουφεκιά και ξαποστέλνει φρενιασμένος πασάδες, νιζάμιδες και παλούκια. Αυθάδεια φωνάζουν οι Φράγκοι κι αμολνούν τα ατσαλένια θωρακτά τους να ριχτούν απάνω στη μικρή βαρκούλα που χαροπαλεύει ανάμεσα στην Ευρώπη, στην Ασία και στην Αφρική. Υπομονή, φρονιμάδα, μη με βάλετε στα αίματα! παρακαλιέται η φτωχομάνα η Ελλάδα και τρέμει. Ελευτερία ή Θάνατος! αποκρίνονται οι Κρητικοί και βροντούν την πόρτα του Κυρίου [...]»¹⁰.

10. Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, *Ο Καπετάν Μιχάλης (Ελευτερία ή Θάνατος)*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα 1998¹⁷, σελ. 74.

Σε αυτήν την παράγραφο αποτυπώνονται όλες οι παράμετροι του Κρητικού ζητήματος: οι ένοπλες κινητοποιήσεις των Κρητών, η αντίδραση της Υψηλής Πύλης, η αποστολή ένοπλων σωμάτων προκειμένου να κατασταλεί κάθε επαναστατικό κίνημα στο νησί και η παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, των «Φράγκων», όπως τους αποκαλεί, που ήταν αντίθετες σε κάθε αναταραχή του status quo της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Γι' αυτό και οι Δυνάμεις απέστειλαν και πολεμικά πλοία για να επιβάλουν την τάξη, ενώ δεν δίστασαν να προχωρήσουν σε ναυτικό αποκλεισμό της Κρήτης στα 1897.

Μέσα σε αυτήν την κατάσταση, η θέση της εκάστοτε ελληνικής κυβέρνησης ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, αφού έπρεπε να κρατάει την ισορροπία, αφενός ανάμεσα στους πόθους των επαναστατημένων Κρητών για την Ένωση και την πίεση της ελληνικής κοινής γνώμης και αφετέρου στις υποδείξεις των Μεγάλων Δυνάμεων για απουσία κάθε συμμετοχής της Ελλάδας στις κρητικές εξεγέρσεις, τη στιγμή που ο σουλτάνος απειλούσε με πόλεμο σε μια τέτοια περίπτωση. Μια απειλή που δεν άργησε να πραγματοποιηθεί στα 1897 με τον ατυχή για την Ελλάδα ελληνοτουρκικό πόλεμο, η έκβαση του οποίου ανάγκασε τους Κρητικούς να δεχτούν την προτεινόμενη από τις Δυνάμεις λύση της αυτονομίας.

Ο συγγραφέας αναφέρεται στη συμβίωση των χριστιανών και των μουσουλμάνων στο νησί. Οι δύο κοινότητες συνυπήρξαν, οι σχέσεις τους, όμως, ήταν άλλοτε ειρηνικές και άλλοτε τεταμένες. Ο Καζαντζάκης επισημαίνει με χαρακτηριστικό τρόπο:

«[...] Σα δυο γέροι βασιλιάδες ήταν στην πολιτεία ετούτη, και τα βασίλειά τους κείτονταν μπλεγμένα το ένα στο άλλο, τούρκικοι και ρωμέικοι μαχαλάδες ανάκατα, σταυρός και μισοφέγγαρο κολλημένα, και πότε ομονοούσαν και καλοπορεύονταν (sic), πότε τους έπιανε το κρητικό μπουρίνι, που λένε, ένα είδος λύσσα, και χιμούσαν και κάρφωναν τα δόντια τους ο

έναν στο σβέροκο του άλλου και του 'κοβαν μια μπουκιά κρέας και το 'τρωγαν [...]»¹¹.

Αλλά και στο έργο του Καζαντζάκη *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* υπάρχουν ιστορικές αναφορές σε πτυχές του ιστορικού παρελθόντος της νήσου. Ενδεικτικά, η μαντάμ Ορτάνς αναφέρει:

«[...] Αγάπησα ένα νάβρακο [ενν. ναύαρχο]. Η Κρήτη είχε πάλι ανάσταση κι οι στόλοι άραξαν στη Σούδα. Ύστερα από λίγες μέρες άραξα κι εγώ. Ε μεγαλεία! Έπρεπε να βλέπατε τους τέσσερους νάβρακους, Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας και το Ρούσο· όλο χρυσάφι, λουστρίνι παπούτσι και φτερά στο κεφάλι. [...]»¹².

Η ίδια επισημαίνει με πικρία τον ιδιαίτερο ρόλο της, καθώς, λόγω της σχέσης της με τους ξένους ναυάρχους και κυρίως τον ναύαρχο Καναβάρο, απέτρεψε, όπως η ίδια ισχυρίζεται, τον κανονιοβολισμό της νήσου από τους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, χωρίς όμως να της αναγνωριστεί από το ελληνικό κράτος. Ο Ιταλός αντιναύαρχος Ευτύχιος-Ναπολέον Κανεβάρο είχε αναλάβει την αρχηγία του ενωμένου στόλου των Μεγάλων Δυνάμεων, που προχώρησε το 1897 σε ναυτικό αποκλεισμό της Κρήτης, τη χάραξη ζωνών κατοχής και τον κανονιοβολισμό των θέσεων των επαναστατών. Αργότερα, ως υπουργός Εξωτερικών της χώρας του, διορίστηκε πρόεδρος της διεθνούς επιτροπής για τον διακανονισμό των εκκρεμών ζητημάτων σχετικά με την Κρήτη. Εκτός από τον εκπρόσωπο της Ιταλίας, υπήρχαν άλλοι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι από άλλες χώρες. Συγκεκριμένα, την Αγγλία εκπροσωπούσε ο υποναύαρχος Χάρις, τη

11. Πρβλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗ, «Λογοτεχνία και ιστορία: όψεις της νεότερης ιστορίας της Κρήτης μέσα από λογοτεχνικά έργα του Νίκου Καζαντζάκη», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για τα 50 χρόνια από τον θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη*, «Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο κρητικός πολιτισμός», *Ηράκλειο / Μυρτιά 28-30/9/2007*, έκδοση Μουσείου Καζαντζάκη, Ηράκλειο 2009, σελ. 3-4.

12. Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα 1981⁴, σελ. 50-51.

Γαλλία ο υποναύαρχος Ποτιέ και τη Ρωσία ο συνάδελφός του Αντρέεφ¹³.

Αλλά και στο έργο του Καζαντζάκη *Αναφορά στον Γκρέκο* μπορεί κάποιος να εντοπίσει αναφορές σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Κρήτη, καθώς και να σχηματίσει μια εικόνα της κοινωνίας της εποχής. Ενδεικτικά αναφέρουμε το παράθεμα από την άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη ως ύπατου αρμοστή της νεοσύστασης Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), όπως το βίωσε με τα παιδικά του — τότε — μάτια ο Νίκος Καζαντζάκης και το καταγράφει στην *Αναφορά στον Γκρέκο*¹⁴:

«[...] Έδωκε ὁ Θεὸς κι ὕστερα ἀπὸ λίγες ἐβδομάδες ἦρθε τὸ καλὸ μαντάτο: ὁ πρίγκιπας τῆς Ἑλλάδας Γεώργιος κατεβαίνει στὴν Κρήτη νὰ κάμει κατοχή. Πετάχτηκε πάνω ὁ κύρης [αναφέρεται στὸν πατέρα του], ἔσκυψε τρεῖς φορές κι ἄγγιξε τὸ χῶμα, ἔκαμε τὸ σταυρὸ του καὶ πῆγε γραμμὴ στὸν μπαρμπέρη· δὲν εἶχε ποτὲ τοῦ βάλει ξουράφι στὸ μάγουλό του, ἄφηνε τὰ γένια του νὰ ποταμίζουν στὸ στήθος του, γιατί εἶχε πένθος· πενθοῦσε γιὰ τὴν Κρήτη ποὺ ἦταν σκλάβα· γι' αὐτὸ καὶ δὲ γελοῦσε καὶ θύμωνε σὰν ἔβλεπε χριστιανὸ νὰ γελάει· καταντοῦσε τὸ γέλιο νὰ τοῦ φαίνεται πράξη ἀντιπατριωτικὴ· μὰ τώρα, δόξα σοι ὁ Θεός, ἡ Κρήτη λευτερώθηκε, πῆγε τὸ λοιπὸν γραμμὴ στὸν μπαρμπέρη, κι ὅταν γύρισε σπῖτι ἔλαμπε τὸ προσωπό του ξουρισμένο, ἀνανιωμένο, κι ὅλο τὸ σπῖτι μοσκοβόλησε ἀπὸ τὴ λεβάντα ποὺ τοῦ ἔχε περεχύσει (sic) ὁ μπαρμπέρης στὰ μαλλιά του. Καὶ τότε στρά-

13. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, «Λογοτεχνία και ιστορία: ὀψεις τῆς νεότερης ιστορίας τῆς Κρήτης μέσα ἀπὸ λογοτεχνικά ἔργα τοῦ Νίκου Καζαντζάκη», *Ὁπ.*, σελ. 6.

14. *Ὁπ.*, σελ. 6-8· Πρβλ. καὶ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗ, «Ο Νίκος Καζαντζάκης καὶ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα τὴν περίοδο τῆς Κρητικῆς Πολιτείας (1898-1913)», στὸ *Επιστήμες Αγωγῆς* (Θεματικὸ τεύχος 2017, «Νίκος Καζαντζάκης: ξαναδιαβάζοντας τὸν συγγραφέα στὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 21ου αἰώνα»), ἐπιμ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΖΕΡΒΟΥ, ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ-ΣΟΥΡΗ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημῶν Αγωγῆς, Παιδαγωγικὸ Τμήμα ΔΕ, Ρέθυμνο 2019, σελ. 150-151.

φηκε στὴ μάνα μου, χαμογέλασε [και εἶπε]: — Λευτερώθηκε ἡ Κρήτη [...]»¹⁵.

Αναφορικά με τα λογοτεχνικά έργα του Νίκου Καζαντζάκη, με ιστορικές αναφορές, μπορεί να επισημανθούν τα ακόλουθα, με βάση τη χρονολογία της πρώτης έκδοσής τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε έργα του συγγραφέα, όπως *Ταξιδεύοντας, Ρουσία* (1928), *Ταξιδεύοντας, Ισπανία* (1937), *Ταξιδεύοντας, Ιαπωνία-Κίνα* (1938), *Ταξιδεύοντας, Αγγλία* (1941), *Καποδίστριας* (1946), *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* (1946), *Καπετάν Μιχάλης* (1953), *Αναφορά στον Γκρέκο* (1961), *Ταξιδεύοντας, Ιταλία - Αίγυπτος - Σινά - Ιερουσαλήμ - Κύπρος - Ο Μοριάς* (1961), *Οι Αδερφοφάδες* (1965). Τα πρώτα έργα του, με εξαίρεση το τελευταίο, ανήκουν στη λεγόμενη ταξιδιωτική λογοτεχνία. Οι συγγραφείς αυτού του λογοτεχνικού είδους μέσα από μια πεζογραφική δημιουργία αναφέρονται σε κάποιον τόπο που έτυχε να επισκεφτούν στο παρελθόν. Ο Καζαντζάκης είναι ο κατεξοχήν εισηγητής αυτού του λογοτεχνικού είδους.

Στον *Καποδίστρια* που είναι θεατρικό έργο, ο συγγραφέας αναφέρεται στον πρώτο κυβερνήτη της Ελλάδος Ιωάννη Καποδίστρια (1828-1831) και προσπαθεί να ψυχογραφήσει το πορτρέτο του, πριν από το τέλος του, ενώ επισημαίνει την άθλια οικονομική κατάσταση της Ελλάδας και το βαθύ θρησκευτικό αίσθημα και το ηθικό χρέος του κυβερνήτη απέναντι στους Έλληνες, παρά τις αντιδράσεις και τις επανειλημμένες προειδοποιήσεις για την επερχόμενη δολοφονία του. Στα υπόλοιπα έργα έγινε αναφορά παραπάνω. Τέλος, *Οι Αδερφοφάδες* είναι ένα έργο του Καζαντζάκη, που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί στην έρευνα και στη διδασκαλία του ελληνικού εμφύλιου πολέμου. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (1946-1949) που δημιουργήθηκε μέσα σε συνθήκες πολιτικής πόλωσης, κατά παράβαση της συμφωνίας της Βάρκιζας, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου και της απροκάλυπτης ανάμιξης των Βρετανών και των Αμερικάνων στις ελληνικές υποθέσεις, είναι μια

15. Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ, *Αναφορά στον Γκρέκο*, εκδ. Ελένης Ν. Καζαντζάκη, Αθήνα 1982², σελ. 104-105.

«μελανή σελίδα» στη *Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία* (Σβορώνος, 1994, 143-144)¹⁶. Ο Καζαντζάκης, σε επιστολή του από την Αντίπολη προς τον Πρεβελάκη, το 1949, γράφει για το έργο:

«Εδώ δουλεύω καλά το νέο μυθιστόρημα· ως τώρα το λέω Αδερφοφάδες· αυτό σίγουρα δεν μπορεί να εκδοθεί τώρα στην Ελλάδα· ίσως μήτε αργότερα...» [...].

Σε άλλο γράμμα του προς τον Πρεβελάκη, λίγα χρόνια αργότερα, το 1955, αναθεωρεί την άποψή του και γράφει ότι «το μυθιστόρημα θα εκδοθεί πολύ αργά, τουλάχιστον ελληνικά», επιθυμώντας την καθυστέρηση της ελληνικής έκδοσης του έργου του, λόγω του ευαίσθητου θέματος του ελληνικού εμφυλίου¹⁷.

Αλλά και ο Παντελής Πρεβελάκης επηρεάστηκε και εμπνεύστηκε από την ιστορία της Κρήτης για να γράψει τα μυθιστορήματά του. Ο Πρεβελάκης, κατά πολύ νεότερος του Καζαντζάκη, υπήρξε στενός φίλος και βιογράφος του. Η αγάπη και των δύο για την Κρήτη και ιδιαίτερα για τη νεότερη ιστορία της αποτέλεσε γι' αυτούς πηγή λογοτεχνικής έμπνευσης και δημιουργίας. Μέσα από τους «παράλληλους βίους» τους, ο Πρεβελάκης, ως νεότερος συγγραφέας, επηρεάστηκε από τον Καζαντζάκη — τον οποίο και αποκαλούσε «γέροντά του» — όχι μόνο στο λογοτεχνικό του έργο, αλλά και γενικά στη ζωή του. Από την άλλη, ο Καζαντζάκης βοηθήθηκε στα μυθιστορήματά του για την Κρήτη από τα έργα του Πρεβελάκη, που ούτως ή άλλως είχαν προηγηθεί χρονικά και τα είχε διαβάσει, καθώς και από τη συνδρομή που του παρείχε στην αναζήτηση σχετικών πηγών και βιβλιογραφίας. Αυτός ο «διάλογος» των δύο πνευματικών αν-

16. Βλ. και Νίκο Σβορώνο, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΣΔΡΑΧΑ, βιβλιογραφικός οδηγός ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σελ. 143-144.

17. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, «Λογοτεχνία και ιστορία: ο Νίκος Καζαντζάκης και η διδασκαλία της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση», στο *Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη την εκπαίδευση στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Εκδοχές πρόσληψης στη διδασκαλία και στην έρευνα, πεπραγμένα συνεδρίου*, 19-22 Οκτωβρίου 2017, έκδοση μουσείου Νίκου Καζαντζάκη, Ηράκλειο 2019, σελ. 366-373.

δρών οδήγησε στη δημιουργία σημαντικών λογοτεχνικών έργων που αναφέρονται στην ιστορία της μεγαλονήσου¹⁸.

Θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθεί ο ρόλος των απομνημονευμάτων και των αυτοβιογραφιών στην έρευνα και στη διδασκαλία της ιστορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα απομνημονεύματα των ηρώων της επανάστασης του 1821. Τα τελευταία

«[...] υπήρξαν απόρροια της επιθυμίας των ανθρώπων από πολύ νωρίς, ήδη από τα χρόνια του αγώνα, να ιστορήσουν τις εμπειρίες τους: εμπειρίες πρωτόγνωρες, οι οποίες καθόρισαν τη ζωή τους και μετέβαλαν τον κόσμο τους. Στα μετεπαναστατικά χρόνια πολλοί αγωνιστές συνέγραψαν τις δικές τους μαρτυρίες, αποσκοπώντας όχι μόνο στην αποτύπωση της αλήθειας και της πραγματικότητας, όπως συνήθως δηλώνουν, αλλά κάποτε και στην προβολή των κατορθωμάτων τους, τη δικαίωση, την αποκατάσταση, τη διεκδίκηση συμβολικών ή και υλικών αμοιβών»¹⁹.

Ο Τ.Α. Γριτσόπουλος «διαιρεί τα αυτοβιογραφικά κείμενα που σχετίζονται με την επανάσταση σε τέσσερις κατηγορίες:

- ♦ Έργα αγωνιστών που έλαβαν μέρος σε αυτήν (όπως τα κείμενα του Μακρυγιάννη, Κοντάκη, Φωτάκου, Κολοκοτρώνη πατρός και υιού κλπ.).
- ♦ Σε ευρύτερα έργα, τις λεγόμενες «ιστορίες της επανάστασης» (Οικονόμου, Σπηλιάδη, Σπ. Τρικούπη, Φιλήμονος, κλπ.).
- ♦ Σε αντιρρητικά φυλλάδια.

18. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, «"Βίοι παράλληλοι": Νίκος Καζαντζάκης, Παντελής Πρεβελάκης και η σχέση τους με τη νεότερη ιστορία της Κρήτης», στο πανελλαδικό συνέδριο «Πνευματικότητα, θρησκευτικότητα, Καζαντζάκης και Κρήτη», 9-10 Φεβρουαρίου 2018, Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης, Κολυμπάρι (Χανιά) 2019, σελ. 1-25.

19. Πρβλ. ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟ, ΒΑΓΓΕΛΗ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗ, ΝΙΚΗ ΜΑΡΩΝΙΤΗ, ΠΑΝΤΕΛΗ ΜΠΟΥΚΑΛΑ (επιστημονική επιμέλεια), 1821 και απομνημονεύματα, ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση (πρακτικά συνεδρίου), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020. Βλ. και οπισθόφυλλο του βιβλίου.

- ♦ Σε σύγχρονα έργα ξένων (όπως του Τούρκου Βαχίτ πασά).

Παράλληλα διακρίνει υποκατηγορίες στην πρώτη ομάδα: τα κατεξοχήν απομνημονεύματα, όσα σχετίζονται με τα γεγονότα του Μεσολογγίου (Α. Μίχου, Σπυρομήλιου), τα κείμενα αθηναίων αγωνιστών (Καρώρη, Πούλου), τα κείμενα κληρικών που σχετίζονται με την άλωση της Τριπολιτσάς κλπ. Συνολικά πρέπει να αναζητήσει κανείς πάνω από σαράντα κείμενα.

Η τύχη των κειμένων αυτών θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο διδακτορικής διατριβής! Μερικά συντάχθηκαν και εκδόθηκαν χρονικά κοντά στην ίδρυση του ελληνικού κράτους (όπως του Χρ. Περραιβού), άλλα συντάχθηκαν αργότερα και δεν κυκλοφόρησαν ποτέ. Μερικοί αγωνιστές είχαν θέσει ως όρο να δημοσιευθούν τα δοκίμιά τους μετά θάνατον. Θα πρέπει να υπάρχουν και κάποια που είτε χάθηκαν διά παντός ή που βρίσκονται κάπου κρυμμένα. Χαρακτηριστική ήταν η τύχη των κειμένων του Μακρυγιάννη και του Κασομούλη. Ο στρατηγός Μακρυγιάννης άρχισε να γράφει τα απομνημονεύματά του το 1829 και τα τελείωσε το 1850. Το παράδοξο αυτό φαινόμενο συγγραφέα δεν είδε τα κείμενά του τυπωμένα. Το χειρόγραφο ανακάλυψε ο Γ. Βλαχογιάννης έπειτα από μυθιστορηματικές περιπέτειες. Τελικά εκδόθηκε το 1907. Ο Βλαχογιάννης «ανακάλυψε και εξέδωσε και τα *Ενθυμήματα Στρατιωτικά* του Ν. Κασομούλη (το 1939 τον πρώτο τόμο, το 1940 τον δεύτερο και το 1942 τον τρίτο) [...]»²⁰.

Ο Θεόδωρος Πελαντάκης, στην εισαγωγή της αυτοβιογραφίας του Ρεθύμνιου φιλολόγου, παιδαγωγού, γυμνασιάρχη και επιθεωρητή εκπαίδευσης Κρήτης Εμμανουήλ Γενεράλη γράφει, μεταξύ άλλων:

«[...] ως είδος λογοτεχνίας η αυτοβιογραφία είναι πολύ δύσκολο, επειδή ο συγγραφέας πρέπει να είναι αντικειμενικός, πράγμα ιδιαίτερα δύσκολο στην ανθρώπινη φύση»²¹.

20. ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΛΟΒΟΣ, «Τα απομνημονεύματα αγωνιστών του '21», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα 24.3.2002.

21. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΓΕΝΕΡΑΛΙ, δ.φ. γυμνασιάρχου (1860-1943), *Αυτοβιογραφία*, φιλολογική επιμέλεια ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΑΝΤΑΚΗΣ, εργογραφία - ευρετήριο ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΠΑΠΙΟΜΥΤΟΓΛΟΥ, Ρέθυμνο 2013, σελ. 9.

Πηγή: Εφ. Ακρόπολις, Αθήνα, 28 Ιουνίου 1904

Γενικά στα είδη και στη σημασία των Απομνημονευμάτων και στη σχέση τους με την ιστορία αναφέρεται η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου. Τα πρώτα απομνημονεύματα στην ιστορία σε αφηγηματική μορφή είναι η *Κύρου Ανάβασις* του Ξενοφώντα.

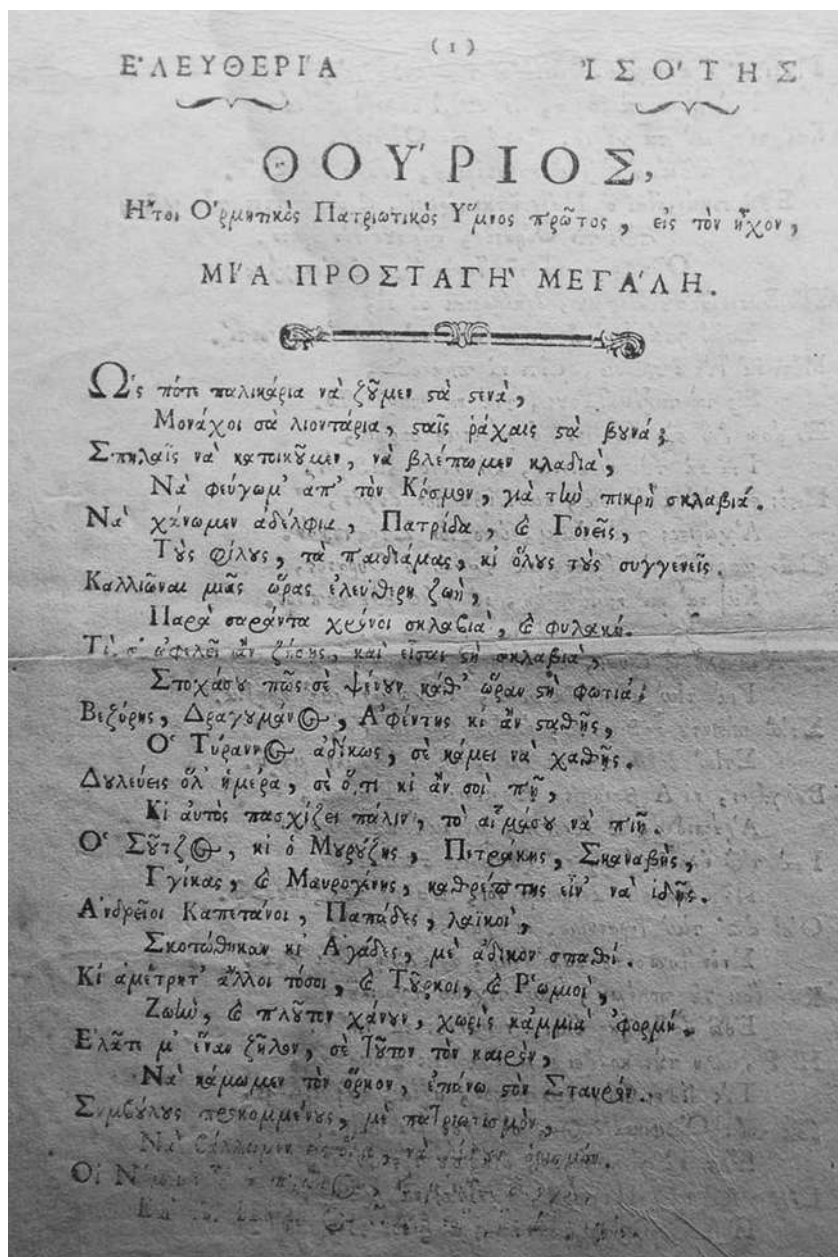
«[...] Στις αφηγηματικές πηγές ανήκουν και τα απομνημονεύματα συνήθως σε μορφή συνεχούς λόγου, μερικές φορές σε μορφή ημερολογίου. Πρόκειται για αφήγηση προσωπικών βιωμάτων από πολιτικούς και στρατιωτικούς, που πήραν, μεγαλύτερο ή μικρότερο μέρος στην πολιτικο-στρατιωτική ζωή της χώρας. Αυτή ακριβώς η προσωπική συμμετοχή προσδίνει ιδιαίτερη αξία στα απομνημονεύματα αλλά συνάμα γεννά και την αδυναμία τους. Ο πολιτικός ή ο στρατιωτικός [...] όπως π.χ. ο Bismarck ή σε μικρότερη κλίμακα ο de Gaulle, παράλληλα με την αφήγηση των γεγονότων αποκαλύπτει και τις σκέψεις που τον ώθησαν στις αποφάσεις και τις ενέργειές του. [...]»²².

Άλλο ενδεικτικό παράδειγμα, είναι τα απομνημονεύματα του Ουίνστον Τσώρτσιλ (Winston Churchill), πρωθυπουργού της Βρετανίας κατά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, που του απέφεραν το νόμιπελ λογοτεχνίας το 1953²³.

Άλλο παράδειγμα της σχέσης της ιστορίας με τη λογοτεχνία (και το τραγούδι όπως θα αναφερθεί παρακάτω) είναι ο *Θούριος* του Ρήγα Φεραίου, λίγα χρόνια πριν από την εκδήλωση της Ελληνικής Επανάστασης, που αναφέρεται στον αγώνα που πρέπει να κάνουν οι χριστιανοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας ενάντια στον σουλτάνο και στην αυταρχική εξουσία του, για να διεκδικήσουν την ελευθερία τους. Ενδεικτικά αναφέρεται το παρακάτω γνωστό απόσπασμα από τον Θούριο που απηχεί τις συνθήκες και τους πόθους των υποδούλων:

22. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 96.

23. WINSTON CHURCHILL, *Memoirs of the Second World War*, Houghton Mifflin Company, Reprint edition, Βοστώνη 1991.

Θούριος του Ρήγα Φεραίου (1797), φυλλάδιο του 1798.

Πηγή: Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών

«Ὡς πότε παλικάρια νὰ ζοῦμεν στὰ στενά,
Μονάχοι σὰ λιοντάρια, σταῖς ράχαις στὰ βουνά;
Σπηλιαῖς νὰ κατοικοῦμεν, νὰ βλέπωμεν κλαδιά,
Νὰ φεύγωμ' ἀπ' τὸν κόσμον, γιὰ τὴν πικρὴ σκλαβιά.
Νὰ χάνωμεν ἀδέλφια, πατρίδα, καὶ γονεῖς,
Τοὺς φίλους, τὰ παιδιά μας, κι' ὅλους τοὺς συγγενεῖς.
Καλλιῶναι μίας ὥρας ἐλεύθερη ζωή,
Παρὰ σαράντα χρόνοι σκλαβιά, καὶ φυλακή [...]

²⁴.

Σημαντικό είναι και το έργο του Δημητρίου Βικέλα *Λουκῆς Λάρας*.

«Η υπόθεση ξετυλίγεται το 1821, όταν με την έκρηξη του αγώνα, οι Τούρκοι εξαπολύουν στην πόλη μια στυγνή τρομοκρατία. Οι περισσότεροι φεύγουν να σωθούν σε ψυχότερα μέρη. Η οικογένεια Λάρα καταφεύγει στη Χίο, που είναι και ο τόπος της καταγωγής τους, αλλά και εκεί η θηριωδία οργιάζει, για να κορυφωθεί με τις σφαγές του 1822. Η οικογένεια γλιτώνει απ' τις σφαγές, αλλά περνάει αγωνιώδεις ώρες [...] ώσπου να καταλήξει στη Μύκονο, στις Σπέτσες και στη Σύρα. [...]

Πολύ σημαντική είναι η εστίαση του συγγραφέα στην ιστορία των απλών και κατατρεγμένων ανθρώπων, καθώς, κατά τον πρώτο, «η ιστορία του έθνους αποτελείται από την ιστορία των ατόμων. Και την ιστορία του αγώνα δεν την κάνουν μόνο τα κατορθώματα, αλλά και οι διωγμοί και οι σφαγαί και οι ατιμώσεις των αόπλων και ασθενών και η εγκαρτέρησης αυτών εν τη δυστυχία»²⁵.

Ασφαλώς η μικρασιατική καταστροφή (1922), όταν οι Έλληνες της Μικράς Ασίας ξεριζώθηκαν από τις πατρογονικές εστίες τους, για να σωθούν από τη μανία του τουρκι-

24. ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΗ, *Θούριος, ήτοι ορμητικός πατριωτικός ύμνος πρώτος, εις τον ήχον, μια προσταγή μεγάλη*, 1797.

25. Δ. ΒΙΚΕΛΑ, *Λουκῆς Λάρας*, εκδόσεις Πέλλα - Θεόφιλος Παπαδόπουλος, Αθήνα χ.χ., βλ. και οπισθόφυλλο βιβλίου.

κού στρατού, δεν άφησε ανεπηρέαστους λογοτέχνες, όπως η Διδώ Σωτηρίου. Η ίδια γράφει, μεταξύ άλλων:

«[...] Ενάμισι εκατομμύριο άνθρωποι βρεθήκανε ξαφνικά έξω από την προγονική τους γη. Παράτησαν σκοτωμένα παιδιά και γονιούς άταφους. Παράτησαν περιουσίες, τον καρπό στα δέντρα, το φαΐ στη φουφού, τη σοδειά στην αποθήκη, το κομπόδεμα στο συρτάρι, τα πορτρέτα των προγόνων στους τοίχους. Και βάλθηκαν να τρέχουν, να φεύγουν κυνηγημένοι απ' το τούρκικο μαχαίρι και τη φωτιά του πολέμου. [...]»²⁶.

Άλλα λογοτεχνικά έργα που σχετίζονται με τη μικρασιατική καταστροφή είναι *Ματωμένα χώματα* της ίδιας συγγραφέα, του Ηλία Βενέζη *Το νούμερο 31328, Γαλήνη, Αιγαίο, Αιολική Γη*, του Στρατή Δούκα *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*, του Στρατή Μυριβήλη *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, *Η Παναγία η Γοργόνα*, του Νίκου Θέμελη *Οι αλήθειες των άλλων*, του Φώτη Κόντογλου *Το Αίβαλί: η πατρίδα μου*, του Κοσμά Πολίτη *Στου Χατζηφράγκου*, του Θάνου Κονδύλη *Η αρχόντισσα της Σμύρνης*, του Γκάιλς Μίλτον *Χαμένος παράδεισος: Σμύρνη 1922*, της Σωτηρίας Μαραγκοζάκη *Ο ύπατος της Σμύρνης*, του Νίκου Θέμελη *Η αναζήτηση και Η αναλαμπή*, καθώς και παιδικά βιβλία, όπως της Διδώς Σωτηρίου *Μέσα στις φλόγες*, της Ειρήνης Κατσίπη-Σπυριδάκη *Στον δρόμο του ήλιου*, της Τζέμης Τασάκου *Το σεντούκι με τα αμύθητα σεντέφια*, του Χαράλαμπου Κατσάρα *Η πόλη με τα χαμένα παραμύθια* κ.ά.²⁷.

Άλλο λογοτεχνικό έργο εμπνευσμένο από τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940, είναι *Το πλατύ ποτάμι* του Γιάννη

26. ΔΙΔΩ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Μέσα στις φλόγες*, Αθήνα 1978, σελ. 185. Πρβλ. ΜΑΡΙΑ ΜΟΥΝΤΑΚΗ, *Ιστορία και διεπιστημονικότητα: η μικρασιατική καταστροφή μέσα από το βιβλίο της Δ. Σωτηρίου «Μέσα στις φλόγες» και την ταινία «1922»*, πτυχιακή εργασία στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης, επιβλέπων: Εμμανουήλ Χαλκιαδάκης, συνεπιβλέπουσα: Αλεξάνδρα Ζερβού, Ρέθυμνο 2020.

27. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, *Διδακτική της νεότερης-σύγχρονης ιστορίας μέσα από τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο. Περίγραμμα και περιληπτικές σημειώσεις μαθήματος (Δ05Π09)*, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Σχολή Επιστημών Αγωγής (ΠΤΔΕ), Ρέθυμνο 2019, σελ. 9.

Μπεράτη. Γράφει, μεταξύ άλλων, ο Α. Αργυρίου για το συγκεκριμένο έργο,

«η γραφή του είναι σημαντική [...] το θέμα του, ο πόλεμος της Αλβανίας, δίνεται ανάγλυφος. Είναι μια τοιχογραφία προσώπων και πράξεων εποχής»²⁸.

Επίσης, ποιητικές δημιουργίες μπορούν να συνδεθούν με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Τα τελευταία εμπνέουν τους δημιουργούς τους, που διαπραγματεύονται το ιστορικό παρελθόν με τον δικό τους μοναδικό τρόπο. Ενδεικτικά επισημαίνω ποιήματα που δημοσιεύτηκαν στη σατιρικοπολιτική εφημερίδα *Ο Ρωμνός* του Γεωργίου Σουρή και αναφέρονται στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Κατά την Τόνια Καφετζάκη, τα ποιήματα αυτά

«[...] συνθέτουν ένα απολαυστικό έμμετρο χρονικό της τελευταίας περιόδου του κρητικού ζητήματος και [...] αναδεικνύουν ενδιαφέρουσες παραστάσεις του εθνικού ζητήματος γενικά και του κρητικού ειδικά, καθώς και των σχετικών στάσεων της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Συνθέτουν επίσης ένα ενδιαφέρον πανόραμα του τέλους του 19ου - αρχών 20ού αι., ζωντανεύοντας πρόσωπα, στιγμιότυπα και άλλες εξελίξεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, ακόμα και χώρους της Αθήνας και των Χανίων [...]»²⁹.

Σχετικό με τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-1941, γνωστό και ως *Έπος του '40* είναι το ποίημα του Γιάννη Ρίτσου *Γράμματα απ' το μέτωπο*. Σε αυτό αναφέρει:

«Χιονίζει απόψε, γιέ μου, καί παγώνει
τό αίμα μου από τό κρύο κι από τόν τρόπο·

28. ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΕΡΑΤΗΣ, *Το πλατύ ποτάμι, με ανέκδοτες ημερολογιακές σημειώσεις*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1992, βλ. και οπισθόφυλλο του εν λόγω βιβλίου.

29. ΤΟΝΙΑ ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ, *Στιγμές του Κρητικού ζητήματος στον Ρωμνό του Γεωργίου Σουρή*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2020, σελ. 11.

κουλουριασμένη έδω στό παραγώνι
κοιτάζω τή φωτιά στοχαστικά
κ' ή σκέψη μου τραβάει τόν ίδιο δρόμο
νά σέ καλησπερίσει γκαρδιακά.
Τέτοιες βραδιές νωρίς έρχόσουν σπίτι,
σ' έβλεπα εκεί στήν πόρτα νά τινάζεις
τά χιόνια άπ' τό γιακά σου σά σπουργίτι
κ' έτρεχα νά σοϋ βγάλω τό παλτό.
«Άχ, γιέ μου, έχεις μουσκέψει· δέν αλλάζεις;»
κι άποκρινόσουν «μάνα, εύχαριστώ».
Σ' έβαζα πλάι στό τζάκι νά στεγνώσεις,
σοϋ 'ψηνα εύωδιασμένο τσάι βουνίσιο
νά πιείς, νά πυρωθείς καί νά ξαπλώσεις.
Χιονίζε, μά δώ μέσα εΐταν ζεστά,
τ' όνειρο φωτογέλαε παραδείσιο
πίσω άπ' τά βλέφαρά μας τά κλειστά.
Κι άπόψε, γιέ μου, θά 'σαι μέσ στό χιόνι
κι ό χάρος στό χαράκωμα θά σκύβει
καί κόκκινο τό βλέμμα θά καρφώνει
στό βλέμμα σας. — Ποιανού θά 'ναι ή σειρά;
Ποιά θά ντυθει στά μαύρα; Ποιό καλύβι
θά κλειστεί μπρός στόν ήλιο, στή χαρά;»

Από τη συλλογή
Πυραμίδες (1935)³⁰

Άλλο ενδεικτικό παράδειγμα από τον χώρο της λογοτεχνίας είναι τα έργα του Στρατή Μυριβήλη *Η ζωή εν τάφω* και *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*, που αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα του 20ού αιώνα. Αναλυτικά, στο πρώτο βιβλίο ο Μυριβήλης γράφει για τις κακουχίες και τη φρίκη του πολέμου που έζησε ο ίδιος κατά τη διάρκεια του Α' παγκοσμίου πολέμου. Στο δεύτερο κάνει αναφορές, μεταξύ άλλων, και στον μακεδονικό αγώνα. Στον Βασίλη τον Αρβανίτη, μάλιστα, εμπεριέχονται στο ίδιο λογοτεχνικό έργο, εκτός από

30. ΓΙΑΝΝΗΣ ΡΙΤΣΟΣ, *Ποιήματα* (1930-1942), τόμ. Α', Κέδρος, Αθήνα 1979, σελ. 146.

ιστορικά και ηθογραφικά-πολιτιστικά στοιχεία, όπως το σώμα του νεκρού Βασίλη που ήταν στολισμένο, ντυμένο με την επίσημη φορεσιά και τα άρματά του, τα λουλούδια που περιέβαλαν το νεκρό σώμα του, το κεντημένο μαξιλάρι στο προσκέφαλό του, τα μοιρολόγια και ο θρήνος των παρευρισκόμενων γυναικών. Όλη αυτή η σκηνή θυμίζει αρχαία τραγωδία και τους αρχαίους ήρωες που θάβονταν με τη λαμπρή τους φορεσιά και τα όπλα τους³¹.

Ο σύγχρονος εκπαιδευτικός, αλλά και ο ερευνητής της ιστορίας έχει στη διάθεσή του και τα σημαντικά λογοτεχνικά δημιουργήματα που πραγματεύονται τις τραυματικές εμπειρίες της περιόδου 1967-1974 από την πλευρά του δραματοποιημένου αφηγητή, του αυτόπτη μάρτυρα-παρατηρητή και του λογοτέχνη. Υπάρχουν λογοτεχνικά βιβλία που αφηγούνται γεγονότα που οδήγησαν στην 21η Απριλίου και άλλα που αναφέρονται στις αυθαιρεσίες της εξουσίας εκείνης της περιόδου. Οι *Ανθρωποφύλακες* του Περικλή Κοροβέση είναι μια χαρακτηριστική μαρτυρία για τα βασανιστήρια που υπέστη ο ίδιος, καθώς και το έργο *Ο αδερφός μου ο Στέλιος* του Κυριάκου Βασιλειάδη, που αναφέρεται στην αξιοπρεπή στάση νεαρού κρατουμένου. *Η ταράτσα της Μπουμπουλίνας, Καταστολή και βασανιστήρια στην Ελλάδα του '67-'68* περιλαμβάνει την καταγγελία εναντίον της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο Στρασβούργο το 1969 και αποτελεί ένδειξη της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης και της αποτελεσματικότητας των δημοκρατικών θεσμών.

Αξιόλογο βιβλίο είναι *Τα γενέθλια* της Ζωρζ Σαρρή, το οποίο μέσα από τα μάτια ενός μικρού παιδιού απεικονίζει με πρωτότυπο τρόπο την επταετία της δικτατορίας. Το βιβλίο Ζ του Βασίλη Βασιλικού γράφτηκε την επομένη της δολοφονίας του Γρηγορίου Λαμπράκη, βουλευτή της ΕΔΑ και περιγράφει την άφογη συνεργασία της ελίτ και του υποκόσμου, ενώ ταυτόχρονα ενδιαφέρον έχει και ο ρόλος του Τύπου στην υπόθεση αυτή. Αξιόλογη είναι και η ομώνυμη ταινία του Κώστα Γαβρά.

31. Βλ. αναλυτικά ΣΤΡΑΤΗ ΜΥΡΙΒΗΛΗ, *Η ζωή εν τάφω*, Εστία, Αθήνα 2016 [Α' έκδοση 1926]· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*, Εστία, Αθήνα ²³2009 [Α' έκδοση 1943].

Τα Δεκαοχτώ κείμενα αποτελεί συλλογικό έργο, είναι μια πρώτη εκδοτική ηρωική πράξη αντίστασης που σημειώθηκε το 1970 μέσα στην περίοδο της δικτατορίας και έφερε τις υπογραφές δεκαοχτώ γνωστών συγγραφέων. Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς αμέσως μετά την μεταπολίτευση έγραψε την *Αντιποίηση αρχής*, είδος άγνωστο για την ελληνική λογοτεχνική σκηνή του 1979. Στο εν λόγω βιβλίο, ο ήρωας δεν έχει συνηθισμένη μορφή, είναι ένας αντιήρωας, ένας χαφίης και αρουραίος της ασφάλειας. Λίγα χρόνια μετά την πτώση της χούντας, η Λιλή Ζωγράφου γράφει το βιβλίο *Επάγγελμα πόρνη*, το οποίο περιλαμβάνει αυτοβιογραφικές ιστορίες που αποδίδουν το στίγμα της εποχής και καταγγέλλουν την κάθε μορφή βίας που αποστερεί τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα.

Ταυτόχρονα, υπήρξαν και ποιητές που έγραφαν στίχους, με σκοπό να περιγράψουν τις σημαντικές στιγμές της επτάχρονης δικτατορίας, όπως τις έζησαν οι ίδιοι ή τις άκουσαν να τις αφηγούνται αυτοί που τις βίωσαν. Ποιήματα που μένουν χαραγμένα στη μνήμη και στις συνειδήσεις όλων μας από τον εορτασμό της επετείου της 17ης Νοέμβρη και που μπορούν να αξιοποιηθούν από τον εκπαιδευτικό είναι το *Φοβάμαι* του Μανώλη Αναγνωστάκη, *Εδώ Πολυτεχνείο* του Βασίλη Ρώτα, *Το αγόρι και η πόρτα* του Γιάννη Ρίτσου, *Εδώ Πολυτεχνείο* του Γιώργη Σαραντή και *Αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος* του Τάσου Λειβαδίτη. Ποιήματα που αναφέρονται στα γεγονότα του «Αττίλα» του 1974 είναι η *Τουρκική εισβολή II* του Κώστα Μοντή, *Άδεια θρανία* του Ανδρέα Παστελλά και *Καρτερούμεν μέραν-νύχταν* του Δημήτρη Λυπέρτη³².

32. Για τη λογοτεχνία που αναφέρεται στην περίοδο της δικτατορίας, βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗ, *Διδακτική της νεότερης - σύγχρονης ιστορίας μέσα από τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο. Περίγραμμα και περιληπτικές σημειώσεις μαθήματος (Δ05Π09)*, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Σχολή Επιστημών Αγωγής (ΠΤΔΕ), Ρέθυμνο 2019, σελ. 1-32 και κυρίως σελ. 17-19· Πρβλ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΟΥΝΤΑΚΗ, *Η στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα μέσα από το βιβλίο της Ζωρζ Σαρρή «Τα γενέθλια» και το ντοκιμαντέρ του Παντελή Βούλγαρη «Το χρονικό της δικτατορίας 1967-1974»*, πτυχιακή εργασία στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης, επιβλέπων: Εμμανουήλ Χαλκιαδάκης, συνεπιβλέπουσα: Αλεξάνδρα Ζερβού, Ρέθυμνο 2020.

Σε διεθνές επίπεδο ενδεικτικό παράδειγμα της σχέσης ιστορίας με τη λογοτεχνία είναι ο συγγραφέας Τζωρτζ Όργουελ (George Orwell), που επηρεαζόμενος από τον ιστορικό του περίγυρο, τον ισπανικό εμφύλιο, τον ναζισμό, το σταλινικό καθεστώς, γράφει τα γνωστά έργα του *Η Φάρμα των ζώων*³³ και το *Χίλια Εννιακόσια Ογδόντα Τέσσερα*³⁴, επισημαίνοντας με νόημα, στην τελευταία δυστοπική ιστορία που αναφέρεται, στο ολοκληρωτικό καθεστώς του «μεγάλου αδερφού», ότι «όποιος ελέγχει το παρελθόν, ελέγχει το μέλλον». Άλλο ενδεικτικό παράδειγμα από τη διεθνή λογοτεχνία είναι *Ο Αιγύπτιος* του Μίκα Βάλταρι, που μεταφέρει τους αναγνώστες του στην καθημερινή ζωή της εποχής των Φαραώ, στην Αίγυπτο και

«[...] περιγράφει ζωντανά όλο τον πυρετό, τη δίψα για την εξουσία, τις μηχανορραφίες, τις φιλοδοξίες και την ψυχολογία των ηρώων, μεταδίδοντας τη γλυκόπικρη γεύση της παράξενης και γοητευτικής εποχής [...]»³⁵.

Αλλά και *Το όνομα του ρόδου* του Ουμπέρτο Έκο, με υπόθεση την αναζήτηση ενός χαμένου χειρογράφου του Αριστοτέλη και τον ρόλο της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας στο πλαίσιο της σκέψης του Μεσαίωνα³⁶. Τα παραπάνω λογοτεχνικά έργα μπορούν να αξιοποιηθούν κυρίως στη διδασκαλία της ιστορίας.

Τελευταίο ενδεικτικό παράδειγμα στην παρούσα έκδοση, της σχέσης της λογοτεχνίας με την ιστορία και του κατά πόσο η πρώτη θα μπορούσε να αξιοποιηθεί διεπιστημονικά στην έρευνα και τη διδασκαλία της δεύτερης, είναι το *Ημερολόγιο της Άννας Φρανκ* ή *Het Achterhuis*, *Το πίσω σπίτι*. Πρόκειται για το ημερολόγιο που τηρούσε η γερμανοεβραϊκής καταγω-

33. GEORGE ORWELL, *Animal Farm*, Penguin Books, Λονδίνο 2000.

34. GEORGE ORWELL, *Nineteen Eighty-Four*, Penguin Books, Λονδίνο 2000.

35. ΜΙΚΑ ΒΑΛΤΑΡΙ, *Ο Αιγύπτιος*, μετάφραση ΓΙΑΝΝΗ ΛΑΜΨΑ, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1984. Βλ. και οπισθόφυλλο του βιβλίου.

36. Βλ. σχετικά ΟΥΜΠΕΡΤΟ ΕΚΟ, *Το όνομα του ρόδου*, μετάφραση: ΕΦΗ ΚΑΛΛΙΦΑΤΙΔΟΥ, επιμέλεια: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΑΝΤΑΙΟΥ, εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2012.

γής Άννα Φρανκ στο Άμστερνταμ, την περίοδο που κρυβόταν μαζί με την οικογένειά της από τους Ναζί, κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Από την οικογένειά της επέζησε μόνο ο πατέρας της Όττο Φρανκ που διέσωσε το ημερολόγιο³⁷. Τα ημερολόγια, γενικά, αποτελούν πολύτιμες πηγές της ιστορίας που μπορούν να φωτίσουν καλύτερα τις σκέψεις και τους στόχους εκείνων στους οποίους ανήκουν. Ουσιαστικά, το ημερολόγιο αποκαλύπτει μια εσωτερική συζήτηση του γράφοντος με τον εαυτό του, όπου καταθέτει ελεύθερα τις βαθύτερες σκέψεις και τα μύχια συναισθήματά του.

Θα αποτελούσε παράλειψη, τέλος, να μη γίνει αναφορά στη σχέση της ιστορίας με τα αγιογραφικά κείμενα. Τα τελευταία αποκτούν μεγάλο κοινό, ιδιαίτερα τον Μεσαίωνα, ενώ πέρα από το αγιολογικό τους περιεχόμενο, αποτελούν πολύτιμη πηγή για τον ιστορικό της εποχής, καθώς περιέχουν σημαντικές πληροφορίες, πέρα από τους βίους των αγίων, για την κρατική οργάνωση, τον λαϊκό βίο και πολιτισμό, την αγροτική οικονομία, τις κοινωνικές σχέσεις, το κοινωνικό έργο της εκκλησίας και γενικά για διάφορες πτυχές της κοινωνίας της περιόδου, στην οποία και αναφέρονται. Επιπρόσθετα συνδυάζουν τη θρησκεία / θεολογία με ένα αφηγηματικό είδος, όπως είναι ένα αγιογραφικό κείμενο, με την ιστορία, υπηρετώντας την τελευταία με ένα τρόπο διεπιστημονικό³⁸.

37. Βλ. ANNA FRANK, *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ* [αρχική έκδοση: *Das Tagebuch der Anne Frank*], μετάφραση ΠΟΛΥ ΜΟΞΟΠΟΥΛΟΥ, εκδόσεις Αναστασιάδης, Αθήνα 1996· Βλ. και ANNE FRANK, *The diary of Anne Frank: the critical edition* / prepared by the Netherlands State Institute for War Documentation; introduced by HARRY PAAPE, GERROLD VAN DER STROOM, AND DAVID BARNOUW; with a summary of the report by the State Forensic Science Laboratory of the Ministry of Justice; compiled by H.J.J. HARDY; edited by DAVID BARNOUW AND GERROLD VAN DER STROOM; translated by ARNOLD J. POMERANS AND B.M. MOOYAART-DOUBLEDAY.

38. Βλ. και ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές, ό.π.*, σελ. 100· Για τη σχέση ιστορίας-λογοτεχνίας στο διαδίκτυο, βλ. και https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/greek_history/index.html?subpoint=117#prettyPhoto (ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021).

Κεφάλαιο IV

Ιστορία και Κινηματογράφος

Ο κινηματογράφος βασίζεται «στον ρόλο που επιτελεί η εικόνα ως συμπληρωματικό όργανο των αισθήσεων για το κινηματογραφικό υποκείμενο, το οποίο μέσα από την ψυχολογική λειτουργία της ταύτισής του με την κάμερα, βιώνει πρωταρχικά την αναπαριστώμενη πραγματικότητα ως αυτή του εαυτού [του] ανασυγκροτώντας την ταυτότητά του: στοιχεία του εαυτού του μεταφέρονται στην εικόνα και το αντίστροφο»¹. Επιπρόσθετα, τα ιστορικά ντοκιμαντέρ, τα επίκαιρα (ντοκιμαντέρ της εποχής) και οι ταινίες μυθοπλασίας μπορούν να μας μεταφέρουν στο παρελθόν και να το ζωντανέψουν μέσα από τη δύναμη της κινούμενης εικόνας².

Ο κινηματογράφος (από το κίνηση + γραφή, γνωστός και ως έβδομη τέχνη) είναι η τεχνική καταγραφής και οπτικοποίησης της κίνησης. Ο κινηματογράφος μπορεί να αξιοποιηθεί στη μελέτη της ιστορίας και κυρίως της νεότερης και σύγχρονης εποχής. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να διακριθεί στα ακόλουθα είδη:

- ♦ Ταινίες μυθοπλασίας,
- ♦ Ιστορικά ντοκιμαντέρ,
- ♦ Επίκαιρα,
- ♦ Κινηματογραφικές λήψεις της εποχής κ.ά.

1. Σ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΣΤ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, *Κριτική διεπιστημονικότητα*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2005, σελ. 143.

2. Βλ. Ε. ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ, *Η ιστορία στη μεγάλη οθόνη. Ιστορία, κινηματογράφος και εθνικές ταυτότητες*, εκδόσεις Ταξιδευτής Αθήνα 2017.

Σύμφωνα με τη θεματική «Ιστορία και Κινηματογράφος» του μεταπτυχιακού προγράμματος στη «Δημόσια Ιστορία» του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, ο κινηματογράφος «[...] έχει συνδεθεί ποικιλοτρόπως με την ιστορία, τόσο ως μέσο παραγωγής ταινιών ιστορικού ή ιστορικοφανούς περιεχομένου, όσο και ως μέσο διαμόρφωσης της ιστορικής συνείδησης, σε ένα ευρύτατο μέρος της κοινής γνώμης κατά τη διάρκεια του εικοστού και του εικοστού πρώτου αιώνα»³.

Στη σχέση του κινηματογράφου με τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας αναφέρεται η Κική Σακκά. Αφού επισημαίνει τον ρόλο και των Ναζί και των Σοβιετικών που ανέλυσαν πρώτοι τη λειτουργία του και τον χρησιμοποιήσαν ακόμα και ως αντικείμενο πολιτικής προπαγάνδας, αναφέρεται στις ταινίες μυθοπλασίας, οι οποίες ταινίες μυθοπλασίας οι οποίες,

«[...] αν και δεν υπερασπίζονται ανοιχτά το κοινωνικό, πολιτικό ή πολιτισμικό σύστημα μέσα στο οποίο εντάσσονται, μπορεί όμως να εμφανίζονται να το αποδέχονται ή ακόμη και να το δικαιώνουν περισσότερο ή λιγότερο ευθέως και αντίθετα [...]».

Πρώτος για τη σχέση της ιστορίας με τον κινηματογράφο αναφέρθηκε ο Μαρκ Φερό, ενώ κατά τη Σακκά, «[...] το κινηματογραφικό υλικό πάνω στο οποίο αρθρώνεται ο σχετικός διάλογος μπορεί να χωριστεί σε δυο κατηγορίες:

- ♦ Ο κινηματογράφος ως ιστορικό τεκμήριο, ως «οπτική γωνία» σε σχέση με τους τρόπους που μια κοινωνία σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο «σκέφτεται το παρόν της».
- ♦ Ο κινηματογράφος με ταινίες που έχουν ιστορικό περιεχόμενο, ως τεκμήριο ή μάλλον ως ένα είδος δείγματος του τρόπου με τον οποίο μια κοινωνία «σκέφτε-

3. Βλ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη «Δημόσια Ιστορία», Θεματική Ενότητα ΔΙΣ62 «Ιστορία και κινηματογράφος», <https://www.eap.gr/education/postgraduate/biannual/public-history/topics/> (ημερομηνία πρόσβασης: 11.6.2021).

ται το παρελθόν», δηλ. ως δείγμα του τρόπου με τον οποίο παράγουν την ιστορική μνήμη σε συγχρονικό πλαίσιο, το οποίο δείχνει ή διαμορφώνει την ιστορική συνείδηση της σύγχρονης κοινωνίας ή ακόμη και «τον ρόλο που διαδραματίζει στη δημόσια διακύβευση της ιστορίας» [...]»⁴.

Πριν από κάθε διδακτική ενότητα είναι απαραίτητο να υπάρχει η γνώση του ιστορικού πλαισίου της εποχής που εξετάζεται. Στην επιλογή των ταινιών για το σχολείο επιλέγονται (όσο είναι εφικτό) αποσπάσματα που συνάδουν με την ηλικία και την ψυχοσύνθεση των μαθητών.

Κινηματογραφική αφίσα της ταινίας «Παπαφλέσσας».

4. Βλ. γενικά το πολύ ενδιαφέρον άρθρο της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΣΑΚΚΑ, «Η ιστορία στην εποχή του οπτικού πολιτισμού: κινηματογράφος και διδασκαλία της ιστορίας», *Νέα Παιδεία* 122 (2007), σελ. 127-149.

Βλ. ενδεικτικά παρακάτω κινηματογραφικά έργα για την επανάσταση του 1821: ελληνικές ταινίες και παραγωγές (μυθοπλασίας) για το 1821 και τη μετέπειτα περίοδο:

- ♦ *Ζάλογγο, Το κάστρο της Λευτεριάς* (1959),
- ♦ *Η λίμνη των στεναγμών* (1959),
- ♦ *Μπουμπουλίνα* (1959),
- ♦ *Η έξοδος του Μεσολογγίου* (1965),
- ♦ *Μαντώ Μαυρογένους* (1971),
- ♦ *Παπαφλέσσας* (1971),
- ♦ *Οι Σουλιώτες* (1972),
- ♦ *Η δίκη των δικαστών* (1974),
- ♦ *Η Έξοδος* (2019).

Επίσης, βλ. ενδεικτικά τις παρακάτω ταινίες για τον Β' παγκόσμιο πόλεμο:

Ελληνικές

- ♦ *Η Κρήτη στις φλόγες* (1946),
- ♦ *Οι Γερμανοί ξανάρχονται* (1947),
- ♦ *Τελευταία αποστολή* (1948),
- ♦ *Η φλόγα της ελευθερίας* (1951),
- ♦ *Οι ουρανοί είναι δικοί μας* (1953),
- ♦ *Επιστροφή από το μέτωπο* (1958),
- ♦ *Το νησί των γενναίων* (1959),
- ♦ *Ψηλά τα χέρια Χίτλερ* (1961),
- ♦ *Το ημερολόγιο της Κατοχής* (1962),
- ♦ *Όταν σημάνουν οι καμπάνες* (1964),
- ♦ *Ο προδότης* (1966),
- ♦ *Ο άνθρωπος που γύρισε από τον πόνο* (1966),
- ♦ *Κονσέρτο για πολυβόλα* (1967),
- ♦ *Υπολοχαγός Νατάσσα* (1970),
- ♦ *Υποβρύχιο Παπανικολής* (1971),
- ♦ *Ψυχή βαθιά* (2009) [αναφέρεται στον εμφύλιο],
- ♦ *Το τελευταίο σημείωμα* (2017) [πρόκειται για ιστορικό δράμα του Παντελή Βούλγαρη που αναφέρεται στην εκτέλεση 200 ελλήνων κομμουνιστών ως αντί-

ποινα για τον θάνατο ενός γερμανού αξιωματικού και τριών γερμανών στρατιωτών και στην ξεχωριστή προσωπικότητα του Ναπολέοντα Σουκατζίδη]

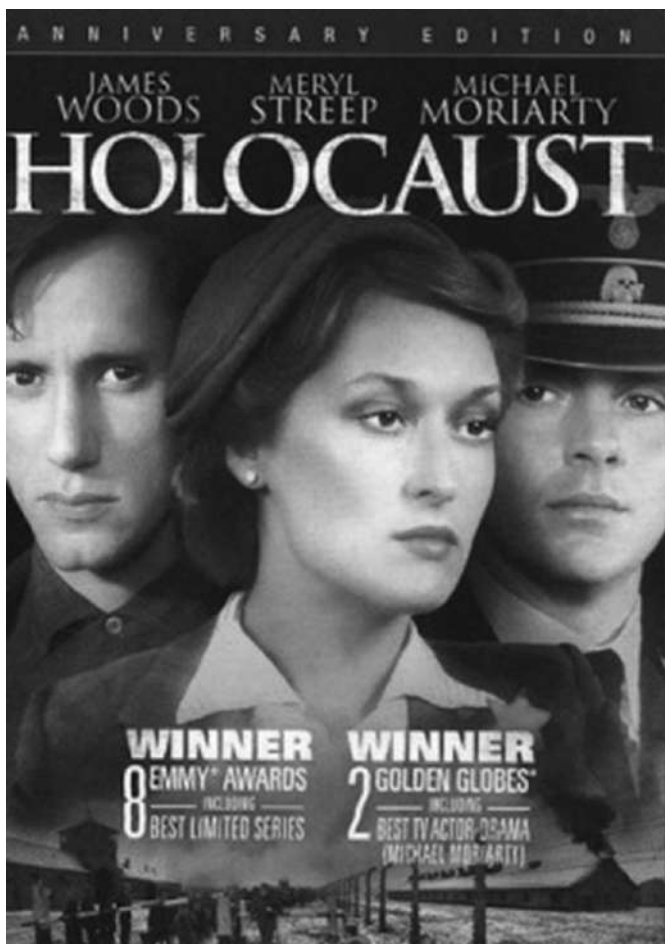
Ξένες

- ♦ *Τα κανόνια του Ναβαρόνε* (1961),
- ♦ *Ολοκαύτωμα* (1979),
- ♦ *Η λίστα του Σίντλερ* (1991),
- ♦ *Η ζωή είναι ωραία* (1998),
- ♦ *Το μαντολίνο του λοχαγού Κορέλι* (2001),
- ♦ *Η Μαύρη Λίστα* (Black Book, 2006),
- ♦ *Το παιχνίδι της μίμησης* (2015) [αναφέρεται στην αποκρυπτογράφηση του κωδικού επίγραμμα της ναζιστικής Γερμανίας από τον Άλαν Τούρινγκ, που βοήθησε τους Συμμάχους κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο] κ.ά.

Αξίζει να σημειωθεί η αμερικανική τηλεοπτική σειρά *Ολοκαύτωμα* (*Holocaust*, 1978), με πρωταγωνίστρια τη Μέριλ Στριπ, που άλλαξε την αντίληψη των Γερμανών για την ιστορία τους. Έφερε τη φρίκη των ναζιστικών εγκλημάτων στα σαλόνια των σπιτιών και έκανε τη λέξη «Ολοκαύτωμα» έναν συνηθισμένο όρο στη γερμανική γλώσσα.[...]. Το *Ολοκαύτωμα* έχει ως θέμα του «την ιστορία μιας φανταστικής εβραϊκής οικογένειας — τον Καρλ Βάιζ, έναν επιτυχημένο γιατρό από το Βερολίνο, με τη γυναίκα του και τα παιδιά του — να καταγράφουν το τραγικό ταξίδι τους από την αστική ευμάρεια στους θαλάμους αερίων [...]»⁵.

5. Βλ. <https://www.iefimerida.gr/news/475463/olokaytoma-pos-mia-amerikaniki-tileoptiki-seira-1979-allaxe-ti-germania> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.9.2021).

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Αφίσα της σειράς «Ολοκαύτωμα» (Holocaust).

*Πηγή: [https://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust_\(miniseries\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust_(miniseries))
(ημερομηνία πρόσβασης: 3.9.2021)*

Από δημοσίευμα του Νίκου Μπογιόπουλου σχετικό με την ταινία «Το Τελευταίο σημείωμα».

<https://www.imerodromos.gr/simioma-gia-to-telefteo-simioma-tou-nikou-mrogiouroulou/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.8.2021)

Αφίσα από την ταινία «Η Λίστα του Σίντλερ».

Ιστορικά ντοκιμαντέρ
(ενδεικτικά για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία)

Η εκπομπή «Μηχανή του Χρόνου» με τον Χρ. Βασιλόπουλο, μέσα από ιστορικά ντοκιμαντέρ προσπαθεί να αναδείξει σημαντικές ιστορικές μορφές ή ιδιαίτερης σημασίας γεγονότα της ελληνικής ιστορίας και όχι μόνο. Παρακάτω αναφέρονται ενδεικτικά ιστορικά ντοκιμαντέρ:

Μηχανή του Χρόνου

<https://www.youtube.com/watch?v=rEeE3qJ4NAs&t=266s>
(ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021, Ι. Καποδίστριας, ο διπλωμάτης)

<https://www.youtube.com/watch?v=1y9u-dIUonk&t=318s>
(ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021, Παπαφλέσσας, ο ανατρεπτικός αρχιμανδρίτης)

https://www.youtube.com/watch?v=keqWaYlhB_A&t=2s

(ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021, Βίντεο για την περίοδο της ελληνικής επανάστασης και τον Ι. Καποδίστρια).

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

<https://www.youtube.com/watch?v=toj5PRjg1xo&t=80s> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021, *Επέτειος 28ης Οκτωβρίου 1940*)

<https://www.youtube.com/watch?v=I-7QK7PZ1PQ> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021, *Οι νεκροί του Πολυτεχνείου και οι ελεύθεροι σκοπευτές της χούντας*)

EPT

<https://www.youtube.com/watch?v=a1ZBH0BGrtw> (ημερομηνία πρόσβασης: 20.5.2019, Φρέντυ Γερμανός, *Η δολοφονία του Καποδίστρια*)

<http://www.ert.gr/tag/elliniki-epanastasi-1821/> (videos για την ελληνική επανάσταση)

ΣΚΑΪ

<https://www.skaitv.gr/show/seires/1821-oi-iroes/sezon-2021-2022>

(ημερομηνία πρόσβασης: 30.9.2021, 1821: *Οι Ήρωες*, Βίντεο για την Επανάσταση τους φιλέλληνες και γενικά για τους ήρωες του 1821) Με επιφύλαξη ως προς τον τρόπο παρουσίασης των ιστορικών γεγονότων, κατά τη γνώμη του γράφοντος. Παρόλα αυτά, έχει σημαντικό εικονιστικό υλικό και μοναδικές αναπαραστάσεις της εποχής.

Τέλος, αξίζει να αναφερθούν το “History Channel” και το “Discovery Channel” που είναι από τα μεγαλύτερα κανάλια με ιστορικά ντοκιμαντέρ παγκοσμίως, στα οποία συνήθως συμμετέχουν εγκεκριμένοι μελετητές του παρελθόντος. Επίσης, σημαντικό κυρίως στη διδασκαλία της Παγκόσμιας Ιστορίας είναι το “National Geographic Channel”. Στην Ελλάδα λειτουργεί από το 2016 το “Cosmote History”.

Το 2016 λειτούργησε στην Ελλάδα το “Cosmote History” που ασχολείται με την ιστορία και τον πολιτισμό της Ελλάδας και γενικά του κόσμου.

Το “History Channel” και το “Discovery Channel” είναι από τα μεγαλύτερα κανάλια με ιστορικά ντοκιμαντέρ παγκοσμίως.

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Σημαντικό είναι και το “National Geographic Channel” κυρίως για θέματα παγκόσμια Ιστορίας

**Κινηματογραφικές λήψεις της εποχής,
επίκαιρα, πολεμικοί ανταποκριτές**

Τέλος, κινηματογραφικές λήψεις της εποχής, όπως και τα «Επίκαιρα», μπορεί να αξιοποιηθούν και στην έρευνα και στη διδασκαλία της ιστορίας. Ενδεικτικά μπορεί να αξιοποιηθεί μια σπάνια κινηματογραφική λήψη, χωρίς ήχο, που αναφέρεται στην Κρήτη των αρχών του 20ού αιώνα. Η τελευταία είναι ιδιαίτερα σημαντική και στην έρευνα, αφού δείχνει πτυχές της καθημερινής ζωής εκείνης της εποχής στο νησί, τα ήθη, τα έθιμα, την ενδυμασία, το εμπόριο, την αρχιτεκτονική και γενικά σπάνιες όψεις της καθημερινής ζωής της Κρήτης που επιβεβαιώνουν ή συμπληρώνουν τις γραπτές πηγές που έχουν διασωθεί για την εποχή (<https://bit.ly/30Bs31W>, ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).

Άλλο ενδεικτικό παράδειγμα είναι το φιλμ που έχει διασωθεί από την κηδεία του Ελευθερίου Βενιζέλου, στα Χανιά, το 1933 (https://www.youtube.com/watch?time_continue=63&v=LhB60L5J-Ac&feature=emb_logo, ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021), που απεικονίζει το πλήθος του κόσμου που απέτισε τιμή στον μεγάλο έλληνα πολιτικό.

Σημαντικός είναι και ο ρόλος των πολεμικών ανταποκριτών, καθώς με τα φιλμ της εποχής έχουν καταγράψει πολέμους και μάχες, διασώζοντας την ιστορική μνήμη.

Κεφάλαιο V

Ιστορία και Τέχνες

(Ενδεικτικά παραδείγματα Απεικονιστικών Τεχνών)

Τα έργα τέχνης αποτελούν φορείς μετάδοσης πληροφοριών σχετικών με την ιστορία μιας εποχής. Διάφορες μορφές της τέχνης όπως η ζωγραφική, η γλυπτική, η αρχιτεκτονική, η υφαντική¹ κ.ά. αποτυπώνουν το παρελθόν με το δικό τους μοναδικό τρόπο. Οι καλλιτέχνες εμπνέονται από την εποχή τους και δημιουργούν τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο στην οποία και ζουν, ενώ άλλοι νεότεροι αντλούν έμπνευση από το παρελθόν και δημιουργούν ένα έργο τέχνης που σκοπό έχει να «ζωντανέψει» την ιστορία, όπως την αντιλαμβάνονται οι δημιουργοί του. Η Tamara Talbot Rice επισημαίνει με νόημα ότι

«οι προτιμήσεις ενός λαού και η πνευματικότητά του πουθενά δεν εκφράζονται και δεν διασώζονται με περισσότερη σαφήνεια, όσο στις τέχνες. Αυτές ενσαρκώνουν τις πιο λεπτές φιλοδοξίες και τα πιο εκφραστικά επιτεύγματα. [...]»².

Ζωγραφική

Η τέχνη και συγκεκριμένα η ζωγραφική βρίσκεται σε στενή σχέση με το ιστορικό υπόβαθρο της εποχής, μέσα στην οποία δημιουργήθηκε. Από αυτό εμπνέεται και αυτό αντι-

1. Βλ. ενδεικτικά: «Αποστολή Πηνελόπη Gandhi: η ιερή τέχνη της υφαντικής στην Κρήτη», εφ. *Πεθεμνιώτικα Νέα*, Ρέθυμνο, 21 Ιουλίου 2017.

2. TAMARA TALBOT RICE, *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, μετάφραση Φ.Κ. ΒΩΡΟΥ, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2004, σελ. 281.

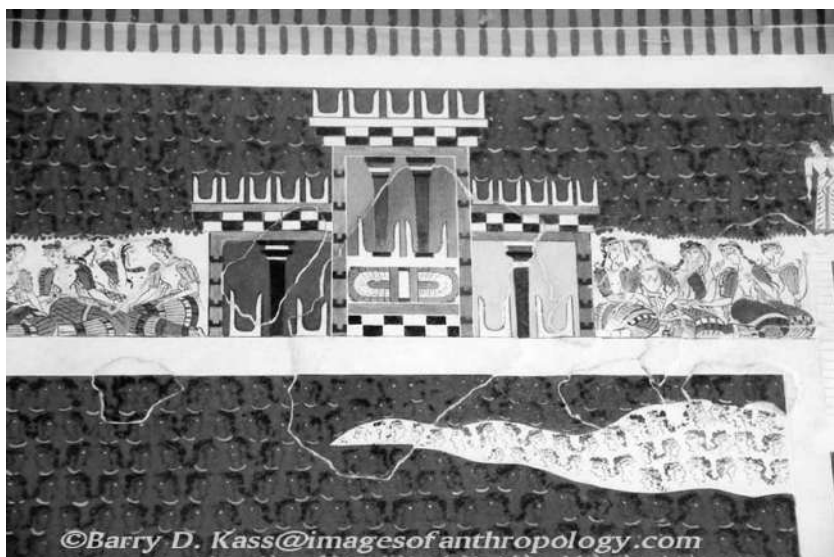
κατοπτρίζει. Συγκεκριμένα, οι καλλιτέχνες εμπνέονται από την εποχή τους ή από προηγούμενες ιστορικές περιόδους, ακόμα και από τη μυθολογία. Ασφαλώς, η ζωγραφική δεν απεικονίζει απλά ιστορικά θέματα, μάχες ή την καθημερινότητα της εποχής, αλλά πώς τα αντιλαμβάνεται με τη δική του οπτική ο καλλιτέχνης-δημιουργός. Αυτό σημαίνει ότι δεν αντανakλά πάντα με απόλυτη ακρίβεια το παρελθόν όπως είναι, αλλά όπως το βλέπει ο καλλιτέχνης ή όπως θέλει να το προβάλει προς τα έξω. Ως εκ τούτου, μπορεί να αξιοποιηθεί κυρίως στη διδασκαλία της ιστορίας, αλλά και στην έρευνα, ιδιαίτερα όταν απουσιάζουν οι γραπτές ή άλλες πηγές. Μάλιστα, όταν πρόκειται για πολύ μακρινές εποχές, οι αρχαιολόγοι προσπαθούν να ανασυνθέσουν το μακρινό ιστορικό παρελθόν, μέσα από τη ζωγραφική και την τέχνη εν γένει. Ασφαλώς, αυτό σημαίνει ότι η ζωγραφική μπορεί να αξιοποιηθεί με προσοχή και με επιφύλαξη, προκειμένου να μην οδηγήσει σε μια διαστρεβλωμένη εικόνα του παρελθόντος. Εφόσον συνδυαστεί με γραπτές πηγές μπορεί να σχηματίσει μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα του παρελθόντος.

«[...] Οι απεικονίσεις ηγεμόνων, πόλεων, ανακτόρων σε τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητοί πίνακες μας δίνουν επίσης τη μορφή των προσώπων, την όψη των οικημάτων, δρόμων ή της ζωής της πόλεως. [...] Στα ονομαστά ψηφιδωτά του Αγίου Βιταλίου της Ραβέννας εικονίζεται σε όλη της τη στιλπνότητα και μεγαλοπρέπεια η αυτοκρατορική ακολουθία του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας. Αντικείμενα καθημερινής χρήσεως, πολεμικός οπλισμός σώζονται αυτούσια, είτε εικονίζονται σε σκηνές οικογενειακής ευφροσύνης ή πολεμικών συγκρούσεων [...]».

Επίσης, κοσμικές ή θρησκευτικές τελετουργίες μπορούν να διαφωτιστούν μέσω της εικονογράφησης³. Ο μύθος του

3. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΕΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές, ό.π.*, σελ. 88-89.

Ηρακλή και του Οιδίποδα και της Σφίγγας, ο Αίαντας και ο Αχιλλέας κατά τον τρωικό πόλεμο, οι περσικοί πόλεμοι, η εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου είναι μόνο μερικά ενδεικτικά θέματα της ζωγραφικής εκείνης της περιόδου. Οι καλλιτέχνες εμπνέονται από τη μυθολογία και την ιστορία, για να διακοσμήσουν τα αγγεία τους ή να δημιουργήσουν τοιχογραφίες. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι η ζωγραφική συνδέεται με την κεραμική και την αγγειογραφία, αφού η τελευταία συμπληρώνει, τρόπον τινά, και διακοσμεί τις δεύτερες. Βλ. παρακάτω ενδεικτικά παραδείγματα.

Τοιχογραφία μινωικού ανακτόρου.

Πηγή: http://www.imagesofanthropology.com/images/_DSC6619-1_low_res_copy.jpg
(ημερομηνία πρόσβασης: 2.9.2021)

«Οιδίπους και Σφίγγα», ερυθρόμορφος αμφορέας Νόλα της Μεγάλης Ελλάδας (440-430 π.Χ.).

Πηγή: Achilles Painter - User:Bibi Saint-Pol, own work, 2007-02-10, Κοινό Κτήμα, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=2475133>

Ο Ηρακλής και οι Στυμφαλίδες Όρνιθες (από αρχαίο ελληνικό αγγείο).

Πηγή: shorturl.at/btyJN (ημερομηνία πρόσβασης: 24.2021)

«Ο Αίας και ο Αχιλλέας παίζουν ζάρια». Μελανόμορφος αμφορέας του Εξηκία, Μ. Βατικανού (344).

Πηγή: The Beazley Archive online

Μονομαχία Έλληνα και Πέρση κατά τη διάρκεια των περσικών πολέμων. Είναι εμφανής η δύσκολη θέση του πέρση οπλίτη. (Ζωγραφική πάνω σε κύλικα, 5ος αι. π.Χ., Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αθήνα).

Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Greek-Persian_duel.jpg (ημερομηνία πρόσβασης: 10.4.2021)

*Ψηφιδωτό της μάχης της Ισσοῦ, στην οποία νίκησε ο Μέγας
Αλέξανδρος (Αλέξανδρος ο Γ') τον Δαρείο τον Γ' (333 π.Χ.).*

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Νάπολης (Ιταλία)

Λεπτομέρεια από το ίδιο ψηφιδωτό που απεικονίζει τον Μ. Αλέξανδρο.

Πηγή: shorturl.at/goMOZ (ημερομηνία πρόσβασης: 10.4.2021)

«Παναγία η Ορφανή». Εφέστιος εικόνα της ιεράς μονής Αγκαράθου (15ος αιώνας).

Πηγή: Ιερά μονή Αγκαράθου (Ηράκλειο)

Μιχαήλ Δαμασκηνός, «Ο μυστικός Δείπνος» (1585-1591).

Πηγή: http://odysseus.culture.gr/h/1/gh158.jsp?obj_id=3476&mm_id=9067 (ημερομηνία πρόσβασης: 1.5.2021).

Βρίσκεται στο Μουσείο της Αγίας Αικατερίνης των Σιναϊτών, Ηράκλειο

Ο Gombrich αναφέρεται στον ρόλο της τέχνης στην εκκλησία και στη σημασία του, που θεωρεί επηρεάζει ολόκληρη την ιστορία της Ευρώπης. Για τον ίδιο, η τέχνη υπήρξε ένα από τους βασικούς λόγους που οδήγησαν την ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία (Βυζάντιο) να μην αναγνωρίσει το πρωτείο του Πάπα. Συγκεκριμένα,

«[...] μια από τις πολιτικές παρατάξεις [του Βυζαντίου] εναντιώθηκε σε κάθε μορφή εικόνας με θρησκευτικό περιεχόμενο: οι εικονομάχοι που υπερίσχυσαν το 754 απαγόρευσαν όλη τη θρησκευτική τέχνη στην ανατολική εκκλησία. Οι αντίπαλοί τους, ωστόσο, συμφωνούσαν ακόμη λιγότερο με τις απόψεις του πάπα Γρηγορίου. Γι' αυτούς, οι εικόνες δεν ήταν απλώς χρήσιμες, ήταν ιερές. Τα επιχειρήματά τους ήταν εξίσου εύστοχα με των εικονομάχων. “Αν ο Θεός, κατά το μέγα έλεός Του, αποκαλύφθηκε στους πιστούς διά της ενανθρωπήσεως του Υιού Του”, έλεγαν, “γιατί δεν θα ήθελε να αποκαλυφθεί στα μάτια των θνητών με τη μορφή ορατών εικόνων; Δεν λατρεύουμε αυτές τις εικόνες όπως έκαναν οι ειδωλολάτρες, λατρεύουμε τον Θεό και τους αγίους διαμέσου των εικόνων τους”. Όποια και αν είναι η γνώμη μας για τη λογική αυτής της θέσης, η σημασία της στην ιστορία της τέχνης είναι τεράστια. Γιατί όταν οι εικονολάτρες πήραν ξανά την εξουσία στα χέρια τους ύστερα από καταπίεση ενός αιώνα, η ζωγραφική στις εκκλησίες δεν μπορούσε πια να αντιμετωπιστεί σαν απλή εικονογράφηση για όσους δεν ήξεραν να διαβάζουν. Την έβλεπαν τώρα ως μυστηριώδη αντανάκλαση του μεταφυσικού κόσμου [...]»⁴.

4. E.H. COMBRICH, *Το χρονικό της τέχνης*, μετάφραση ΛΙΝΑ ΚΑΣΣΑΓΓΗ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, σελ. 137-138.

*Η Θεοδώρα με την ακολουθία της σε ψηφιδωτό του 6ου αι.
(Άγιος Βιτάλιος, Ραβέννα).*

Πηγή: shorturl.at/epvI8 (ημερομηνία πρόσβασης: 1.9.2021)

Ψηφιδωτό (βυζαντινή τέχνη)

Ψηφιδωτό είναι η τεχνική επένδυσης επιφανειών με ψηφίδες από φυσικό πέτρωμα ή υαλόμαζα. Οι Ρωμαίοι άρχισαν να χρησιμοποιούν πρώτοι σε ευρεία κλίμακα τις ψηφίδες, ενώ η ψηφιδογραφία έγινε η πιο δημοφιλής ζωγραφική τεχνοτροπία κατά τη βυζαντινή περίοδο⁵. Όπως γράφει ο Μάνος Στεφανίδης,

«Η βυζαντινή ψηφιδογραφία αντανakλά τη δύναμη, τον πλούτο και τον αισθητικό προβληματισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας»⁶.

5. Για την τέχνη του ψηφιδωτού, βλ. ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΛΕΦΑ, *Η τεχνική του ψηφιδωτού*, Εκδόσεις Εθνικού Οργανισμού Ελληνικής Χειροτεχνίας, Αθήνα 1970· ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Ελληνική τέχνη: βυζαντινά ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994.

6. ΜΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Μια ιστορία της ζωγραφικής. Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση και από τους Ιμπρεσιονιστές στον Πικάσο*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σελ. 47.

Στο ψηφιδωτό οι αυτοκράτορες Μέγας Κωνσταντίνος και ο Ιουστινιανός προσφέρουν στην Παναγία ομοίωμα πόλης (Κωνσταντινούπολη) και εκκλησίας (τον ναό της του Θεού Σοφίας) αντίστοιχα. Ψηφιδωτό από τον εξωνάρθηκα της Αγίας Σοφίας, Κωνσταντινούπολη (περ. 1000).

Πηγή: <http://www.fhw.gr/chronos/08/gr/gallery/main/monuments/frame/pn1bp1.html?2> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.5.2021)

Ο πίνακας του Νικολάου Γύζη «Ιστορία» (“Historia”, ελαιογραφία σε μουσαμά) είναι από τα πιο γνωστά έργα του που διαφέρει σε τεχνοτροπία από προηγούμενες δημιουργίες του. Σε αυτό το έργο ο καλλιτέχνης εικονίζει την ιστορία καθισμένη στον αιώνιο θρόνο της, να αφήνει τον νέο χρόνο να στηρίζει το χέρι της καθώς ετοιμάζεται να γράψει στις λευκές σελίδες του βιβλίου της ιστορίας. Συγκεκριμένα, το 1891 ο Γύζης δημιουργεί μια σύνθεση για το άλμπουμ της “Kunstler-genossenschaft” (ουσιαστικά μιας ένωσης καλλιτεχνών), εν όψει του εορτασμού των 70 ετών του αντιβασιλέα Luitpold με θέμα την ιστορία. Το 1892 μεταφέρει το έργο του σε μεγέθυνση στην αφίσα που δημιουργεί για την 6η Διεθνή Έκθεση στο Glaspalast (Μόναχο)⁷.

7. ΠΕΓΚΥ ΚΟΥΝΕΝΑΚΗ, «Νικόλαος Γύζης (1842-1901). Η πιο επιφανής φυσιογνωμία της ελληνικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα», Αφιέρωμα «Νικόλαος Γύζης», Επτά Ημέρες, ένθετο της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 9 Μαρτίου 1997, σελ. 2-6 και κυρίως τη σελ. 5.

Νικόλαος Γύζης, «Ιστορία» (1892).

Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου

Άλλο ενδεικτικό παράδειγμα έργου ζωγραφικής που είναι εμπνευσμένο από ιστορικά γεγονότα της εποχής του είναι και ο πίνακας του γνωστού Γάλλου ζωγράφου Ευγενίου Ντελακρουά «η Σφαγή της Χίου». Ο γαλλικός τίτλος είναι ο ακόλουθος “Scène des massacres de Scio” (Σκηνή από τις σφαγές της Χίου) και αντικατοπτρίζει τη σφαγή του χριστιανικού πληθυσμού του νησιού από τον οθωμανικό στρατό, το 1822, στο πλαίσιο της ελληνικής επανάστασης⁸. Ο πίνακας αυτός δεν ήταν ο μόνος που εμπνεύστηκε ο ζωγράφος από την ελληνική επανάσταση. Ο Ντελακρουά δημιούργησε και άλλους πίνακες όπως «Η Ελλάδα στα ερείπια του Μεσολογγίου», «Η μάχη του Γκιαούρη και του Χασάν», «Ο Μπότσαρης αιφνιδιάζει το στρατόπεδο των Τούρκων», με σκοπό να συγκινήσουν τους Ευρωπαίους για το δράμα και το δίκαιο αγώνα των επαναστατημένων Ελλήνων⁹.

8. Βλ. και ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΜΑΘΙΟΥΔΗ, *Η ελληνική επανάσταση του 1821 και ο Ευγένιος Ντελακρουά*, πτυχιακή εργασία στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης, επιβλέπων καθηγητής: Εμμανουήλ Χαλκιάδάκης, συνεπιβλέπων Κωνσταντίνος Χρηστίδης, Ρέθυμνο 2020· ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΩΤΙΑΔΗΣ, *Η επανάσταση του '21*, εκδοτικός οίκος Ν. Βότση, Αθήνα 1977, σελ. 222· ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Τέχνη, ιστορία και χρόνος», στο *Ιστορίας μέριμνα. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη*, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Ν. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ (επιμ.), τόμ. Α', Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011, σελ. 325.

9. Βλ. και ΜΑΡΙΑΝΘΗ ΜΑΘΙΟΥΔΗ, *Η ελληνική επανάσταση του 1821 και ο Ευγένιος Ντελακρουά*, πτυχιακή εργασία στο ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης όπ., σελ. 104-120.

Ευγένιος Ντελακρουά, «Η σφαγή της Χίου», 1824.

Πηγή: Μουσείο του Λούβρου (Παρίσι)

*Νικόλαος Γύζης, «Ελληνικόν Σχολεῖον ἐν καιρῷ δουλείας»,
γνωστό και ως «Το Κρυφὸ Σχολεῖο», 1885.*

Πηγή: Συλλογὴ Πρόδρομου Εμφιετζόγλου

Ο παραπάνω πίνακας του Νικολάου Γύζη είναι γνωστός ως «Το κρυφό σχολειό», εντούτοις εκτέθηκε για πρώτη φορά το 1888, στην Αθήνα, με τον τίτλο «Ελληνικόν σχολείον εν καιρώ δουλείας». Το 1899, ο ποιητής Ιωάννης Πολέμης, εμπνεόμενος από τον πίνακα του Γύζη, έγραψε και δημοσίευσε το γνωστό ποίημά του «Το κρυφό σχολειό», που σταδιακά αντικατέστησε τον αρχικό τίτλο του έργου. Ο συγκεκριμένος πίνακας είναι σήμερα ταυτόσημος της έννοιας «κρυφό σχολειό». Ουσιαστικά, δηλαδή, ο πίνακας υποστήριξε και ενίσχυσε την ιστορία του «κρυφού σχολείου». Υπάρχει η άποψη ότι ο όρος «κρυφό σχολειό» είναι πρόσφατος, «αν και η σχετική παράδοση ανάγει την αρχή της στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια. Όχι όμως παλαιότερα. Γιατί δεν υπάρχει καμιά ιστορική πηγή που να μαρτυρεί ότι οι τουρκικές αρχές απαγόρευαν τη λειτουργία ελληνικών σχολείων [...]». Επομένως, σύμφωνα με την ίδια άποψη, εφόσον λειτουργούσαν εκατοντάδες φανερά σχολεία την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας μπορεί να γίνει δεκτός ο όρος «κρυφό σχολειό» ως «δραματοποιημένος συμβολισμός των δυσμενών συνθηκών, υπό τις οποίες λειτουργούσαν τα σχολεία επί τουρκοκρατίας»¹⁰. Ο Άλκης Αγγέλου υποστηρίζει τον «μύθο» του κρυφού σχολείου» στο έργο του *Το κρυφό σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*¹¹. Στον αντίποδα της παραπάνω άποψης υπάρχει το έργο του Γιώργου Κεκαυμένου *Το κρυφό σχολειό. Το χρονικό μιας ιστορίας*, στο οποίο υποστηρίζει ο συγγραφέας πως το «κρυφό σχολειό» είναι μια πραγματικότητα, επισημαίνοντας τις διώξεις και τους περιορισμούς των Ελλήνων επί τουρκοκρατίας¹².

Η αλήθεια είναι ότι δεν υπάρχουν επαρκείς γραπτές πληροφορίες για το «κρυφό σχολειό» και όχι ότι δεν υπάρχει καμιά γραπτή πηγή που να συνηγορεί στην ύπαρξή του. Συγκεκριμένα, απαντώνται κάποιες γραπτές πη-

10. Μ.Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ (επιστημονική επιμέλεια), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2015, σελ. 217.

11. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, *Το κρυφό σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2007.

12. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ, *Το κρυφό σχολειό. Το χρονικό μιας ιστορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2012.

γές που αναφέρονται στην ύπαρξη κρυφών σχολείων επί τουρκοκρατίας. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή, το 1822, του γιατρού και λόγιου Στέφανου Κανέλλου προς τον φιλέλληνα Γερμανό Κάρολο Ίκεν, στην οποία αναφέρεται ξεκάθαρα στην ύπαρξη του «κρυφού σχολείου». Συγκεκριμένα, στην επιστολή αναφέρονται μεταξύ άλλων:

«Οί Τούρκοι ἐμπόδιζαν τὰ σχολεῖα αὐστηρότερα καὶ ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας· τοῦτο καὶ ἄλλαι συγχρόνως αἰτίαι ἐβίαζαν τοὺς Γραικοὺς νὰ θεωροῦν τὴν θρησκείαν οὐσιωδῶς συνδεδεμένην μὲ τὰ γράμματα καὶ τὰ σχολεῖα, διὰ τοῦτο καὶ εἰς μεγάλας καὶ εἰς μικρὰς πόλεις, οἱ Γραικοὶ ἐπροσπαθοῦσαν μὲ δόσιν χρημάτων καὶ μὲ διαφόρους τρόπους νὰ συστήνουν (sic) κοινὰ σχολεῖα κρυφίως» [...] Πολλοὶ νέοι μας πτωχοί, ἔτρεχαν προθύμως εἰς ὁποῖον σχολεῖον ἐμάνθαναν ὅτι εἶναι καλὸς δάσκαλος. Ὅμως εἰς ὅλα σχεδὸν τὰ σχολεῖα μας ἐδιδάσκετο μόνον ἡ παλαιὰ ἐλληνικὴ χωρὶς μέθοδον. Ἡ ἀμάθεια τοῦ γένους μας δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀναισθησίαν ἢ ἀδιαφορίαν μας εἰς τὴν παιδείαν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀθλίαν κατάστασιν τῶν σχολείων, ἀποτέλεσμα τῆς ὅλης καταστάσεως τοῦ ἔθνους».

Επιπλέον, η ύπαρξη του λαϊκού άσματος «Φεγγαράκι μου λαμπρό» (βλ. και Ιστορία και μουσική) θεωρεΐται ότι εΐναι ταυτισμένη με τη δημιουργία του κρυφού σχολείου. Η αλήθεια, πάντως, εΐναι ότι την περίοδο της τουρκοκρατίας λειτουργούσαν πολλά σχολεία στον ελληνικό χώρο που εΐχαν ιδρυθεΐ είτε από την εκκλησία είτε από ιδιώτες, όπως η Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή, η Σχολή της Σμύρνης, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας κ.ά. Από την άλλη, σε ορισμένες περιοχές και σε περιόδους έντασης, οι οθωμανικές αρχές φαΐνεται ότι εμπόδιζαν ή δυσχέραιναν τη λειτουργία σχολείων, καθώς θεωρούσαν ότι η τελευταία μπορούσε να οδηγήσει στην εθνική αφύπνιση των Ρωμιών. Χαρακτηριστικά εΐναι τα λόγια του εκπροσώπου του νεοελληνικού διαφωτισμού Κωνσταντΐνου Οικονόμου:

«[...] ποῖον σχολεῖον ἡδύνατο νὰ σταθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Χάρις εἰς τὴν πλεονεξίαν τῶν κατὰ τόπους κρατού- ντων, καὶ εἰς τὰς συνετὰς οἰκονομίας τῶν ἐν Κωνστα- ντινουπόλει προυχόντων τοῦ γένους, διὰ τῶν ὁποίων διετηροῦντο τὰ πολυπαθῆ Σχολεῖα μας, παριστανό- μενα πάντοτε εἰς τοὺς Τούρκους (ὅτε δὲν ἡδύναντο νὰ λανθάνωσιν) ὡς ἀπλᾶ διδασκαλεῖα τῆς καθ' ἡμᾶς πί- στεως καὶ τῆς ἐμπορίας. Καὶ μεθ' ὅλα ταῦτα ποσάκις ἐκινδύνευσαν! [...]»¹³.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσε η έννοια «κρυφό σχολειό» να σημαίνει γενικά την άτυπη ανεπίσημη παροχή παιδείας στους Έλληνες κατά την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας.

Άλλο παράδειγμα προσέγγισης της Ιστορίας μέσα από τη ζωγραφική είναι ο πίνακας του Πικάσο «Γκουέρνικα». Η «Γκουέρνικα» (λατινική απόδοση του Guernica) ή «Γκερνί- κα» (στα ισπανικά) υπήρξε το σύμβολο ενάντια στον φασι-σμό. Είναι, ίσως, το «πιο διάσημο πολιτικό μανιφέστο του 20ού αιώνα». Μελετώντας κανείς τον πίνακα και τα σύμβο-λά του, σύμφωνα και με την ερμηνεία που έδωσε ο ίδιος ο Πάμπλο Πικάσο, «ο ταύρος αναπαριστά τη βαναυσότητα, το άλογο τον λαό [...], η δάδα και η αναμμένη λάμπα συμβολί-ζουν την εμφάνιση της αλήθειας στον τόπο της φρίκης». Ου-σιαστικά ο πίνακας αντικατοπτρίζει ένα «δημόσιο κατηγο-ρώ κατά της απάνθρωπης βαναυσότητας και της φασιστικής συμμαχίας»¹⁴. Και πώς συνδέεται με την ιστορία εκείνης της περιόδου; Η βασικική πόλη Γκερνίκα βομβαρδίστηκε κατά τη διάρκεια του ισπανικού εμφυλίου (1937) από Ναζί και ιταλούς φασίστες που υπηρετούσαν στο πλευρό των εθνι-κιστών του Φρανθίσκο Φράνκο¹⁵. Γι' αυτό και λέγεται πως όταν οι Γερμανοί εισήλθαν στο Παρίσι και έδειξαν σε φωτο-

13. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, *Μελετήματα εκκλησιαστικής ιστορίας και ιστορίας του νεότερου και σύγχρονου ελληνισμού, ό.π.*, σελ. 31-33.

14. ΛΑΜΠΡΟΣ ΓΑΛΑΝΗΣ (επιμέλεια), μετάφραση WORDSHOP, *Artbook Picasso*, τόμ. 29, έκδοση εφ. *Ημερησία*, Αθήνα, 2006, σελ. 122-123.

15. Πρβλ. JOHN F. COVERDALE, *Italian Intervention in Spanish Civil War*, Princeton University Press, Princeton 1975· KLAUS A MAIER, *Guernica 26 April 1937: Die Deutsche Intervention in Spanien und der "Fall Guernica"*, Freiburg im Breisgau: Rombach, 1975.

γραφία τον πίνακα στο Πικάσο ρωτώντας τον αν αυτός είναι ο δημιουργός του, εκείνος, θεωρείται ότι απάντησε: «Όχι, εσείς», υποδηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ευθύνη του ναζιστικού στρατού στο «έγκλημα» της Γκουέρνικα¹⁶.

Πάμπλο Πικάσο, «Γκερνίκα» ή «Γκουέρνικα» (1937).

Πηγή: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía (Μαδρίτη)

Για τον πίνακα γράφει χαρακτηριστικά και εύστοχα η καθηγήτρια Αθανασία Γλυκοφρύδη Λεοντσίνη,

«Τη σχέση τέχνης και ιστορίας αναδεικνύει ο πίνακας «Γκέρνικα» (1937, Museo Nacional - Centro de arte Reina Sofia Madrid), του Picasso (1881-1973), έργο εμπνευσμένο από τον καταστροφικό βομβαρδισμό, της 29ης Απριλίου του 1937 της ομώνυμης βασκικής πόλης από τα γερμανικά βομβαρδιστικά που βρίσκονταν στην υπηρεσία του Φράνκο. Σε αυτόν απεικονίζεται η χαοτική κατάσταση που δημιουργήθηκε στην πόλη αυτή, κυρίως με τον κατακερματισμό των μορφών και την απουσία χρωμάτων, και είναι, όπως έχει γραφεί, ο μοναδικός πίνακας του 20ού αιώνα που ση-

16. ΤΖΟΥΛΙΟ ΚΑΡΛΟ ΑΡΓΚΑΝ, *Η μοντέρνα τέχνη*, μτφρ. ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΗ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998, σελ. 527

ματοδοτεί ένα ιστορικό γεγονός αναδεικνύοντας την ελευθερία του καλλιτέχνη και την παρέμβαση των διανοούμενων της εποχής αυτής στον πολιτικό αγώνα για τη διατήρηση της δημοκρατίας. [...]»¹⁷.

Για τη Μάρθα Χριστοφόγλου

«[...] η φρίκη του πολέμου που εκφράζεται στον πίνακα είναι εκτός συγκεκριμένης εποχής. [...] η εκφραστική αποτελεσματικότητα του έργου οφείλεται σε μια φαινομενική αντίφαση που χαρακτηρίζει πολλά μεγάλα έργα τέχνης: η βουερή αταξία, οι παραμορφώσεις και οι υπερβολές που τονίζουν το περιεχόμενο του θέματος, έχουν οργανωθεί σε μια σύνθεση απόλυτα ισορροπημένη, σχεδόν κλασική. Μόνο η τέχνη μπορεί να το κάνει αυτό»¹⁸.

Ενδεικτικά αναφέρεται, επίσης, ένας άλλος πίνακας που προηγείται χρονικά και έχει τίτλο «Ο πόλεμος» του Βίλελμ Χάινριχ Ότο Ντιξ. Ο ζωγράφος και χαρακτήρας Ότο Ντιξ (1891-1969), «ένας από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες του γερμανικού εξπρεσιονισμού [...] είχε καταταγεί εθελοντικά στον γερμανικό στρατό το 1914 και τραυματίστηκε επανειλημμένα πολεμώντας στα χαρακώματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου [...]»¹⁹. Έχοντας ακριβώς αυτήν την εμπειρία του στα χαρακώματα του πολέμου, καταγγέλλει μέσα από το έργο του με ωμό τρόπο τη σκληρότητα των συγκρούσεων και των συνεπειών της πολεμικής σύρραξης, προσδίδοντας στο έργο του ένα αντιπολεμικό μήνυμα²⁰.

17. Βλ. αναλυτικά ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Τέχνη, ιστορία και χρόνος», στο *Ιστορίας μέριμνα. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη*, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Ν. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ (επιμ.), τόμ. Α΄, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011, σελ. 321-335.

18. ΜΑΡΘΑ ΧΡΙΣΤΟΦΟΓΛΟΥ, *Η τέχνη του 20ού αιώνα. Συνοπτική εισαγωγή*, Αθήνα χ.χ., σελ. 87.

19. «Ματιές στον κόσμο - Αμβούργο, Έκθεση Hamburger Kunsthalle», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 6 Απριλίου 2014.

20. ΛΑΜΠΡΟΣ ΓΑΛΑΝΗΣ (επιμέλεια), μετάφραση WORDSHOP, *Artbook Picasso, όπ.*, σελ. 91.

Ντιξ. «Ο πόλεμος» (*Der Krieg*) (1929-1932), Πινακοθήκη Δρέσδης.

Πηγή: <https://redflecteur.wordpress.com/2014/10/17/wilhelm-heinrich-otto-dix/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

Αρχιτεκτονική / Πολεοδομία

Η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου αναφέρεται στα μνημεία και γενικά στα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού της κάθε εποχής. Η ίδια επισημαίνει χαρακτηριστικά:

«[...] Τα μνημεία, σωζόμενα στην αρχική τους θέση ακέραια ή ερείπια ή ακόμη μόνον ως θεμέλια, μεταφέρουν ως εμάς το μήνυμα της χρησιμότητός τους στον καιρό της ακμής τους. Τα ερείπια των ανακτόρων του μεγάλου βασιλέως στην Περσέπολη, οι Πυραμίδες και οι αιγυπτιακοί ναοί στο Καρνάκ, ο Παρθενών και ο ιερός βράχος, τα ερείπια της Ολυμπίας και των Δελφών, η Αγία Σοφία, παρά την αλλοίωση της εσωτερικής διακοσμήσεως, ο ναός του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη, το παλάτι των Δόγηδων στη Βενετία, όλα εκείνα τα μεγαλοπρεπή ανάκτορα ή οι περίτεχνοι γοτθικοί ναοί, διατηρημένοι ακέραιοι, αναστηλωμένοι ή ακόμα ερειπωμένοι εξακολουθούν να παρέχουν το πλαίσιο των τελετών θρησκευτικών ή κοσμικών, όπως και στην εποχή που γινόταν πραγματική η χρήση τους [...]»²¹.

Η αρχιτεκτονική και γενικότερα ο τρόπος κατασκευής των τειχών των πόλεων και γενικά η πολεοδομία συσχετίζονται με την εκάστοτε ιστορική εποχή και τις ανάγκες των κατοίκων των πόλεων και γενικά των οικισμών τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Κατά τη Χριστοφιλοπούλου

«[...] σημαντικά είναι τα τείχη των πόλεων από τις μυκηναϊκές ακροπόλεις μέχρις αυτά που εξεπόρθησαν Σταυροφόροι, Βενετσιάνοι, τούρκοι κατακτητές στις πόλεις της Ευρώπης και της εγγύς Ανατολής ή το Μέγα Σινικό Τείχος βορεινά του Πεκίνου.

Η πολεοδομία, ιδίως των παλιών ιστορικών οικισμών διατηρήθηκε στη χάραξή της αυτούσια ως τις μέρες

21. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*, ό.π., σελ. 88.

μας στο κέντρο των παλαιών ευρωπαϊκών πόλεμων. Το κεντρικό πρώτο διαμέρισμα της Βιέννης εξακολουθεί να τέμνεται από τους δύο κεντρικούς άξονες του ρωμαϊκού στρατοπέδου, η Κωνσταντινούπολη διατηρεί ατόφια τη Μέση με τις τρεις πλατείες, φόρο [forum] του Κωνσταντίνου, φόρο του Ταύρου και φόρο του Βοός και από τις πύλες των τειχών, οι αρχαίοι δρόμοι εξακολουθούν να συνδέουν την Πόλη με την Αδριανούπολη και την παλαιά Εγνατία οδό»²².

Ο Ε.Η. Gomrich αναφέρει για τη σχέση της τέχνης με το παρελθόν και το σήμερα και γενικά με την ανθρώπινη δραστηριότητα στο γνωστό έργο του *Το χρονικό της τέχνης*,

«σε όλα τα μέρη του κόσμου υπάρχει κάποια μορφή τέχνης. Αν δούμε όμως την ιστορία της τέχνης ως αδιάκοπη προσπάθεια, τότε δεν μπορούμε να τοποθετήσουμε την αφετηρία της στις σπηλιές της νότιας Γαλλίας ή στους Ερυθρόδερμους της βόρειας Αμερικής. Δεν υπάρχει άμεση παράδοση που να ενώνει αυτές τις παράξενες καταβολές με τη δική μας εποχή, υπάρχει όμως μια άμεση παράδοση από πού να ενώνει αυτές τις παράξενες καταβολές με τη δική μας εποχή, υπάρχει όμως μια άμεση παράδοση από δάσκαλο σε μαθητή, και από μαθητή σε θαυμαστή ή αντιγραφέα, που συνδέει την τέχνη της εποχής μας, το κάθε σπίτι ή την κάθε αφίσα, με την τέχνη της κοιλάδας του Νείλου πριν από πέντε χιλιάδες χρόνια. Γιατί θα δούμε πώς οι Αρχαίοι Έλληνες μαθήτευσαν στους Αιγυπτίους, και πώς όλοι εμείς μαθητεύσαμε στους Έλληνες. Η τέχνη της Αιγύπτου έχει, λοιπόν, τεράστια σημασία για μας [...]»²³.

Για τις πυραμίδες της Αιγύπτου γράφει ο Gomrich με τον δικό του μοναδικό λογοτεχνικό και συνάμα τεκμηριωμέ-

22. Όπ., σελ. 90.

23. Ε.Η. COMBRICH, *Το Χρονικό της τέχνης*, όπ., σελ. 55.

νο επιστημονικά τρόπο, που φανερώνει τη σχέση της ιστορίας με την αρχιτεκτονική της εποχής εκείνης:

«[...] Όλοι ξέρουμε πως η Αίγυπτος είναι η χώρα των πυραμίδων, αυτών των πέτρινων βουνών που ορθώνονται σαν ανεμοδαρμένα ορόσημα στον μακρινό ορίζοντα της ιστορίας. Μόλο που φαίνονται απόμακρες και γεμάτες μυστήριο, μας λένε πολλά για την ιστορία τους. Μας μιλάνε για μια χώρα τόσο οργανωμένη, ώστε να μπορούν να υψωθούν αυτοί οι γιγάντιοι τύμβοι στη διάρκεια της ζωής ενός μόνο βασιλιά· μας μιλάνε για βασιλιάδες τόσο πλούσιους και δυνατούς, που να μπορούν να εξαναγκάσουν χιλιάδες εργάτες ή σκλάβους να δουλεύουν ολοχρονίς, να κόβουν πέτρες από λατομεία, να τις κουβαλάνε στο κτίσμα και να τις υψώνουν με τα πιο πρωτόγονα μέσα, ως τη στιγμή που ο τάφος θα ήταν έτοιμος να δεχτεί τον βασιλιά. Κανένας βασιλιά και κανένας λαός δεν θα έκαναν τόσα έξοδα και δεν θα κοπίαζαν τόσο πολύ, μόνο και μόνο για να φτιάξουν ένα μνημείο. [...]»²⁴.

24. E.H. COMBRICH, *Το χρονικό της τέχνης*, όπ., σελ. 55.

Οι πυραμίδες της Γκίζας (Αίγυπτος) - Σχέση ιστορίας-αρχιτεκτονικής και θρησκείας (ταφικά μνημεία).

*Πηγή: Ricardo Liberato, "All Gizah Pyramids"
<https://www.flickr.com/photos/51035655291@N01/171610084/>
(ημερομηνία πρόσβασης: 29.2021)*

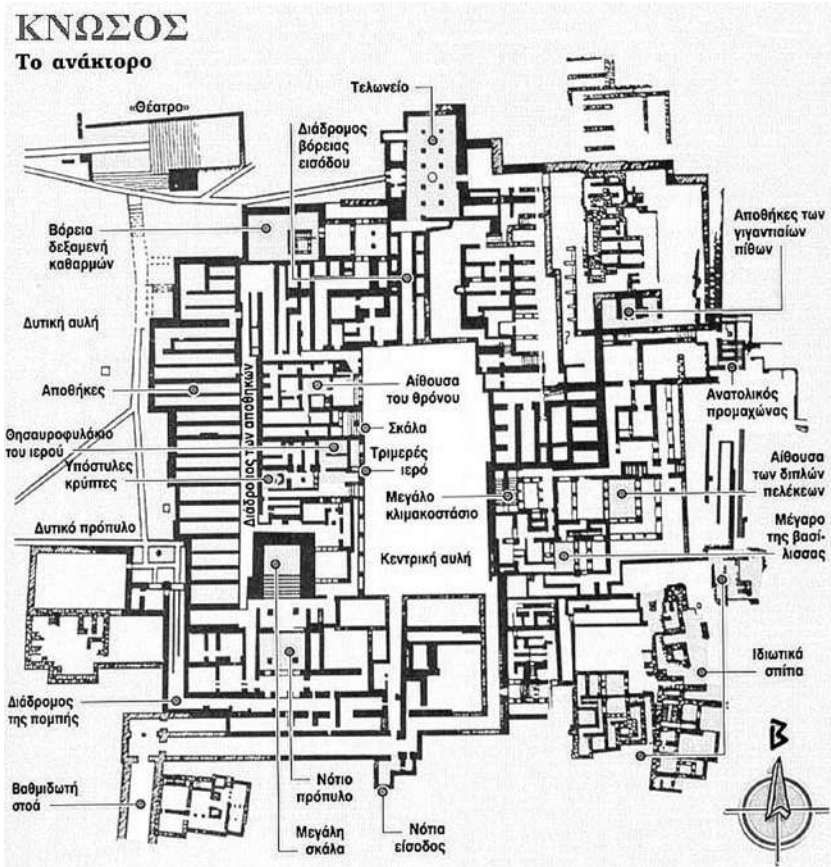
Το ανάκτορο της Κνωσού (αναπαράσταση Α. Έβανς).

Πηγή: Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης

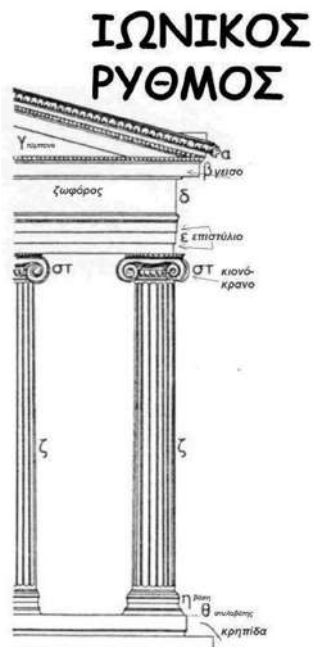
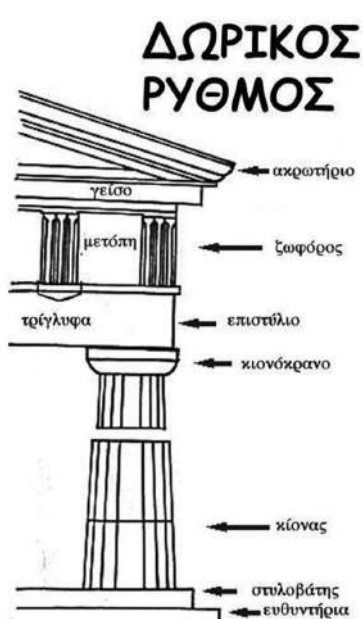
Η Πύλη των Λεόντων (Μυκίνες).

Πηγή: shorturl.at/fEHU7 (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

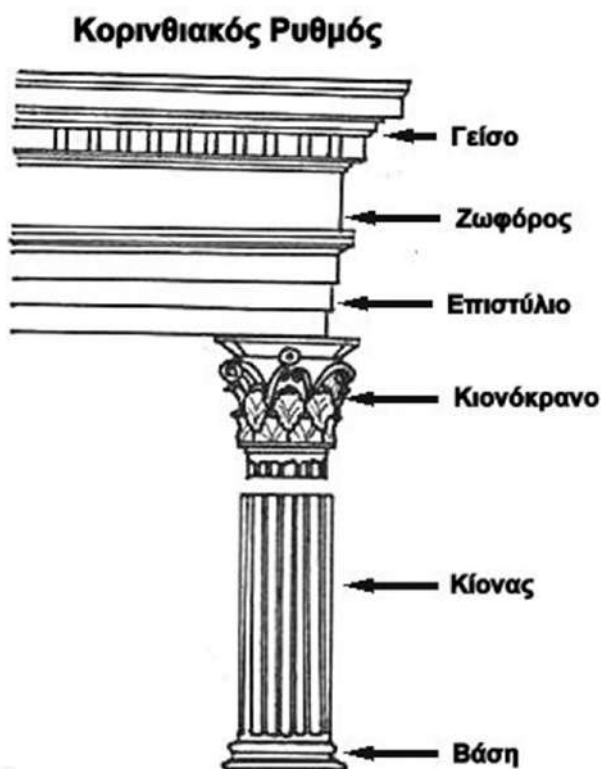
Σχεδιάγραμμα του ανακτόρου της Κνωσού.

Πηγή: shorturl.at/jBHVZ (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

Οι ρυθμοί στην αρχαιότητα (δωρικός, ιωνικός).

Πηγή: <https://tinyurl.com/wdznym> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

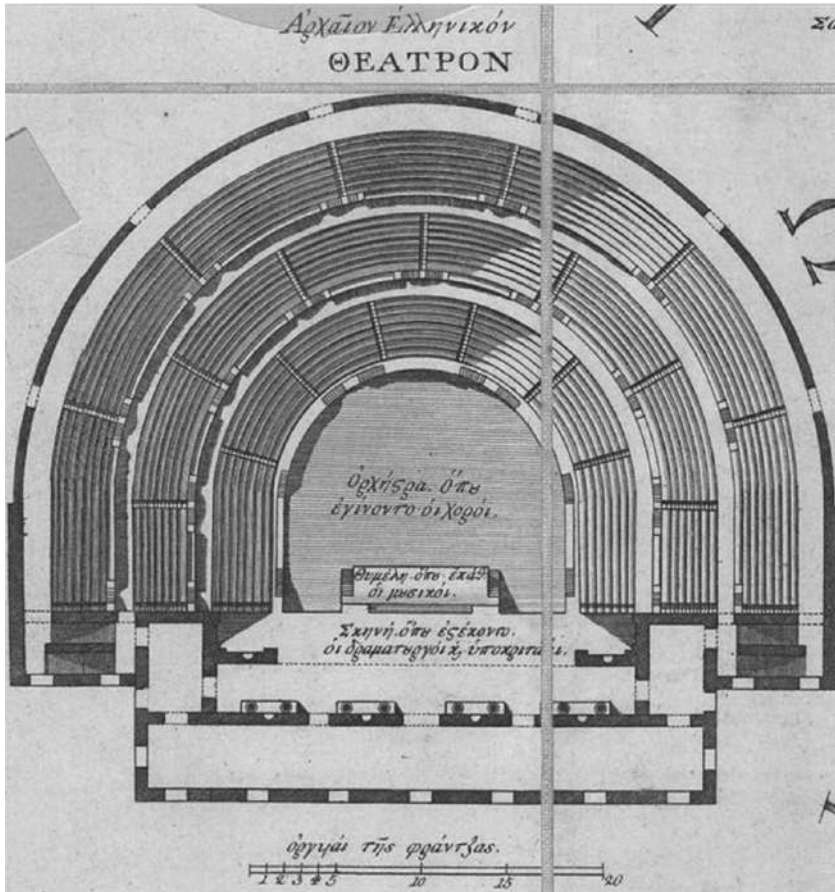
Οι ρυθμοί στην αρχαιότητα (κορινθιακός).

Πηγή: <https://tinyurl.com/47rce56p> (ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021)

Κάτοψη αρχαίου ελληνικού ναού.

Πηγή: http://www.ime.gr/chronos/04/gr/oroi/oroi_02.html
(ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021)

Αρχαίο ελληνικό θέατρο (απεικόνιση στη Χάρτα του Πήγα, φύλλο 4, έτος 1797).

Πηγή: <http://digital.lib.auth.gr/record/127326/files/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021) (Aristotle University Digital Collections)

Ο Παρθενώνας στην Ακρόπολη των Αθηνών. Δωρικός ναός αφιερωμένος στην Αθηνά Παρθένο (450 π. Χ. περ.).

Πηγή: <https://artic.gr/parthenonas-i-ypervasi-tis-ulis/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021). Προβλ. Ε.Η. Combrich, Το χρονικό της τέχνης, μετάφραση Λίνα Κάσδαγλη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, σελ. 82-83

Ο Gombrich, συνδέοντας την ελληνική τέχνη με την Ιστορία των Ελλήνων, υποστηρίζει πως

«η ελληνική τέχνη έφτασε στο ύψιστο σημείο της εξέλιξής της, όταν η αθηναϊκή δημοκρατία βρισκόταν στην ακμή της. Αφού οι Αθηναίοι νίκησαν τους Πέρσες, ο δήμος, με ηγέτη τον Περικλή, άρχισε να ξαναχτίζει όσα είχαν καταστρέψει οι εχθροί. Το 480 π.Χ., οι ναοί επά-νω στον ιερό βράχο, την Ακρόπολη, είχαν καεί και λε-ηλατηθεί από τους Πέρσες. Ξαναχτίστηκαν [...] από μάρμαρο, με μια λαμπρότητα και με μια ευγένεια που δεν είχε γνωρίσει ως τότε ο κόσμος. Ο Περικλής δεν ήταν υπεροπτικός. Από τους αρχαίους συγγραφείς συμπεραίνουμε πως φερόταν στους καλλιτέχνες σαν να ήταν ίσοι του. Εμπιστεύθηκε τα σχέδια των ναών στον αρχιτέκτονα Ικτίνο και ανέθεσε στον γλύπτη Φειδία να φτιάξει της μορφές των θεών και να επιβλέψει τη διακόσμηση των ναών. [...]»²⁵.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της βυζαντινής αρχιτεκτο-νικής είναι ο ναός της του Θεού Σοφίας, στην Κωνσταντινού-πολη (Aya Sofya, για τους Τούρκους), που εγκαινιάστηκε επί αυτοκράτορος Ιουστινιανού. Ο ναός αυτός που λειτούρ-γησε ως πατριαρχικός μέχρι την άλωση του 1453, υπήρξε η «Μεγάλη Εκκλησία», η «καρδιά της ορθοδοξίας». Ο να-ός αυτός «ενσάρκωσε με τον πιο περίτρανο τρόπο το συ-νταίριασμα του αρχαιοελληνικού και του ορθόδοξου πνεύ-ματος». Αρχιτεκτονικά εξέφραζε την αρμονία, το κάλλος με την κατάλληλη χρήση νόμων της φύσης, ζωντανεύοντας τη δυναμική της καμπύλης και την αντίληψη για τη χρησιμο-ποίηση του φωτός. Ρυθμού βασιλικής, με τρία κλίτη [...].

Μεγάλα γεγονότα στη διάρκεια της χιλιόχρονης ζωής της βασιλείας των Ρωμαίων ξεκίνησαν από αυτό το ιερό κέντρο: εκκλησιαστική ζωή, διοίκηση, αντιμετώπιση αιρέσεων, απο-φάσεις πάνω σε καίρια θεολογικά και εκκλησιαστικά ζητή-ματα, ενθρονίσεις αυτοκρατόρων, πολιτικές αλλαγές, πό-

25. E.H. COMBRICH, *Το χρονικό της τέχνης*, όπ., σελ. 82.

λεμοι, πνευματικές χαρές, αλλά και κρίσιμες αποφάσεις, επιδρομές αλλοφύλων, ιεραποστολική και φιλανθρωπική δραστηριότητα. Στην πραγματικότητα ο «χώρος», υπηρέτησε πιστά τον «τρόπο». [...]»²⁶.

Αργότερα, οι οικονομικές δυσχέρειες της βυζαντινής αυτοκρατορίας επηρέασαν τον τρόπο ναοδομίας, καθώς δεν ευνόησαν την κατασκευή μεγάλων ναών. Άλλη μια απόδειξη του πώς συνδέεται ο ιστορικός περίγυρος με την αρχιτεκτονική μίας περιόδου και κυρίως τη ναοδομία²⁷.

Ο ναός της του Θεού Σοφίας (Βυζάντιο).

Πηγή: <https://tr.pinterest.com/pin/433612270370472880/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

26. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ (κείμενα), *Κωνσταντινούπολη: οι πάνσεπτοι πατριαρχικοί ναοί*, εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα 1996, σελ. 19-20· Πρβλ. ΘΕΟΧΑΡΗ ΔΕΤΟΡΑΚΗ, *Αγία Σοφία. Ο ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας*, εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα 2014.

27. Βλ. και ΝΙΚΟΛΑΟ ΓΚΙΟΛΕ, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σελ. 13.

Θα αποτελούσε παράλειψη να μη γίνει αναφορά στο σινικό τείχος, γνωστό και ως «μεγάλο σινικό τείχος» που κατασκευάστηκε τον 7ο αιώνα και πήρε την τελική του μορφή μεταξύ του 14ου και 17ου αιώνα, με σκοπό την προστασία της Κίνας από μογγολικές και τουρκικές επιδρομές. Αποτελεί το μεγαλύτερο σε διαστάσεις οικοδόμημα του ανθρώπου²⁸. Έχει επικρατήσει η άποψη ότι είναι το μόνο ανθρώπινο κατασκεύασμα που είναι ορατό από τη σελήνη, εν τούτοις ένα τέτοιο ενδεχόμενο έχει αμφισβητηθεί. Ωστόσο, νεότερες έρευνες έχουν αποδείξει ότι δεν είναι το μόνο μνημείο που είναι ορατό από το διάστημα (για παράδειγμα, είναι ορατές οι πυραμίδες της Γκίζας) και ότι μπορεί να το δει ένας αστροναύτης υπό προϋποθέσεις²⁹.

28. Βλ. σχετικά JOHN MANN, *The Great Wall. The extraordinary history of China's wonder of the world*, Bantam Press, Λονδίνο 2008· MICHAEL YAMASHITA, William Lindesay, *The Great Wall. From Begging to the End*, Sterling Publishing, Νέα Υόρκη 2007.

29. Προβλ. Γενικό Προξενείο της Κίνας στη Νέα Υόρκη και συγκεκριμένα το δημοσίευμα με τίτλο "Great Wall of China from Space", <https://www.mfa.gov.cn/ce/cgny//eng/xw/t106405.htm> (ημερομηνία δημοσίευσης: 3.8.2021).

Το σινικό τείχος (β' φάση: 14ος - αρχές 17ου αιώνα).

Πηγή: <http://earthlocationsblogspot.com/2014/08/great-wall-china-n4025545-e13634141.html>

(ημερομηνία πρόσβασης: 1.4.2021)

Στην ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων γίνεται εκτενής αναφορά στην ιστορία του κτιρίου της. Συγκεκριμένα:

«το επιβλητικό κτήριο της Βουλής των Ελλήνων έχει μακρά ιστορία που συνδέεται άμεσα με την ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Το αρχικό ανάκτορο του Όθωνα και του Γεωργίου μετατράπηκε έναν αιώνα μετά την κατασκευή του σε κτήριο της Βουλής και της Γερουσίας. Σήμερα είναι η Βουλή των Ελλήνων, ένα διαχρονικό σύμβολο που αποτελεί μέρος της συλλογικής μνήμης. Το ίδιο το κτήριο στο πέρασμα των χρόνων άλλαξε, προσαρμόστηκε, εκσυγχρονίστηκε. [...] Ως τοποθεσία ανέγερσης των ανακτόρων του Όθωνα επιλέχθηκε ο λόφος της Μπουμπουνίστρας. Θέση κομβική, σημείο κεντρικό της νέας πρωτεύουσας, ασφαλές και δροσερό, να αντικρίζει την Ακρόπολη και τις παρυφές της Αθήνας. Η πρόταση προήλθε από τον διευθυντή της Ακαδημίας Καλών Τεχνών του Μονάχου και επίσημο αρχιτέκτονα της βαυαρικής αυλής Φρίντριχ φον Γκαίρτνερ (Friedrich von Gaertner 1791-1847). Οι άλλες ιδέες και εισηγήσεις παραμερίστηκαν: του Λέο φον Κλέντσε (Leo von Klenze) για τον Κεραμεικό, του Λούντβιχ Λάνγκε (Ludwig Lange) για τους πρόποδες του Λυκαβηττού, του Καρόλου Φρειδερίκου Σίνκελ (Karl Friedrich Schinkel) για την Ακρόπολη και των Σταμάτη Κλεάνθη και Έντουαρντ Σάουμπερτ (Eduard Schaubert) για τη συμβολή των οδών Πειραιώς και Σταδίου, τη σημερινή πλατεία Ομονοίας. Στις 6 Φεβρουαρίου 1836 τέθηκε ο θεμέλιος λίθος στο υψηλότερο ανατολικό άκρο της πόλης. Τον επόμενο μήνα στην οικοδομή δούλευαν 520 άτομα. Στρατός και τεχνίτες, γερμανοί αρχιτέκτονες, Γερμανοί, Έλληνες και ιταλοί μάστορες συνεργάστηκαν στην κατασκευή. Με την ευκαιρία αυτή ξαναλειτούργησαν και τα αρχαία λατομεία στην Πεντέλη. [...]».

Τον Νοέμβριο του 1929, η κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου, ύστερα από πολλές συζητήσεις στη Βουλή, αποφάσισε τη στέγασή της, μαζί με τη Γερουσία, στο κτήριο των

παλαιών ανακτόρων. Οι εργασίες για τη μετατροπή του κτηρίου σε μέγαρο Βουλής και Γερουσίας σε σχέδια του αρχιτέκτονα Ανδρέα Κριεζή, αποτέλεσαν τη ριζικότερη επέμβαση σε αυτό μετά την αρχική κατασκευή του. [...]»³⁰.

Υπάρχει μια ιστορία γύρω από τους λόγους επιλογής της συγκεκριμένης θέσης για την ανέγερση των παλαιών ανακτόρων (μετέπειτα Βουλής των Ελλήνων).

Σύμφωνα με την παράδοση, ο βασιλιάς της Βαυαρίας Όθωνας που χρηματοδοτούσε το έργο, επιθυμούσε να βρίσκεται στο πιο υγιεινό μέρος της Αθήνας. Για τον σκοπό αυτό τοποθετήθηκαν νωπιά κομμάτια μοσχαρίσιου κρέατος κρεμασμένα σε διαφορετικά μέρη της Αθήνας και αποφασίστηκε όπου το τελευταίο θα βρισκόταν σε καλύτερη κατάσταση, σε αυτό το σημείο θα κτιζόταν το νέο ανάκτορο. Το κομμάτι κρέατος που σάπισε τελευταίο ήταν εκείνο που ήταν κρεμασμένο στο λόφο του Αγίου Αθανασίου, όπου και κτίστηκε το ανάκτορο του Όθωνα. Πέρα όμως από αυτήν την άποψη, είναι πολύ πιθανή η εκδοχή ο αρχιτέκτονας του ανακτόρου Φρίντριχ Βίλχελμ φον Γκέρτνερ (Friedrich Wilhelm von Gärtner) να επέλεξε τον λοφίσκο της «Μπουμπουνίστρας», όπως ονομαζόταν, επειδή είχε μεγαλύτερο υψόμετρο από τις γύρω περιοχές και έτσι το παλάτι θα φαινόταν πιο επιβλητικό³¹.

Το εν λόγω κτίριο, πέρα από το γεγονός ότι συμβολίζει τη δημοκρατία, αντικατοπτρίζει τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της χώρας. Μέσα σε κοινοβούλιο αγόρευσαν κορυφαίοι εκπρόσωποι του κοινοβουλευτικού συστήματος και μέσα σε αυτό ψηφίστηκαν σημαντικές νομοθετικές ρυθμίσεις του νεοελληνικού κράτους, που επηρέασαν ή διαμόρφωσαν τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις της χώρας.

30. Για την ιστορία της Βουλής των Ελλήνων, βλ. και «Η Βουλή: Το Κτήριο. Η Ιστορία του Κτηρίου», στην επίσημη ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Ktirio/Istoria-Ktiriou/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.6.2021). Πρβλ. *Το Κτήριο της Βουλής των Ελλήνων, Κατάλογος Έκθεσης, Απρίλιος 2009*, Αθήνα 2009.

31. Βλ. και ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΛΙΑ, *Τα φωτισμένα παράθυρα διηγούνται ιστορίες. Για την Ελλάδα, τους Έλληνες και τη Βουλή των Ελλήνων*, σχέδια ΣΠΥΡΟΣ ΓΟΥΣΗΣ, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 21998, σελ. 17· πρβλ. <https://www.mixanitouxronou.gr/ine-treli-afti-vavari-echtisan-palati-tou-othona-eki-pou-ta-kreata-de-sapizan/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.6.2021).

Η σημερινή Βουλή των Ελλήνων (το πρώην ανάκτορο του βασιλιά της Ελλάδος Όθωνα).

Πηγή: <https://www.hellenicparliament.gr/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

Παλαιά Βουλή (Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

Πηγή: shorturl.at/hsCN5 (ημερομηνία πρόσβασης: 8.5.2021)

Ενδεικτικά αναφέρεται, τέλος το μέγαρο της παλαιάς Βουλής, που σήμερα στεγάζει το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο και αποτελεί ένα από τα ιστορικά κτίσματα της ελληνικής πρωτεύουσας. Στέγασε το ελληνικό κοινοβούλιο από το 1875 μέχρι τη μεταφορά του στα παλαιά ανάκτορα (σημερινή Βουλή των Ελλήνων) το 1935³².

Συνοψίζοντας, η αρχιτεκτονική συνδέεται με την ιστορία. Από αυτήν εμπνέεται, αυτήν αποτυπώνει, ενώ αντικατοπτρίζει τον ιστορικό περίγυρο της κάθε εποχής. Ασφαλώς, δεν πρέπει να αγνοηθεί ο ρόλος του δημιουργού, του οποίου τη σφραγίδα φέρει το δημιούργημά του, καθώς και οι ιδέες, οι αντιλήψεις και οι στόχοι του που επηρεάζουν, μέχρι ένα βαθμό, το έργο του.

32. <https://nhmuseum.gr/poioi-eimaste/to-megaro-tis-palaias-voulis> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.6.2021).

Γλυπτική

Γλυπτική ονομάζεται η τέχνη της καλλιτεχνικής έκφρασης που πραγματοποιείται μέσα από τη δημιουργία τρισδιάστατων μορφών με οποιοδήποτε μέσο, όπως το μάρμαρο, τα μέτρα, τα μέταλλα, το ξύλο, ο πηλός κ.ά. Επιπρόσθετα, η μεταλλοτεχνία και κυρίως η κατασκευή κοσμημάτων μπορεί να δώσει πληροφορίες για την οικονομία της εποχής και το κοινωνικό status αυτού που τα φορούσε, ενώ μπορεί να αναδείξει και τις επιρροές στην τεχνογνωσία από άλλες περιοχές, όπως από τον χώρο της Ανατολής³³.

Το χρυσό κόσμημα των Μαλίων, που απεικονίζει μέλισσες ή, κατά άλλους, σφήκες, αποτελεί δείγμα ανώτερης τεχνοτροπίας του μινωικού πολιτισμού (1800-1700 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Archaeological_Museum_of_Heraklion_%E2%80%93_Bee_pendant.jpg (ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021)

33. Βλ. και Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, *Η τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας. Σύνοψη ιστορία (1050-50 π.Χ.)*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα ³1994, σελ. 39.

Μετά τα κυκλαδικά ειδώλια³⁴ και τους κούρους (αγάλματα με τη μορφή γυμνών νεαρών ανδρών, με προτεταμένο το αριστερό πόδι και τα χέρια κλεισμένα σε γροθιά που ακουμπούν στους μηρούς, τα οποία και διακρίνονται για την αυστηρότητά στη μορφή τους)³⁵ και τις κόρες (αγάλματα με τη μορφή ντυμένων νεαρών γυναικών)³⁶, αξίζει να γίνει ξεχωριστή μνεία σε σημαντικούς γλύπτες της κλασικής εποχής, όπως τον Φειδία και τον Πολύκλειτο, που κυριαρχούν στη γλυπτική της ώριμης κλασικής περιόδου³⁷. Ο Φειδίας ήταν διάσημος για τα αγάλματα των θεών που δημιούργησε, καθώς απέδιδε, με επιτυχία, το ολύμπιο, το απολλώνιο ύφος και την ιδιαίτερη φύση του καθενός. Πολύ γνωστός, όμως, έγινε από τα γλυπτά του Παρθενώνα που τον καθιέρωσαν ως έναν μεγάλο γλύπτη, ίσως τον μεγαλύτερο του αρχαίου κόσμου. Και εδώ έχουμε τη συνεργασία της τέχνης με την πολιτική, του Φειδία με τον Περικλή αντίστοιχα³⁸. Από τα γνωστά, τέλος, έργα του ήταν το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου στον Παρθενώνα και το κολοσσιαίο χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία στην Ολυμπία, που θεωρείται ένα από τα Επτά Θαύματα του αρχαίου κόσμου³⁹. Επιπλέον, ο Πολύκλειτος ήταν σημαντικός γλύπτης της εποχής.

«θα μπορούσε [...] να ισχυρισθεί κανείς ότι η συμβολή του στην εξέλιξη της γλυπτικής ήταν αποφασιστικότερη από εκείνη του Φειδία. Το διασημότερο έργο του είναι ο *Δορυφόρος* ή *Κανών*, που ίσως παριστάνει τον κατεξοχήν έλληνα ήρωα, τον Αχιλλέα. Αυτό το

34. Βλ. ενδεικτικά E. SAPOUNA-SAKELLARAKE, *Cycladic Civilization and the Cycladic Collection of the National Archaeological Museum of Athens*, Apollo Editions, Αθήνα 1977.

35. Βλ. ενδεικτικά GISELA MARIE AUGUSTA RICHTER, *Kouros, Archaic Greek youths. A study of the development of the kouros type in Greek sculpture*, Phaidon Publications, Λονδίνο 1970.

36. Βλ. ενδεικτικά JOHN R. MARSZAL, "An Architectural Function for the Lyons Kore", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 57, No 2 (April - June 1988), σελ. 203-206.

37. Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, *Η τέχνη της αρχαίας Ελλάδας. Σύνομη ιστορία (1050-50 π.Χ.)*, ό.π., σελ. 186.

38. Ό.π., σελ. 186-187.

39. Βλ. και Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ, ό.π., σελ. 190.

έργο ενσαρκώνει τις ιδανικές αναλογίες της ανδρικής μορφής, τον κανόνα, θέμα που ο γλύπτης διαπραγματεύθηκε στο ομώνυμο σύγγραμμά του. [...]». Χρονολογείται γύρω στο 440 π.Χ.⁴⁰.

Μεταγενέστερος, ανάμεσα σε άλλους, σημαντικός γλύπτης ήταν ο Πραξιτέλης που θεωρείται ένας από τους μεγάλους και γνωστούς γλύπτες του 4ου αιώνα. Από τα πλέον σημαντικά έργα του είναι ο *Ερμής της Άνδρου* (360 π.Χ.), η *Αφροδίτη* (360 π.Χ.) κ.ά. Τυπικό γνώρισμα των έργων του είναι «η σιγμοειδής κάμψη των σωμάτων, η οποία είναι τόσο έντονη», ώστε να μη μπορούν να σταθούν χωρίς στήριγμα⁴¹. Πολύ σημαντικός, μεταξύ άλλων, γλύπτης της αρχαιότητας υπήρξε ο Λύσιππος. «Ο “Αποξυόμενος” είναι το διασημότερο έργο του, συγχρόνως και έργο ορόσημο της αρχαίας ελληνικής πλαστικής»⁴². Η ελληνική γλυπτική επηρέασε την αντίστοιχη ελληνιστική⁴³ και τη ρωμαϊκή⁴⁴. Στην τελευταία απαντώνται σημαντικά αντίγραφα έργων των κλασικών χρόνων. Γενικά, η τέχνη στην αρχαιότητα απεικονίζει θεότητες, βασιλείς και σημαντικούς ανθρώπους των γραμμάτων, αλλά και μορφές από τον χώρο της μυθολογίας.

Την περίοδο του Βυζαντίου, πέρα από τη δημιουργία αγαλμάτων για τους αυτοκράτορες, ο χριστιανισμός απεικονίζει ο,τιδήποτε θεϊκό μέσα από τη βυζαντινή αγιογραφία⁴⁵. Η γλυπτική αξιοποιείται περισσότερο για διακοσμητικό λόγο⁴⁶. Στη Δύση η ρωμαιοκαθολική εκκλησία κατασκεύασε

40. Όπ., σελ. 193.

41. Όπ., σελ. 200.

42. Όπ., σελ. 204.

43. Βλ. και J.J. POLLITT, *Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή*, μετάφραση: ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΓΚΑΖΗ, επίβλεψη: Μιχάλης Τιβέριος, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1994.

44. NANCY H. RAMAGE & ANDREW RAMAGE, *Ρωμαϊκή τέχνη. Από τον Ρωμύλο έως τον Κωνσταντίνο*, μετάφραση: Χ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΟΥ, επιμέλεια: Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Laurence king, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

45. Βλ. ενδεικτικά ΚΩΣΤΑ ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, *Βυζαντινή και ρωσική ζωγραφική*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 2007.

46. Βλ. ενδεικτικά: <https://www.historical-quest.com/arxeio/mesaioniki-istoria/356-byzantine-art-deigmata-zwgrafikis-glyptikis-kai-arxitektonikis.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.6.2021)

αγάλματα με τον Χριστό, την Παναγία και αγίους, πρακτική που δεν υιοθετήθηκε από την ορθόδοξη, την προτεσταντική και άλλες εκκλησίες. Για παράδειγμα, οι ορθόδοξοι έχουν πλούσιες αγιογραφίες⁴⁷. Το Ισλάμ ως ανεικονική θρησκεία αξιοποίησε τη γλυπτική κυρίως στη διαμόρφωση φυτικών μοτίβων με έντονο διάκοσμο⁴⁸.

Στη νεότερη εποχή κατασκευάστηκαν πολλά γλυπτά για αυτοκράτορες, βασιλείς, πολιτικούς ηγέτες, αλλά και ανθρώπους των γραμμάτων και των τεχνών και γενικά για διάσημους. Στην Ελλάδα η ελληνική επανάσταση, οι αγώνες γενικά των Ελλήνων για ελευθερία και ανεξαρτησία αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τους γλύπτες του 19ου και 20ού αιώνα. Πλάι στα αγάλματα βασιλέων και σημαντικών πολιτικών βρίσκονται και εκείνα των αγωνιστών που αναδείχθηκαν μέσα από τη συμμετοχή τους στους εθνικούς αγώνες. Το ιστορικό παρελθόν τροφοδότησε τη θεματική των καλλιτεχνών της εποχής. Όχι όμως πάντα η μακροϊστορία του παρελθόντος, αλλά, κάποιες φορές η μικροϊστορία, η ιστορία απλών καθημερινών ανθρώπων με τα ανθρώπινα προβλήματατά τους. Ο πιο γνωστός γλύπτης της νεότερης Ελλάδας, ο Γιαννούλης Χαλεπάς έγινε διάσημος από το έργο του *Η Κοιμωμένη*, που αναφέρεται σε μια νέα κοπέλα που έφυγε πρόωρα από τη ζωή⁴⁹. Η σύγχρονη, τέλος, τέχνη, με τον δικό της αφαιρετικό τρόπο και τους συμβολισμούς που τη διέπουν είναι συνυφασμένη, σε αρκετές περιπτώσεις, με τα ιστορικά τεκταινόμενα, με ένα είδος κοινωνικής διαμαρτυρίας και με ένα αντιπολεμικό μήνυμα⁵⁰.

47. Βλ. ενδεικτικά: <https://gr.euronews.com/2016/11/25/catholic-and-orthodox-christian-churches-compared> (ημερομηνία πρόσβασης: 3.6.2021).

48. Βλ. αναλυτικά RICHARD ETTINGHAUSEN, Oleg Grabar Marilyn Jenkins-Madina, *Islamic Art and Architecture: 650-1250*, Yale University Press, Γιέηλ 2001.

49. ΜΑΡΙΝΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ, *Γιαννούλης Χαλεπάς: η ζωή και το έργο του*, εκδ. Εμπορικής Τραπέζης, Αθήνα 1972.

50. Για την ιστορία της σύγχρονης τέχνης, βλ. το βιβλίο-αναφορά του Η.Η. ARNASON, *Ιστορία της σύγχρονης τέχνης, ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική, φωτογραφία*, επιμέλεια: ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, μετάφραση: ΦΩΤΗΣ ΚΟΚΑΒΕΣΗΣ, εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα 1995.

Κυκλαδικό Ειδώλιο (2.800-2.300 π.Χ.), Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Αθήνα).

Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cycladic_idol_large_retouched.jpg (ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021)

*Κούρος του Κροΐσου από παριανό μάρμαρο (530 π.Χ.),
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Αθήνα).*

Πηγή: shorturl.at/tQWX9 (ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021)

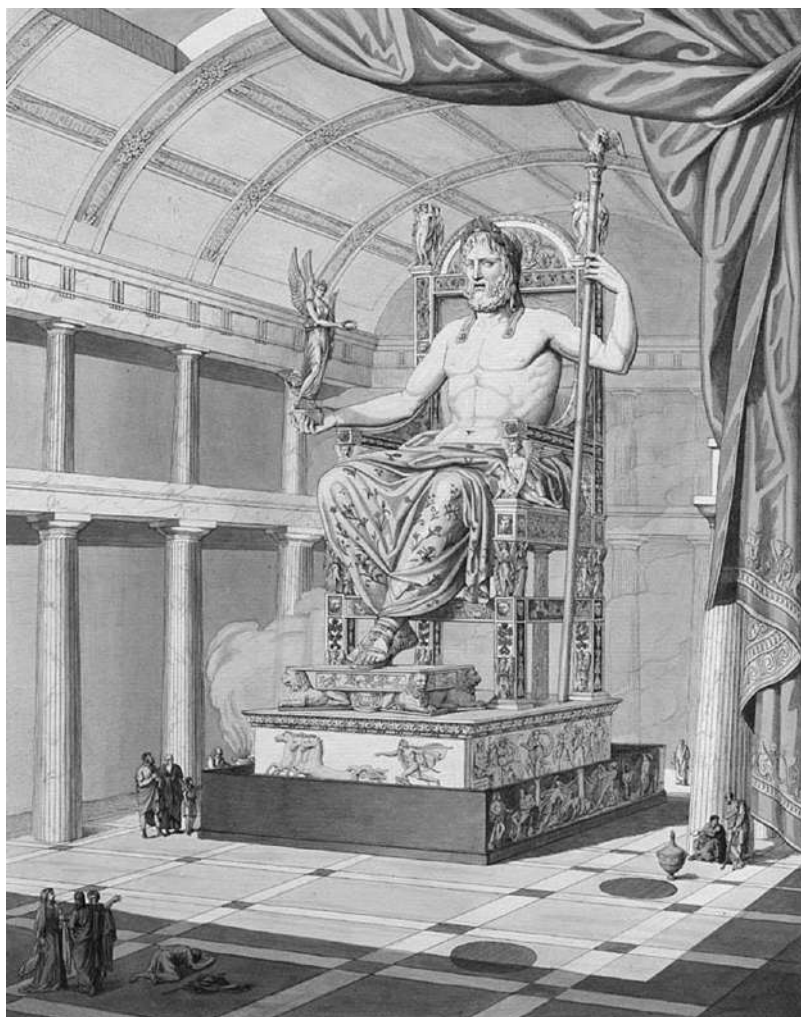
Κόρη της Χίου (520-510 π.Χ.), Μουσείο της Ακρόπολης (Αθήνα).

Πηγή: shorturl.at/pvLMW (ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021)

*Η Βαρβάκειος Αθηνά, πιστό αντίγραφο μικρότερης κλίμα-
κας του αρχικού χρυσελεφάντινου αγάλματος του Φειδία
(2ος-3ος αι. μΧ.).*

Πηγή: shorturl.at/cfsNX (ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021)

Φανταστική απεικόνιση του αγάλματος του Ολυμπίου Διός που υπήρξε ένα από τα Επτά Θαύματα του αρχαίου κόσμου και ήταν έργο του Φειδία.

Πηγή: shorturl.at/hxHQ9 (ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021)

Αντίγραφο του δορυφόρου του Πολυκλείτου. Ο τελευταίος είναι γνωστός και ως ο «Κανών», γιατί αποτέλεσε πρότυπο γλυπτού και θεωρήθηκε ότι είχε αποδώσει τις ιδανικές αναλογίες του ανθρώπινου σώματος. Ο ίδιος είχε εκδώσει και σχετικό ομότιτλο εγχειρίδιο (Νεάπολη, Museo Archeologico Nazionale).

Πηγή: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/art/page_090.html (ημερομηνία πρόσβασης 2.5.2021)

Ο Ερμής του Πραξιτέλη, σύμπλεγμα που απεικονίζει τον Θεό Ερμή να κρατά τον μικρό Διόνυσο (Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας).

Πηγή: shorturl.at/lpBIV (ημερομηνία πρόσβασης 2.5.2021)

Ο Αποξυόμενος του Λύσιππου (περ. 330 π.Χ.). Μαρμάρινο αντίγραφο πρωτότυπου έργου (Μουσεία Βατικανού).

*Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Apoxyomenos_Pio-Clementino_Inv1185.jpg
(ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)*

Τα μάρμαρα του Παρθενώνα, γνωστά και ως «Ελγίνεια Μάρμαρα». Τα τελευταία συνδέονται με την ιστορία της «χρυσής» εποχής κατά την οποία κατασκευάστηκαν, αλλά και με την εποχή κατά την οποία εκλάπησαν.

Πηγή: shorturl.at/akoMZ (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

Βυζαντινή γλυπτική.

Πηγή: <https://www.historical-quest.com/arxeio/mesaioniki-istoria/356-byzantine-art-deigmata-zwgrafikis-glyptikis-kai-arxitektonikis.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 25.2021)

«Η κοιμωμένη» του Γ. Χαλεπά. Πρόκειται για το πιο γνωστό γλυπτό του Γιαννούλη Χαλεπά - και ίσως το πιο γνωστό γλυπτό της νεότερης Ελλάδας, που φιλοτέχνησε τη δεκαετία του 1880 στο Α΄ νεκροταφείο Αθηνών, στο οποίο παρουσιάζεται η Σοφία Αφεντάκη που χάθηκε πρόωρα.

Πηγή: shorturl.at/mrFRY (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

Ο ανδριάντες του Κ. Γιαμπουδάκη στο Ρέθυμνο και του Εμμανουήλ Σκουλά στα Ανώγεια που φέρονται ως οι πυρπολητές της μονής Αρκαδίου κατά την επανάσταση του 1866. Για τον ρόλο τους υπάρχουν διαφορετικές και αντικρουόμενες απόψεις. Το σίγουρο είναι ότι η ιστορία «γράφεται» και μέσα από τη γλυπτική.

Πηγή: Εφ. Εφημερίδα των Συντακτών, Αθήνα, 10 Νοεμβρίου 2016. Για τις διαφορετικές απόψεις, βλ. και το έργο του Τιμόθεου Βενέρη (μυτροπολίτης Κρήτης), Το Αρκάδι διά των αιώνων, εκδόσεις Πυρσός, Αθήνα 1938. Προβλ. Απόστολο Παπαϊωάννου, Εμμανουήλ Αναγνώστου Βασιλείου Σκουλάς (1845-1866), Ο πυρπολητής του Αρκαδίου, Ιωάννινα 2003

Ιστορία και άλλες μορφές απεικονιστικής τέχνης
(Σκίτσα, Κόμικς, Γελοιογραφίες,
Εραλδική-Γενεαλογία, Υφαντική, Γραμματόσημα)

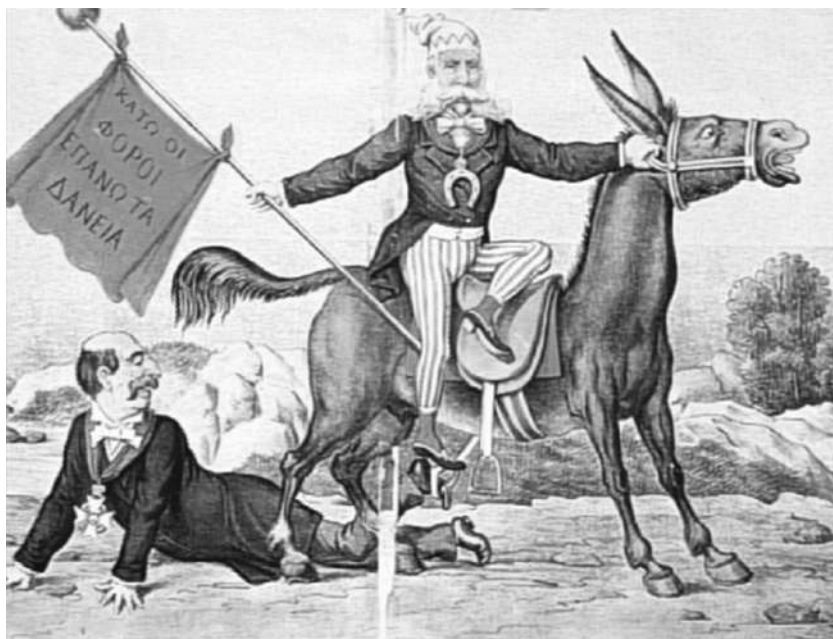
Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αντώνης Σμυρναίος

«η ιστορική προσέγγιση μέσα από τα σκίτσα, τα κόμικς και τις γελοιογραφίες [...] χρησιμοποιεί συχνά, αλλά όχι πάντα, παιγνιώδεις και σκόπιμα αλλοιωμένες / παραμορφωμένες αναπαραστάσεις εκδοχών του ιστορικού βίου, με σκοπό να σχολιάσει τις διαστάσεις που συνυπάρχουν σε αυτές, να σατιρίσει τη συμπεριφορά των ιστορικών προσώπων και να αποκαλύψει ένα κρυμμένο νόημα. [...]»⁵¹.

Το τελευταίο είναι πολύ σημαντικό και επιτυγχάνεται καλύτερα με τον συνδυασμό εικόνας-αφήγησης. Για παράδειγμα, για το Κρητικό Ζήτημα, που απασχόλησε την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, κυρίως στα τέλη του 19ου αιώνα, δημιουργήθηκαν δεκάδες γελοιογραφίες σε Ελλάδα και εξωτερικό, που σκοπό είχαν να στηλιτεύσουν την υποκρισία των ισχυρών της γης και να επιδοκιμάσουν τον αγώνα των χριστιανών Κρητών για την αποτίναξη της οθωμανικής κυριαρχίας και για την ένωση της νήσου με το ελληνικό βασίλειο⁵².

51. ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, *Ιστορίας μάθησις, ό.π.*, σελ. 271.

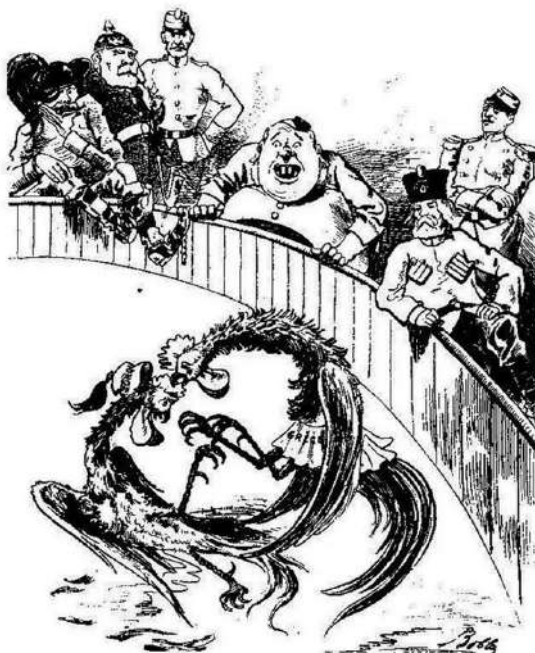
52. Βλ. αναλυτικά JOHN GRAND-CARTERET, *Η Κρήτη του 1897 στη διεθνή γελοιογραφία*, μετάφραση: ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, εισαγωγή ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, σχόλια - επιμέλεια: ΒΑΣΩ ΔΑΝΕΖΗ-ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ, εκδόσεις «Μικρός Ναυτίλος», Ηράκλειο 2002.

Σκίτσο της εποχής που σατιρίζει την εναλλαγή των κυβερνήσεων Τρικούπη-Δεληγιάννη, στα τέλη του 19ου αιώνα.

Πηγή: http://daskalosa.eu/history_st/st_istoria_end_4_i_ellada_stati_toy_19oy_aiona.html

(ημερομηνία πρόσβασης: 4.4.2021)

· ΠΟΙΟΣ ΘΑ ΠΑΡΕΙ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ;¹

· Η χορωδία τῶν Δυνάμεων ·

Τοῦτο τὸ θέαμα, ἀλήθεια λέω,
λίγο ἀκόμα καὶ θὰν ὦραϊο!

(*La Silhouette*, 21 Φεβρουαρίου.)

Γελοιογραφία για το Κρητικό Ζήτημα (1897).

Πηγή: John Grand-Carteret, *Η Κρήτη του 1897* στη διεθνή γελοιογραφία, μετάφραση: Μιχάλης Σπυριδάκης, εισαγωγή Νίκος Ανδριώτης, σχόλια - επιμέλεια Βάσω Δανέζη-Λαμπρινού, εκδόσεις «Μικρός Ναυτίλος», Ηράκλειο 2002, σελ. 79

Ο Θέμος Άννινος υπήρξε ο πλέον σημαντικός έλληνας σκιτσογράφος και χαρακτηρίστηκε ως «εθνικός γελοιογράφος» και «γελοιογράφος της ελληνικής ψυχής». Όπως πολύ εύστοχα αναφέρει ο γνωστός γελοιογράφος Carteret

«σε εκατό χρόνια [...] όταν οι ιστορικοί θα θελήσουν να γνωρίσουν τις ακριβείς εντυπώσεις που προκάλεσε ένα γεγονός, δεν θα ανατρέξουν στα επίσημα κείμενα, αλλά θα καταφύγουν στις τυπωμένες εικόνες της εποχής»⁵³.

Πολύ σημαντικός είναι και ο ρόλος της εραλδικής επιστήμης που μελετά τα οικόσημα, τους θυρεούς και τα εμβλήματα οικογενειών στο διηνεκές του χρόνου⁵⁴, ενώ συνδέεται και με τη γενεαλογία, που ασχολείται με τη συλλογή ονομάτων και την κατάρτιση γενεαλογικών δέντρων⁵⁵. Η αναζήτηση των ονομάτων θα μπορούσε να συσχετιστεί και με τη γλώσσα. Η γενεαλογία δεν σχετίζεται τόσο με την τέχνη, εντούτοις έχει στενό δεσμό με την εραλδική, ενώ υπάρχουν και γενεαλογικά δέντρα που έχουν ιδιαίτερη ιστορική καλλιτεχνική αξία.

53. JOHN GRAND-CARTERET, *Η Κρήτη του 1897 στη διεθνή γελοιογραφία*, ό.π., σελ. 20-21.

54. Βλ. ενδεικτικά ΑΝΔΡΕΑ ΜΕΓΚΟ, *Εραλδικά σύμβολα και διάσημα του βασιλείου της Ελλάδος*, εκδότης Στέμμα, Αθήνα 2015· *Δελτίο εραλδικής και γενεαλογικής εταιρείας*, αριθμός 8, Αθήνα 1992.

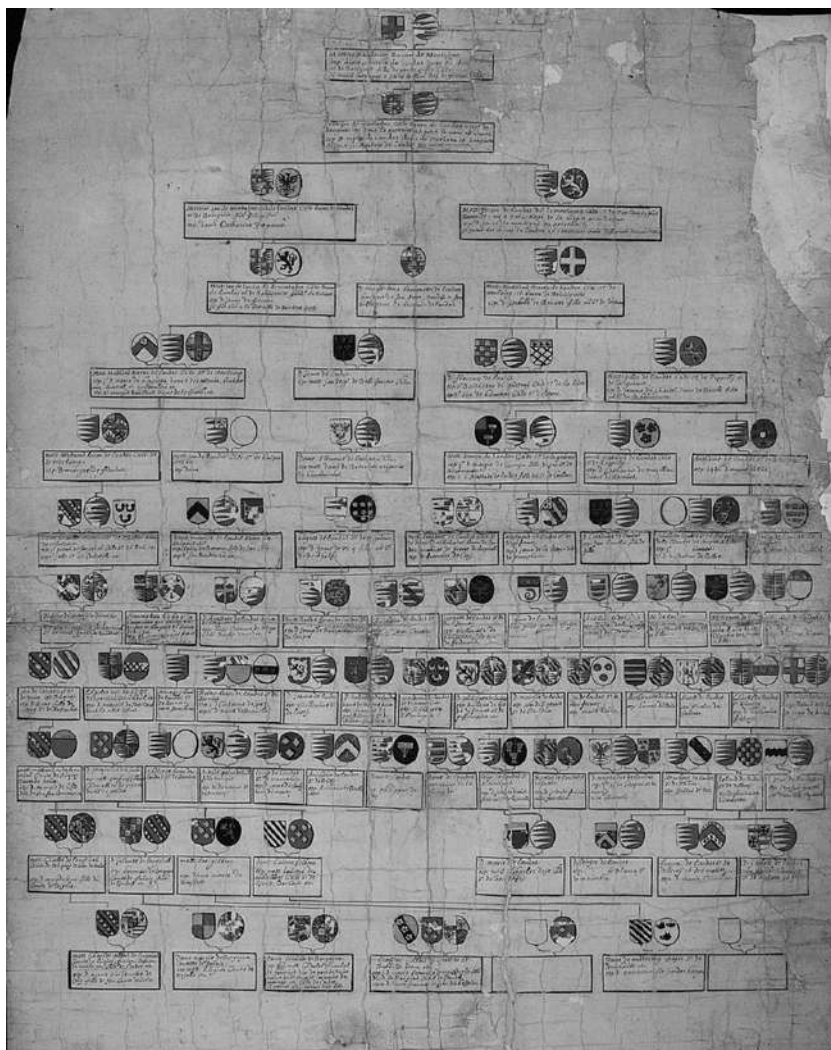
55. JIM WILLARD, TERRY WILLARD, JANE WILSON, *Ancestors: A Beginners Guide to Family History and Genealogy*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1997.

Εθνόσημο και βασιλικός θυρεός του βασιλείου της Ελλάδος (1833-1862).

Πηγή: <https://argolikivivliothiki.gr/2014/09/05/ethnosima/> (ημερομηνία πρόσβασης: 12.4.2021)

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Γενεαλογικό δέντρο οικογένειας του 17ου αιώνα.

Πηγή:[https://en.wikipedia.org/wiki/Genealogy#/media/File:Archive-ugent-be-AD810E6A-D6D3-11E3-A1B6-4643D43445F2_DS-4_\(cropped\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Genealogy#/media/File:Archive-ugent-be-AD810E6A-D6D3-11E3-A1B6-4643D43445F2_DS-4_(cropped).jpg) (ημερομηνία πρόσβασης: 22 2021)

Επιπρόσθετα, σημαντικός είναι και ο ρόλος της Υφαντικής στη διεπιστημονική προσέγγιση της Ιστορίας. Συγκεκριμένα, η τέχνη της Υφαντικής έχει τις καταβολές της στα βάθη της ανθρώπινης δραστηριότητας. Εδώ και αιώνες οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν αργαλειά για να υφάνουν. Τα χειροποίητα υφαντά είναι συνδεδεμένα με τη μικροϊστορία και την υφαντική παράδοση ενός τόπου. Πολύ γνωστά είναι τα υφαντά της Κρήτης, της Λέσβου, τη Νάξου, της Αρκαδίας, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, της Θράκης, αλλά και τα μικρασιατικά υφαντά⁵⁶. Πολλές φορές η ιστορία εμπνέει την υφαντική τέχνη με παραστάσεις, όπως οι αποτυπώσεις της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα στα κρητικά υφαντά⁵⁷. Ενδεικτικά και μόνο, σε άλλα κρητικά υφαντά απεικονίζονται η σκλαβωμένη Κρήτη, το Αρκάδι, οι σημαίες, οι ναύαρχοι των Μεγάλων Δυνάμεων, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο πρίγκιπας Γεώργιος, η βασιλική οικογένεια, οι γερμανοί αλεξιπτωτιστές κατά τη μάχη της Κρήτης⁵⁸.

56. Βλ. ΡΟΔΟΥΛΑ ΚΟΥΜΑΡΗ-ΣΤΑΘΑΚΗ, *Τα υφαντά της Κρήτης: διακόσμηση και σύμβολα*, Δομός, Αθήνα 1987· ΜΑΡΙΑ ΑΧ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα υφαντά της Λέσβου*, δήμος Μυτιλήνης, Λεσβιακός Οργανισμός Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1990· Ελληνικός Οργανισμός Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας (ΕΟΜΜΕΧ), *Υφαντά από την Αρκαδία*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 2018· ΑΛΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1983· ΚΙΤΣΟΣ Α. ΜΑΚΡΗΣ, *Μικρασιατικά υφαντά*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1983· ΙΣΜΗΝΗ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (συγκέντρωση και παρουσίαση ύλης), *Υφαντά Νάξου*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1982· Ελληνικός Οργανισμός Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας (ΕΟΜΜΕΧ), *Υφαντά Θεσσαλίας*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1961.

57. Για τα κρητικά υφαντά και την Αποστολή Πηνελόπη Gandhi, βλ. <https://pantheon.gr/en/penelope-gandhi-mission/identity/> (ημερομηνία πρόσβασης: 19.4.2021).

58. Βλ. ΡΟΔΟΥΛΑ ΚΟΥΜΑΡΗ-ΣΤΑΘΑΚΗ, *Τα υφαντά της Κρήτης: διακόσμηση και σύμβολα*, ό.π., κεφ. Ε' «Ιστορικά Θέματα».

Υφαντό από τη Λευκάδα, Ιούνιος 1893.

Πηγή: εφ. Λευκαδίτικα Νέα, Λευκάδα, 10 Ιουνίου 2020

Τέλος, τα γραμματόσημα που εκδίδονται από την εκάστοτε ταχυδρομική υπηρεσία, αυτά τα χάρτινα ένσημα συγκεκριμένης αξίας, τα οποία επικολλώνται πάνω στα γράμματα ή στα δέματα ως απόδειξη πληρωμής ταχυδρομικού τέλους, απεικονίζουν μορφές της ιστορίας ή ιστορικά γεγονότα.

«Το πρώτο γραμματόσημο εκδόθηκε το 1840. Ήταν μια καινοτομία των αγγλικών ταχυδρομείων, στην προσπάθειά τους να ελέγξουν την είσπραξη των εσόδων από τη διακίνηση της αλληλογραφίας. [...] Η Ελλάδα τύπωσε το πρώτο της γραμματόσημο το 1861. Η φωτισμένη τότε ηγεσία των ελληνικών ταχυδρομείων, είχε την ευαισθησία και το δημιουργικό θάρρος ν' αγνοήσει σαν θέμα και το πορτρέτο του Όθωνα και τη μονότονη λογική των αριθμών, και ν' απεικονίσει στο πρώτο γραμματόσημο της χώρας τον αρχαίο θεό του εμπορίου, τον Ερμή. [...]»⁵⁹.

Ως εκ τούτου, αναμφίβολα, τα γραμματόσημα και η συλλογή τους, γνωστή και ως φιλοτελισμός, μπορούν να αξιοποιηθούν, μέσω του εικονιστικού υλικού που παρέχουν, στο πεδίο της διδακτικής πράξης και της έρευνας⁶⁰.

59. Βλ. ΘΑΝΑΣΗ ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ, *Γραμματόσημο και ιστορία. Η νεότερη ιστορία του ελληνικού έθνους μέσα από το γραμματόσημο*, εκδόσεις Ηλιόστρότιο, Αθήνα 2007, «Πρόλογος».

60. Πρβλ. ΜΥΡΣΙΝΗ ΒΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ελληνικά γραμματόσημα (1861-1961) (ιστορία, ιδεολογία, αισθητική)*, εκδόσεις ΕΛΤΑ, Αθήνα 2017.

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Ο βασιλιάς Όθων και η Αμαλία, ο βασιλιάς Γεώργιος Α' και η Όλγα, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, ο βασιλιάς Αλέξανδρος και ο βασιλιάς (τότε διάδοχος) Κωνσταντίνος Β'.

Πηγή: Συλλογή Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκη

Συλλεκτικά γραμματόσημα με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τη μάχη της Κρήτης (1941).

Πηγή: Συλλογή Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκη

Συνοψίζοντας τα σκίτσα, τα κόμικς, οι γελοιογραφίες, η εραλδική-γενεαλογία, η υφαντική, τα γραμματόσημα και γενικά η απεικονιστική τέχνη σε όλες της τις μορφές αποτυπώνουν και ανασυνθέτουν με ένα διαφορετικό τρόπο και μέσα από διαφορετικές οπτικές το ιστορικό παρελθόν, γεγονός εξόχως σημαντικό για τον ερευνητή και τον διδάσκοντα της ιστορίας.

Κεφάλαιο VI

Ιστορία και Φωτογραφία (και Επιστολικά Δελτάρια - Καρτ-ποστάλ)

Η φωτογραφία είναι η τέχνη της παρατήρησης και οι φωτογραφίες μπορούν ενδεχομένως να διακριθούν σε εφαρμοσμένες, καλλιτεχνικές αλλά και ερασιτεχνικές. Επειδή η φωτογραφία είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη μελέτη της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας, αποτελεί ξεχωριστό κεφάλαιο στο παρόν σύγγραμμα.

Είναι γνωστή η παροιμία «μια εικόνα χίλιες λέξεις», που δεν είναι κινέζικη, μολονότι υπάρχει παρόμοια παροιμία, αλλά φράση του Arthur Brisbane που έκανε ευρέως γνωστή ο Αμερικανός διαφημιστής Fred Barnard, καθώς ήθελε να προωθήσει τη χρήση διαφημιστικού χώρου πάνω στα τραμ, ανταποκρίνεται πλήρως στη δημιουργική αξιοποίηση της εικόνας στη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας. Το πρώτο διαφημιστικό του σύνθημα ήταν «Μια ματιά αξίζει χίλιες λέξεις» και το δεύτερο αποτελεί παραλλαγή του πρώτου και ήταν «Μια εικόνα αξίζει δέκα χιλιάδες λέξεις» και συσχετίστηκε με υποτιθέμενη κινέζικη παροιμία, για να φανεί περισσότερο πειστικό¹. Ποιος δεν θυμάται τις φωτογραφίες από τη Μικρασιατική Καταστροφή, τον Α΄ και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα γεγονότα του Πολυτεχνείου, την τουρκική εισβολή στην Κύπρο τον Μάη του '68, τον Νιλ Άρμυστρονγκ στη σελήνη ή την πτώση του τείχους του Βερολίνου. Η δύναμη της εικόνας που μπορεί να είναι πολύ πιο εύληπτη από μια γραπτή πηγή (όπως και η δύναμη της κινούμε-

1. Περιοδικό *Printer's Ink*, Νέα Υόρκη, 8 Δεκεμβρίου 1921· περιοδικό *Printer's Ink*, Νέα Υόρκη, 10 Μαρτίου 1927. Πρβλ. το παρακάτω ενδιαφέρον άρθρο «Όλη η αλήθεια για το ρητό “Μια εικόνα, χίλιες λέξεις”» <https://www.news.gr/oikonomia/business-stories/article/828062/oli-i-alithia-gia-to-mistirio-rito-mia-ikona-chilies-lexis.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.12.2019).

νης εικόνας), μπορεί να κάνει πιο ενδιαφέρον το μάθημα και να οδηγήσει σε καλύτερα μαθησιακά αποτελέσματα².

Επιπρόσθετα, η φωτογραφία (είτε είναι απλή φωτογραφία είτε καρτ ποστάλ, γνωστό και ως επιστολικό δελτάριο, αποτελεί πολύτιμο ιστορικό τεκμήριο στην έρευνα της ιστορίας και ειδικά για την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, που συμπληρώνει, επιβεβαιώνει ή αμφισβητεί άλλες ιστορικές πηγές. Είναι μέσο διατήρησης της ιστορικής μνήμης. Όπως αναφέρει και ο Jeff Wall, «[...] υπάρχουν δύο προεξάρχοντες μύθοι για τη φωτογραφία: ο ένας ότι λέει την αλήθεια και ο άλλος ότι δεν την λέει».

Επομένως, η φωτογραφία είναι μια πολύσημη ιστορική πηγή, ενώ το μήνυμα που εκπέμπει διαμορφώνεται και μέσα από την οπτική του εκάστοτε αναγνώστη και κατ' επέκταση του ερευνητή της ιστορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα φωτογράφου στην Ελλάδα που κατέγραψε με τον φακό της το νεότερο ιστορικό παρελθόν της χώρας είναι η Νέλλη (Nelly's). Συγκεκριμένα γράφει ο Αλέξιος Σαββάκης, για την εν λόγω φωτογράφο που γεννήθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα, την οποία και χαρακτηρίζει ως «εθνική φωτογράφο» της Ελλάδας,

«[...] αυτή η μικρή το δέμας γυναίκα με το πελώριο ταλέντο, ταλέντο ζωής και τέχνης και τη μέγιστη ψυχική αντοχή που ενσαρκώνει την ίδια την αντοχή και τη δύναμη της ελληνικής ψυχής, είναι από τα άτομα που το έργο τους και η προσωπικότητά τους σφραγίζουν ολόκληρη μια εποχή και ταυτίζονται μοιραία μαζί της, έτσι ώστε η ιστορία παίρνει και οικειοποιείται το δικό τους πρόσωπο και η Nelly's αποτελεί και συνιστά ζωντανή ιστορία, τόσο που η απόπειρα να σκιαγραφήσει κανείς τη ζωή της είναι ταυτόσημο με το να σκιαγραφήσει τον αιώνα μας [...]»³.

2. Βλ. B. BRENNEN AND A. HARDT, *Picturing the Past: Media, History and Photography*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 1999.

3. Βλ. ΑΛΕΞΙΟ ΣΑΒΒΑΚΗ, «Εξιδανικεύοντας την Ελλάδα. Η ζωή και το έργο της Μικρασιάτισσας φωτογράφου Έλλης Σουγιουλτζόγλου-Σεραϊδάκη», στο Αφιέρωμα Επτά Ημέρες «Η Ελλάδα με τον φακό της Nelly's», εφ. *Η Καθημερινή*, 30 Ιουνίου 1996, σελ. 2-7.

PRINTERS' INK
DEC. 8, 1921
PRINTERS' INK

"One Look Is Worth Thousand Words"

So said a famous painter, and he was right, nearly everyone likes to "read" pictures.

Butterworth has done it very well in this short phrase, but it is a very good one. It is presented in a very attractive way, sure of the product to many people, morning, noon and night, and day, it is the best, than a thousand words. The picture is placed before the eyes of the people, only a limited number of times, during the year.

Good advertising for a product, marked product, nothing is more, less than the delivery of a product, in the form of it, and it does not make any inference whether they are delivered through newspaper, magazine or direct advertising.

No man or woman ever picks up a newspaper or magazine or looks at a street car, without seeing what is in it, return.

Campbell or Cream of Wheat is offering all the national advertiser can hope for in that his advertisement will be bumped into a competitor's.

It is simple, but the consideration of favorable, and it is a very good one, it is a product that reminds the consumer to buy it, and it is a very good one.

We deliver millions of advertising impressions every day. The rate on our list card is more than 10,000,000,000 impressions a year.

 J. H. Barnard
 Vice President, Advertising Manager
 STREET RAILWAYS ADVERTISING CO.
 1100 North Dearborn Street, Chicago, Ill.
 1100 North Dearborn Street, Chicago, Ill.
 1100 North Dearborn Street, Chicago, Ill.

«Μια ματιά αξίζει χίλιες λέξεις». Δημοσίευμα του Fred Barnard στο αμερικανικό περιοδικό Printer's Ink.

Πηγή: Περιοδικό Printer's Ink, Νέα Υόρκη, 8 Δεκεμβρίου 1921

PRINTERS' INK Mar. 10, 1927

達萬言
畫意能

CHINESE PROVERB
One picture is worth
ten thousand words

“Make a Cake for Bobby”

—that's what this car card said *every day* to many millions of women. It reminded all mothers *every day* of a sure way to give a treat to their own children. And hundreds of thousands got an extra thrill with their next cake making because of the happy expression of the boy on the car card.

The moral of this story is that the same influence could not be created even with the same picture in any other advertising medium.

«Μια εικόνα αξίζει δέκα χιλιάδες λέξεις». Νέο δημοσίευμα-παραλλαγή του προηγούμενου από τον Fred Barnard στο αμερικανικό περιοδικό *Printer's Ink*.

Πηγή: Περιοδικό *Printer's Ink*, Νέα Υόρκη, 10 Μαρτίου 1927

Αρκετές από τις φωτογραφίες μπορεί να είναι σκηνοθετημένες (staged / faked), να πρόκειται δηλαδή για μια προγραμματισμένη φωτογραφική λήψη σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο με συγκεκριμένους ανθρώπους, προκειμένου να προβάλλουν τη δυναμικότητα ή την αποφασιστικότητα ή κάποιο στόχο των φωτογραφισθέντων, ακόμα και κάποιο προπαγανδιστικό σκοπό. Επομένως, δεν μπορεί να θεωρηθούν ότι προβάλλουν πάντα την πραγματικότητα μιας εποχής και δεν μπορεί να θεωρούνται πάντα αξιόπιστες ιστορικές πηγές. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της φωτογράφησης κρητών επαναστατών στα τέλη του 19ου αιώνα (βλ παρακάτω staged photo⁴). Ωστόσο, παρά τη σκηνοθετημένη φωτογράφιση, απηχούν μια πραγματικότητα της εποχής, τον όρκο που λάμβαναν οι επαναστάτες πάνω στο ιερό ευαγγέλιο, πριν ξεκινήσουν τον ένοπλο αγώνα τους. Άλλη «στημένη» φωτογραφία είναι αυτή που εικονίζει την έπαρση της σοβιετικής σημαίας⁵ στην κορυφή του Ράιχσταγκ (ομοσπονδιακό κοινοβούλιο), στο Βερολίνο. Η αρχική φωτογραφία έδειχνε τον ένα από τους στρατιώτες να έχει δύο ρολόγια στα χέρια του, με αποτέλεσμα να αφαιρεθεί το ένα ρολόι στο δεξί χέρι, προκειμένου να μη δημιουργήσει εντυπώσεις ότι ο εν λόγω στρατιώτης είχε επιδοθεί νωρίτερα σε λεηλασίες. Άλλο παράδειγμα είναι η σκηνοθετημένη φωτογραφία από τη μάχη της Ίβο Τζίμα της Ιαπωνίας, το 1945, τη φονικότερη μάχη στον Ειρηνικό κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Την εποχή αυτή, οι Αμερικάνοι είχαν ανάγκη από μια συμβολική νίκη για να ενισχυθεί οικονομικά η αμυντική βιομηχανία της χώρας και «σκηνοθέτησαν» τη γνωστή φωτογραφία⁶. Ωστόσο, οι εν λόγω «στημένες» φωτογραφίες έχουν

4. EMMANOUIL G. CHALKIADAKIS, *The Political Status of the Cretan State (1898-1913): Autonomy under dispute. Political, Social and Ecclesiastical life through the apparent Autonomy*, Herodotos Publ., Αθήνα 2021, σελ. 31.

5. MICHAEL SONTHEIMER, "The Art of Soviet Propaganda: Iconic Red Army Reichstag Photo Faked", *Der Spiegel*, 5 Ιουλίου 2008.

6. Για τη μάχη της Ίβο Τζίμα και τη γνωστή «στημένη» φωτογραφία, βλ. ROBERT E ALLEN, *The First Battalion of the 28th Marines on Iwo Jima: A Day-by-Day History from Personal Accounts and Official Reports, with Complete Muster Rolls*, McFarland & Company, Τζέφερσον, Βόρεια Καρολίνα 2004· "Warrior in iconic Iwo Jima flag-raising photo was misidentified, Marines Corps acknowledges" <https://www.nbcnews.com/news/us-news/warri->

ιστορικό υπόβαθρο, καθώς οι Σοβιετικοί εισήλθαν στο Βερολίνο το 1945 και οι Αμερικανοί πολέμησαν και νίκησαν τους Ιάπωνες στη νήσο Ίβο Τζίμα.

Από την άλλη, η φωτογραφία, με την έννοια ότι υπάρχει πίσω από τον φακό ο φωτογράφος που επιλέγει τη στιγμή ή το πρόσωπο ή το τοπίο που θα φωτογραφίσει, μπορεί να θεωρηθεί ότι ενέχει πάντα τη σκηνοθεσία, με ό,τι η τελευταία συνεπάγεται ως προς την αποτύπωση της πραγματικότητας.

Όρκος κρητών επαναστατών. Σκηνοθετημένη φωτογραφία (1897;) από το αρχείο Μιχελιδάκη.

Πηγή: Emmanouil G. Chalkiadakis, *The Political Status of the Cretan State (1898-1913): Autonomy under dispute. Political, Social and Ecclesiastical life through the apparent Autonomy*, Herodotos Publ., Αθήνα 2021, σελ. 31.

or-iconic-iwo-jima-flag-raising-photo-was-misidentified-marines-n1064766 (ημερομηνία πρόσβασης: 2.8.2021)· HAL BUELL, *Uncommon Valor, Common Virtue: Iwo Jima and the Photograph that Captured America*, Penguin Group, Νέα Υόρκη 2006.

Σκηνοθετημένη φωτογραφία με την έπαρση της σοβιετικής σημαίας στο Βερολίνο (Ράιχσταγκ) το 1945. Στην κάτω φωτογραφία διακρίνεται το ένα από τα δύο ρολόγια που αφαιρέθηκε στο δεξί χέρι του στρατιώτη, με φωτομοντάζ, προκειμένου να μη δημιουργήσει την εντύπωση ότι ο στρατιώτης είχε συμμετάσχει νωρίτερα σε λεηλασίες.

Πηγή: «Μηχανή του Χρόνου», shorturl.at/rzQ16 (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

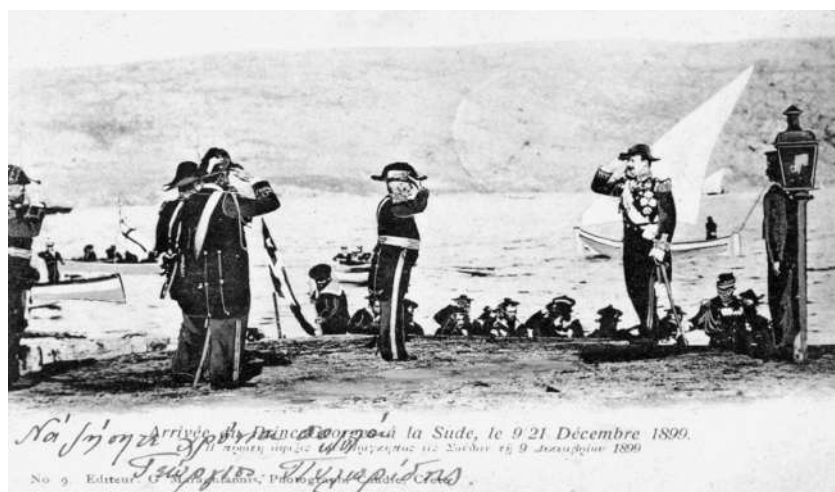
Σκηνοθετημένη φωτογραφία από τη μάχη της Ιβο Τζίμα της Ιαπωνίας (1945).

Πηγή: εφ. Η Καθημερινή, Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 2019

Σκηνοθετημένη φωτογραφία από τη μάχη της Ίβο Τζίμα της Ιαπωνίας (1945) με λάθη στα ονόματα των έξι Αμερικανών που συμμετείχαν (αντί του Ρενέ Γκανιόν, απεικονίζεται στην πραγματικότητα ο δεκανέας Χάρολντ Κέλερ).

Πηγή: <https://gr.pinterest.com/wdonati/iwo-jima/> (ημερομηνία πρόσβασης: 26.2021) & εφ. Η Καθημερινή, Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 2019

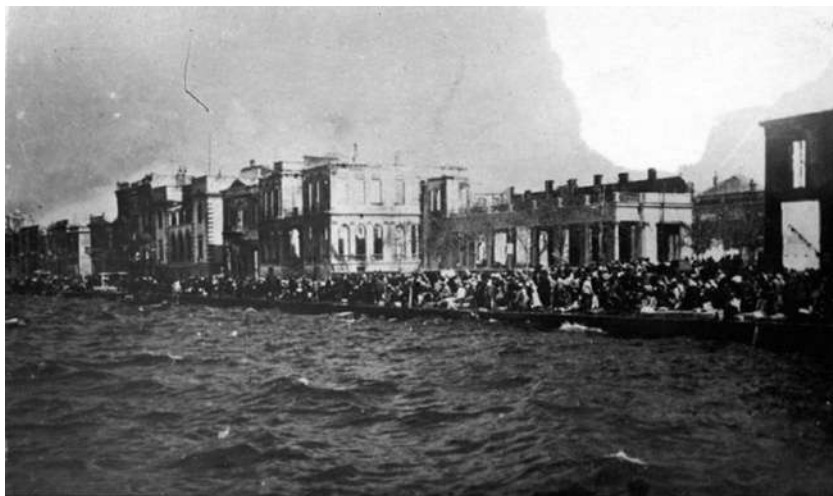
Επιστολικό δελτάριο (καρτ ποστάλ) με την άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη (1898).

Πηγή: Αρχείο οικογένειας Αντ.Μιχελιδάκη

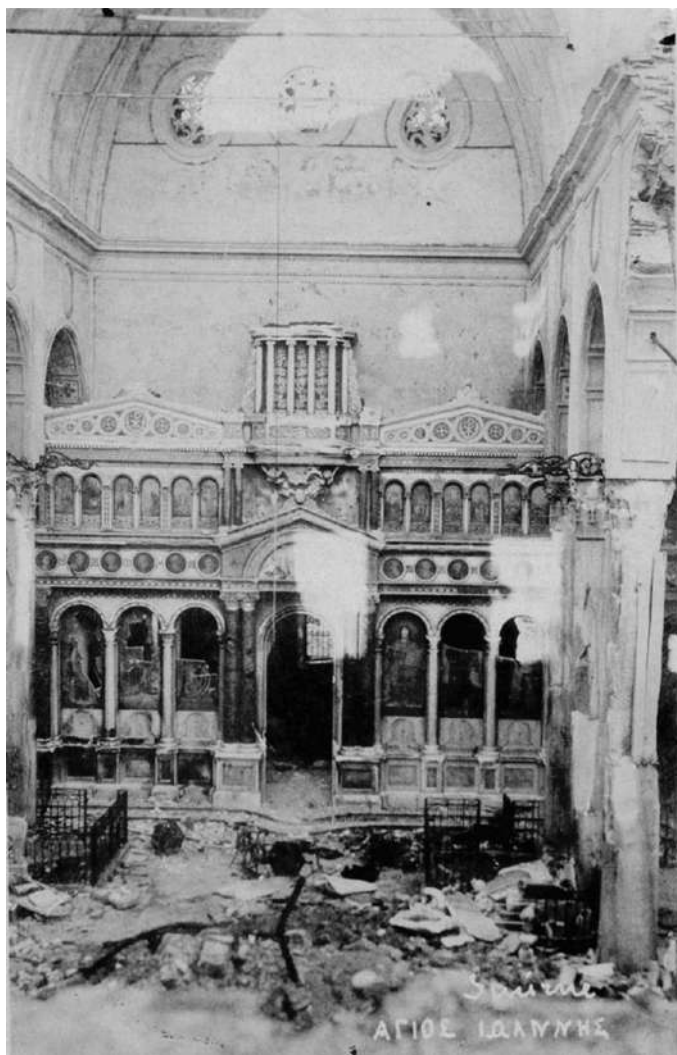
Φωτογραφία από την προκυμαία της Σμύρνης κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922).

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου

Φωτογραφία από τη Σμύρνη κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου

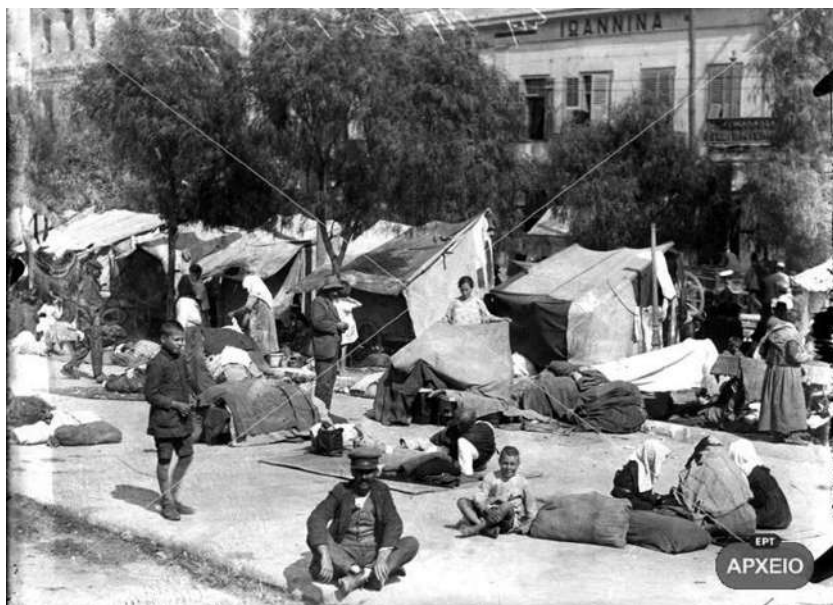
Καταστροφή ορθόδοξου ναού κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Πηγή: Φωτογραφικό αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου

Η δύναμη της εικόνας. Πρόσφυγας με το παιδί της (1922).

*Πηγή: <https://www.pinterest.co.kr/pin/204913851786303394/>
(ημερομηνία πρόσβασης: 4.9.2021)*

Φωτογραφία από την εγκατάσταση προσφύγων από τη Μικρά Ασία στον Πειραιά.

Πηγή Αρχείο Ελληνικής Ραδιοφωνίας Τηλεόρασης (ΕΡΤ), Κωδικός Τεκμηρίου 0000016358 / 3ΚΤΠ2-ΙΜΓ--1.142.94 (Συλλογή Πέτρου Πουλίδη)

Η πιο γνωστή φωτογραφία για τον Ισπανικό Εμφύλιο από τον διάσημο φωτογράφο Ρόμπερτ Κάπα.

Πηγή: Εφ. Ριζοσπάστης, Αθήνα, 12.2.2008

Γερμανοί αλεξιπτωτιστές κατά τη Μάχη της Κρήτης.

*Πηγή: <https://www.sansimera.gr/articles/267>
(ημερομηνία πρόσβασης: 30.5.2021)*

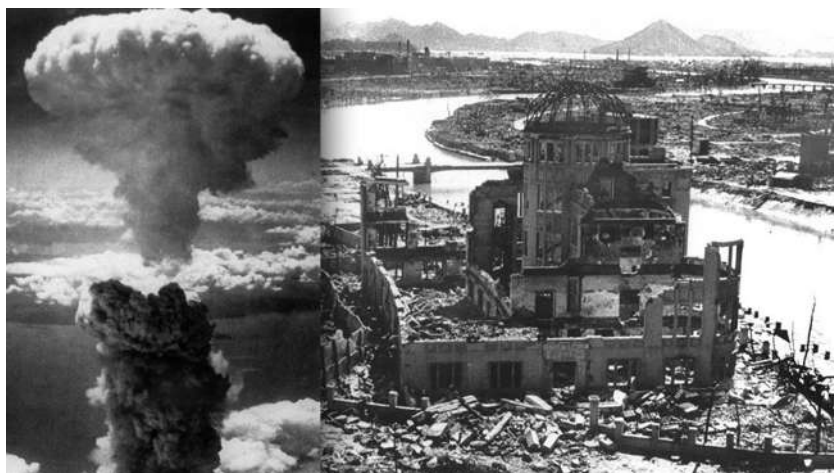
Άποψη του στρατοπέδου του Άουσβιτς κατά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο. Στην είσοδό του υπάρχει η επιγραφή “ARBEIT MACHT FREI”, που σημαίνει «Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΕΙ». Πρόκειται για ένα ειρωνικό και κυνικό, για τη συγκεκριμένη περίπτωση, σύνθημα που διαστρεβλώνει την αρχική έννοια της φράσης.

Πηγή: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/photo/view-of-auschwitz-i> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

Άποψη της εισόδου του στρατοπέδου. Το σύνθημα που φαίνεται στην επιγραφή (ARBEIT MACHT FREI) υπήρχε σε όλα σχεδόν τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκεντρώσεων.

Πηγή: <https://www.orathess.gr> «Το Ολοκαύτωμα στην Εκπαίδευση, μέσα από τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο» (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

Από την έκρηξη της πρώτης ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα (1945).

Πηγή: shorturl.at/anIMZ (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

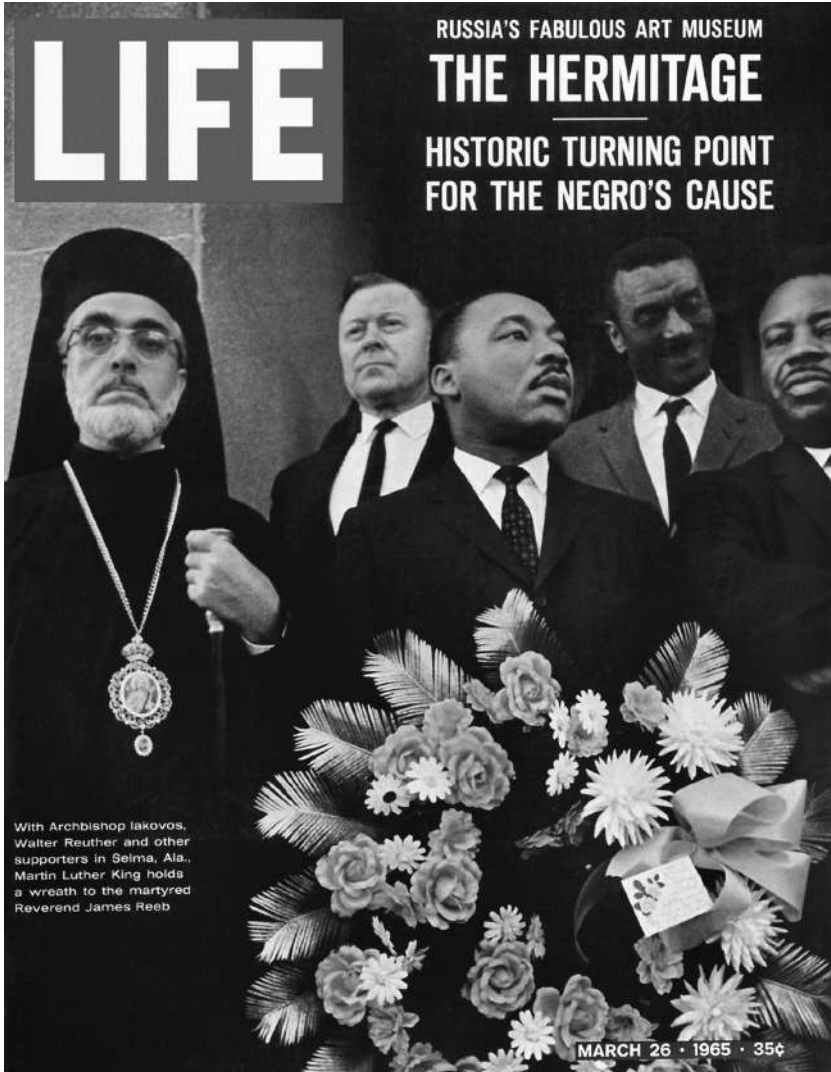
Φωτογραφία από τα Σεπτεμβριανά (1955), το πογκρόμ δηλαδή του τουρκικού όχλου εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης (και της Σμύρνης), με την υποκίνηση της κυβέρνησης Μεντερές. Στη φωτογραφία διακρίνεται ο τουρκικός όχλος να καταστρέφει καταστήματα των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης.

Πηγή: <https://www.sansimera.gr/articles/169> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

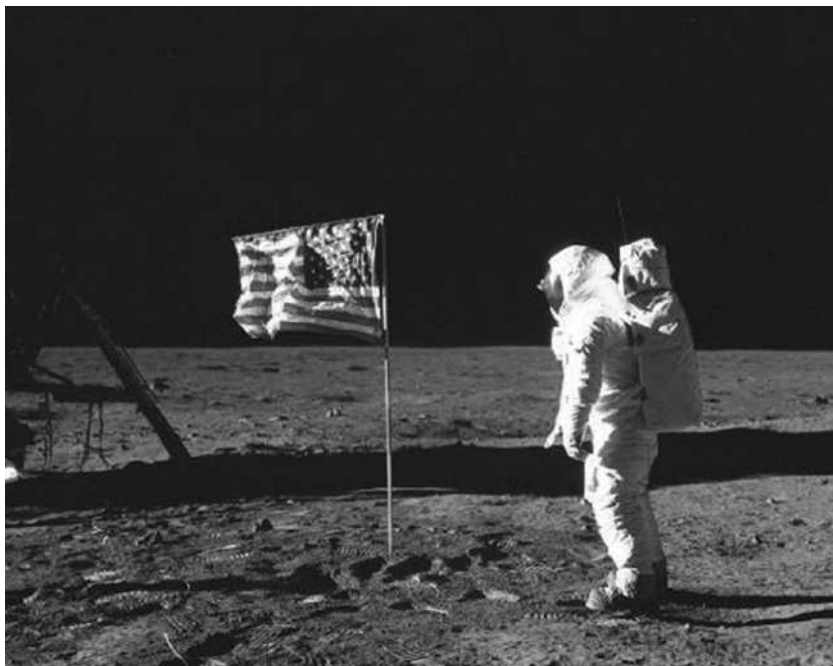
Οικουμενικός πατριάρχης Αθηναγόρας Α΄ - Πάπας Παύλος Στ΄ (αμοιβαία άρση των αναθεμάτων από την Ορθόδοξη και τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, 1965).

Πηγή: <https://episkopisyrou.gr/i-arsi-ton-anathematon-romis-kon-stantinoupoleos-prin-apo-55-chronia/> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

Φωτογραφία (εξώφυλλο) περιοδικού *Life* στο οποίο εικονίζονται, μεταξύ άλλων, ο Αρχιεπίσκοπος Βορείου και Νοτίου Αμερικής Ιάκωβος και ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ. Και οι δύο αγωνίστηκαν για τα δικαιώματα των Αφροαμερικάνων στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο δεύτερος, μάλιστα, δολοφονήθηκε για τον λόγο αυτό, το 1968.

Πηγή: Περιοδικό *Life*, 26 Μαρτίου 1965 (εξώφυλλο)

Νιλ Άρμστρονγκ, ο πρώτος άνθρωπος που πάτησε στη σελήνη (1969). (Γύρω από αυτήν την φωτογραφία — και άλλες σχετικές με την αποστολή — έχουν δημιουργηθεί διάφορες θεωρίες συνωμοσίας που αμφισβητούν το γεγονός. Το διαδίκτυο βρίθει τέτοιων απόψεων).

Πηγή: <https://www.mixanitouxronou.gr/o-nil-armstrongk-perpatise-sti-selini-me-apozimiosi-gia-ta-ektos-edras-8-dollaria/> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

Το τανκ λίγο πριν από την εισβολή στο Πολυτεχνείο (ξημερώματα 17ης Νοεμβρίου 1973).

Πηγή: Αριστοτέλης Σαρρηκώστας, Associated Press

Το Πολυτεχνείο την επαύριο της εισβολής των δυνάμεων καταστολής (1973).

Πηγή: εφ. Το Βήμα, Αθήνα, 23 Νοεμβρίου 2019

Φωτογραφία από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο (1974).

Πηγή: <https://www.sansimera.gr/articles/649> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.5.2021)

Η πτώση του τείχους του Βερολίνου (1989).

Πηγή: Associated Press. Προβλ. https://www.huffingtonpost.gr/entry/30-chronia-apo-ten-ptose-toe-teichoes-toe-verolinoe-mneme-kai-didaymata_gr_5dc67ee3e4b02bf5794052a6 (ημερομηνία πρόσβασης: 9.11.2019)

Κεφάλαιο VII

Ιστορία και Προφορική Ιστορία, Μικροϊστορία, Τοπική Ιστορία

Ο Alessandro Portelli υποστηρίζει ότι:

«Αυτό που διαχωρίζει την προφορική ιστορία από άλλες επιστήμες που χρησιμοποιούν προφορικές μαρτυρίες (ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, εθνογραφία) είναι ότι δίνει προτεραιότητα στον αφηγηματικό τρόπο και τον συνδυάζει με την έρευνα, ώστε να συνδέσει τη βιογραφία και την ιστορία, την ατομική εμπειρία και τις κοινωνικές μεταβολές»¹.

Η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στην ιστορική έρευνα μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη, ειδικά σε περιπτώσεις όπου απουσιάζουν άλλες πηγές. Ασφαλώς, το στοιχείο του υποκειμενισμού και, σε κάποιες περιπτώσεις, της αυτοπροβολής μπορεί να είναι έντονο, αλλά συνήθως είναι και εμφανές και μπορεί να διαχωριστεί κατά την ιστορική έρευνα. Η προφορική ιστορία ή αλλιώς η «μικροϊστορία», η ιστορία των απλών, καθημερινών και αφανών ανθρώπων που επισκιάστηκαν από τους επιφανείς, η ιστορία των οικογενειών (γενεαλογικά δέντρα) μπορεί να συνθέσει τις ψηφίδες της καθημερινότητας της εποχής που εξετάζεται και να φέρει στο προσκήνιο ιστορίες, που εμπλουτίζουν ακόμα περισσότερο τη «μακροϊστορία» που συνδέεται και με την τοπική ιστορία².

1. ALESSANDRO PORTELLI, "Oral History as Genre", στο M. CHAMBERLAIN, P. THOMPSON (επιμ.), *Narrative and Genre*. Routledge, London & New York 1998, σελ. 23-45.

2. ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, «Ιστορίας μάθησις». *Ζητήματα φιλοσοφίας και διδακτικής της ιστορίας*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2013, σελ. 289-290. Προ-

Ο Thompson γράφει χαρακτηριστικά για την προφορική ιστορία:

«Η προφορική ιστορία είναι μια ιστορία που δομείται γύρω από τους ανθρώπους. Ζωντανεύει την ίδια την ιστορία και διευρύνει τον ορίζοντά της. Αναδεικνύει ήρωες όχι μόνο από τον κύκλο των ηγετών, αλλά και από το ανώνυμο πλήθος»³.

Πράγματι, η προφορική ιστορία και οι μαρτυρίες που αναφέρονται σε γεγονότα της νεότερης και σύγχρονης εποχής, καθώς κυρίως σε αυτήν την περίοδο αναφέρεται, ζωντανεύουν την αφήγηση και ενώνουν κομμάτια του κοντινού παρελθόντος. Υπάρχουν και οι περιπτώσεις που απαντώνται προφορικές μαρτυρίες για παλαιότερες εποχές. Όσο όμως πιο μακρινές είναι τόσο μειώνεται ο βαθμός της αξιοπιστίας τους, αφού έχει μεσολαβήσει μεγάλο χρονικό διάστημα και διαφορετικές παραλλαγές της ίδιας ιστορίας που μπορεί να αλλάξει ή να διαστρεβλωθεί, καθώς έχει διασωθεί από στόμα σε στόμα μέσα σε μια μακρά χρονική περίοδο. Αντίθετα, οι καταγεγραμμένες με τα σύγχρονα οπτικοακουστικά μέσα μαρτυρίες, μπορεί να φανούν ιδιαίτερα χρήσιμες, κυρίως σε περιπτώσεις που ελλείπουν άλλες πηγές.

βλ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, «Ένας αφανής ήρωας», <https://www.ekriti.gr/apopseis/enas-afanis-iroas-toy-emmanoyil-g-halkiadaki> (ημερομηνία πρόσβασης: 29.12.2016). Στο εν λόγω δημοσίευμα ο γράφων αναφέρει τα εξής, μεταξύ άλλων: «[...] Πριν από λίγες μέρες έφυγε από τη ζωή, πλήρης ημερών, ο Ανδρέας Πλευράκης, ένας από τους τελευταίους μαχητές στη μάχη των Οχυρών κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, ένας αφανής ήρωας... Η ίδια του η ζωή ήταν συνδεδεμένη με τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία αυτού του τόπου. Η ζωή του συνδέεται και με αυτό που ονομάζουμε στην ιστοριογραφία «Ιστορία από τα κάτω», που δεν φωτίζει τους πρωταγωνιστές, αλλά επικεντρώνεται στους αφανείς και αγνοημένους ήρωες, που μέσα από τη ζωή και τη δράση τους συνδιαμόρφωσαν ή αποτέλεσαν κινητήριο μοχλό της ιστορίας. [...]».

3. Βλ. Ρ. ΘΟΜΠΣΟΝ, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία* (ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ Ρ.Β., ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ Ν., μετάφρ.), ΜΠΑΔΑ Κ., ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ Ρ.Β. (Επιμ.), εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2002, σελ. 53· για την προφορική ιστορία στην εκπαίδευση, βλ. και ΒΑΣΙΛΗΣ ΦΟΥΚΑΣ, «Από τη μακρο- στη μικρο-ιστορία: η προφορική ιστορία ως πρωτογενής πηγή στην ιστορία της εκπαίδευσης», στο: Κ. ΜΠΟΝΙΑΔΗΣ (Επιμ.), *Επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα της επιστήμης της αγωγής, Πρακτικά 1ου συνεδρίου τομέα παιδαγωγικής ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη Μάρτιος 2015*, Θεσσαλονίκη 2015.

Όπως αναφέρεται πολύ εύστοχα στη γενική περιγραφή της θεματικής ενότητας «Προφορική ιστορία» του ελληνικού ανοικτού πανεπιστημίου,

«η προφορική ιστορία είναι ταυτόχρονα μια ερευνητική μεθοδολογία, με επίκεντρο τη συνέντευξη / αφήγηση ζωής, και ένα πολιτισμικό προϊόν — η μελέτη του παρελθόντος από τη σκοπιά των, συχνά αφανών, πρωταγωνιστών της ιστορίας. Μελετά ηχογραφημένες ή βιντεοσκοπημένες αφηγήσεις βιωμένων εμπειριών εκ μέρους αυτών που τις έζησαν από πρώτο χέρι. Η ραγδαία αναπτυσσόμενη αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών στη δημόσια σφαίρα καθιστά την προφορική ιστορία συστατικό στοιχείο της δημόσιας ιστορίας [...]»⁴.

Στην Ελλάδα έχουν δημιουργηθεί σε διάφορες περιοχές ομάδες προφορικής ιστορίας, που προσφέρουν πολύτιμες υπηρεσίες στη διάσωση της ιστορικής μνήμης μέσω των μαρτυριών που καταγράφουν⁵, ενώ εκτελούνται και σχετικά ερευνητικά προγράμματα, όπως αυτό υπό τη διεύθυνση των καθηγητών Δ. Αποστολόπουλου και Χάγκεν Φλάισερ, με θέμα «Μνήμες από την κατοχή στην Ελλάδα»⁶.

Επιπλέον, η προφορική ιστορία μπορεί να αξιοποιηθεί στην εκπαίδευση μέσα από τα προγράμματα τοπικής ιστορίας αφενός, αφετέρου μέσα από την ένταξη των πηγών της ιστορίας στο ίδιο το μάθημα. Συγκεκριμένα,

«[...] μεταφέρει το κέντρο βάρους από τους ήρωες και τις προσωπικότητες της σχολικής ιστορίας στους καθημερινούς ανθρώπους, στους οποίους και αναγνωρίζει το δικαίωμα στην ιστορία. Επιτρέπει συχνά να

4. Βλ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη «Δημόσια Ιστορία», Θεματική Ενότητα ΔΙΣ64 «Προφορική Ιστορία», <https://www.eap.gr/education/postgraduate/biannual/public-history/topics/> (ημερομηνία πρόσβασης: 11.4.2021).

5. <http://oralhistorygroups.gr/oralhistorygroups/> (11.4.2021).

6. <https://www.occupation-memories.org/project/team/index.html> (11.4.2021). Βλ. και νεοσύστατο Οπτικοακουστικό Αρχείο Ελληνικής Προφορικής & Τοπικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΠΤΔΕ.

ακουστούν στις σχολικές τάξεις φωνές που είναι αποκλεισμένες από τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας. Γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και στους μαθητές / στις μαθήτριες και μεταβάλλει τις παιδαγωγικές σχέσεις, καθώς επιτρέπει στους μαθητές και στις μαθήτριες να γνωρίζουν συχνά περισσότερα από τους δασκάλους και τις δασκάλες τους. Ανοίγει [με αυτόν τον τρόπο] το σχολείο στην κοινωνία και επιτρέπει στην κοινωνία να μπει στο σχολείο [...]⁷.

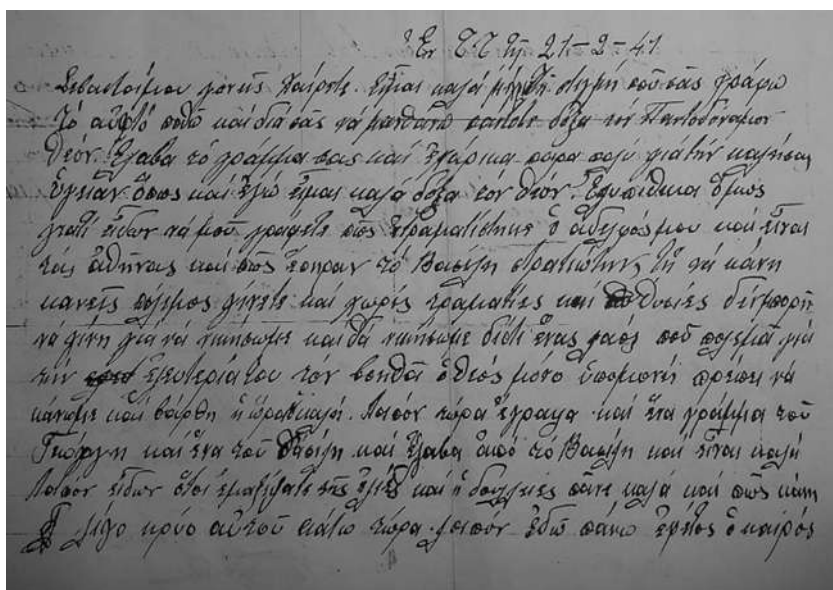
Ενδεικτικά, αναφέρεται τμήμα ιδιωτικής επιστολής του Ανδρέα Πλευράκη (παππού του γράφοντος) την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το τελευταίο άπτεται της μικροϊστορίας, όπως και της ιδιωτικής επιστολογραφίας. Η συγκεκριμένη και άλλες παρόμοιες επιστολές, μπορούν να αξιοποιηθούν τόσο στο πεδίο της έρευνας όσο και της διδασκαλίας. Συγκεκριμένα, στην επιστολή αναφέρονται τα ακόλουθα, μεταξύ άλλων (έχει διατηρηθεί ο τρόπος γραφής του γράφοντος, ενώ επισυνάπτεται και τμήμα της επιστολής):

«[...] τή (sic) νά κάνει κανείς, πόλεμος γίνετε καί χωρίς τραυματίες καί θυσίες δέν μπορή νά γίνη γιά να νικήσωμε καί θά νικήσωμε διότι ένας λαός που πολεμά γιά τήν ελευτερία του τόν βοηθά ο Θεός μόνο υπομονή πρέπει νά κάνωμε καί θάρρη η ώρα η καλή. [...]».

Πολλές φορές τα λόγια είναι φτωχά, για να περιγράψει ένας ιστορικός ένα γεγονός που απέχει χρονικά από το σήμερα. Ωστόσο, οι ίδιοι οι [αφανείς] πρωταγωνιστές, μέσα από τα γράμματά τους, μπορούν να μας δείξουν καλύτερα τα συναισθήματά τους και να δημιουργήσουν νέα σε μας που τα διαβάζουμε [...]⁸.

7. Βλ. Μ. ΡΕΠΟΥΣΗ, Χ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Προφορικές ιστορίες. Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την εκπαίδευση και την κοινότητα*, Χανιά: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων - Διεύθυνση Πολιτισμού και Παιδείας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης χ.χ., σελ. 41.

8. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, «Ένα γράμμα από το μέτωπο», <https://www.ekriti.gr/apopseis/ena-gramma-apo-to-metopo-toy-emmanoyil-halkiadaki> (ημερομηνία πρόσβασης: 10, 6.2021).

Τμήμα επιστολής Ανδρέα Πλευράκη από το μέτωπο, κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο (21-2-1941) - Ιστορία και μικροϊστορία (& επιστολογραφία).

Πηγή: Αρχείο Εμμ. Γ. Χαλκιαδάκη (εγγονού του επιστολογράφου)

Κεφάλαιο VIII

Ιστορία και Επιστολογραφία (Δημόσιες ή ιδιωτικές επιστολές) και Τηλεγραφήματα

Η επιστολογραφία μπορεί να συνδεθεί και με τα αρχεία, αλλά και με τη μικροϊστορία και την τοπική ιστορία, εφόσον πρόκειται για ιδιωτικές επιστολές. Με τον όρο επιστολογραφία εννοείται το σύνολο των επιστολών που έχει γράψει ή ανταλλάξει κάποιος είτε ως ιδιώτης (προσωπική αλληλογραφία) είτε στο πλαίσιο της εργασίας του και γενικά των όποιων καθηκόντων του, και μπορεί να διακριθεί σε επίσημη και σε ιδιωτική επιστολογραφία. Οι επιστολές μπορεί να είναι ιδιαίτερα χρήσιμες τόσο στο πεδίο της έρευνας όσο και της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας και αντικατοπτρίζουν τις ενέργειες ενός δημόσιου προσώπου στο πλαίσιο των καθηκόντων του, ακόμα και προσωπικές σκέψεις, που μπορεί κάποιος να μοιράζεται ιδιωτικά με κάποιο άλλο πρόσωπο και μπορεί να είναι εξόχως αποκαλυπτικές ως προς τα κίνητρα των ενεργειών του και τα βαθύτερα ή κρυφά συναισθήματά του.

Ενδεικτικά αναφέρεται ο φάκελος μιας επιστολής (παράκατω) που εστάλη στη Θεσσαλονίκη, λίγο καιρό μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη και επεστράφη στον αποστολέα (*zurück an den absender*) με το αιτιολογικό ότι η Θεσσαλονίκη δεν βρισκόταν πια στην Τουρκία¹.

1. ΓΙΩΤΑ ΜΥΡΤΣΙΩΤΗ, «Με τη σφραγίδα της ιστορίας», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 22.2.2020· πρβλ. έκθεση από τη συλλογή του Γιώργου Θωμαρέν, με τίτλο «Σφραγίδες, επιστολές, γραμματόσημα» (MIET).

Επιστολή που επεστράφη, γιατί ανέφερε ότι η Θεσσαλονίκη
ανήκε στην Τουρκία (Α' Βαλκανικός Πόλεμος).

<https://www.kathimerini.gr/culture/arts/1065688/me-ti-sfragida-tis-istorias/> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.6.2021)

Ενδεικτικά, επίσης, επισυνάπτεται η επιστολή ενός ήρωα της Επανάστασης του 1821, του Νικήτα Σταματελόπουλου ή Νικηταρά, που μου παραχώρησε ευγενικά ο απόγονός του Ν. Σταματελόπουλος για τις ανάγκες ενός εκπαιδευτικού προγράμματος του Κέντρου Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ. Σε αυτήν ο Νικηταράς ζητά από τον υπουργό Εσωτερικών να του παραχωρήσει κτίρια στο Ναύπλιο για την κατασκευή θεάτρου (!), σχολείου και νοσοκομείου. Ιδιαίτερα το πρώτο κάνει εντύπωση στον αναγνώστη, καθώς φανερώνει πως οι ήρωες της ελληνικής επανάστασης είχαν ευαισθησίες που συσχετιζόνταν με την πνευματική καλλιέργεια των επαναστατημένων Ελλήνων.

Εκτός από τις επιστολές, είναι σημαντικός και ο ρόλος των τηλεγραφημάτων στη μελέτη της ιστορίας². Τα τηλεγραφήματα, ο πιο γρήγορος τρόπος επικοινωνίας της εποχής, είναι ιδιαίτερα χρήσιμα, κυρίως για τις επιλογές των πρωταγωνιστών των ιστορικών γεγονότων, καθώς αποτελούν μια επίσημη μορφή πληροφόρησης. Ενδεικτικά, βλ. παρακάτω το τηλεγράφημα που έστειλε ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος, αναφορικά με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό. Για το τηλεγράφημα αυτό υπάρχουν διαφορετικές και αντικρουόμενες απόψεις. Η μια υποστηρίζει πως ο διάδοχος Κωνσταντίνος αναγκάστηκε από τον Βενιζέλο να προχωρήσει άμεσα στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης, καθώς ο διάδοχος επιθυμούσε να μεταβεί με τον στρατό του στο Μοναστήρι³. Η άλλη άποψη υποστηρίζει ότι δεν ισχύει κάτι τέτοιο, καθώς το τηλεγράφημα εστάλη ετεροχρονισμένα, όταν είχε ήδη υπάρξει η πρώτη συμφωνία για την παράδοση της πόλης, γεγονός που προκαλεί έκπληξη για την αποστολή του⁴.

2. Βλ. και ΙΩΑΝΝΗ ΜΟΥΡΕΛΟ, «Το καθεστώς των τηλεπικοινωνιών στην Κρήτη», *Εγνατία* 1 (1989), σελ. 277-300.

3. Βλ. σχετικά Γ. ΒΕΝΤΗΡΗ, *Η Ελλάδα του 1910-1920*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970, τόμ. 1, σελ. 119-121.

4. Βλ. σχετικά «Μια “αιρετική” άποψη για την “κόντρα” Βενιζέλου-Κωνσταντίνου πριν από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης», στο <https://cognoscoteam.gr> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.6.2021).

Φως στα περιστατικά αυτά μπορεί να δώσει το άρθρο του Σπύρου Κουζινόπουλου, σύμφωνα με το οποίο ο Βενιζέλος είχε καθυστερημένη επίσημη πληροφόρηση για τα γεγονότα στο βαλκανικό μέτωπο, γι' αυτό και προέβη σε ανάκληση του τηλεγραφήματος, όταν ήταν πια αργά⁵.

«Άρ. 80200. Παραγγέλλεσθε ν' αποδεχθείτε τήν προσφερομένην ὑμῖν παράδοσιν τῆς Θεσσαλονίκης καί εἰσέλθῃτε εἰς αὐτήν ἄνευ τινός ἀναβολῆς. Καθιστῶ ὑμᾶς ὑπεύθυνον διὰ πάσαν ἀναβολήν ἔστω καί στιγμῆς.

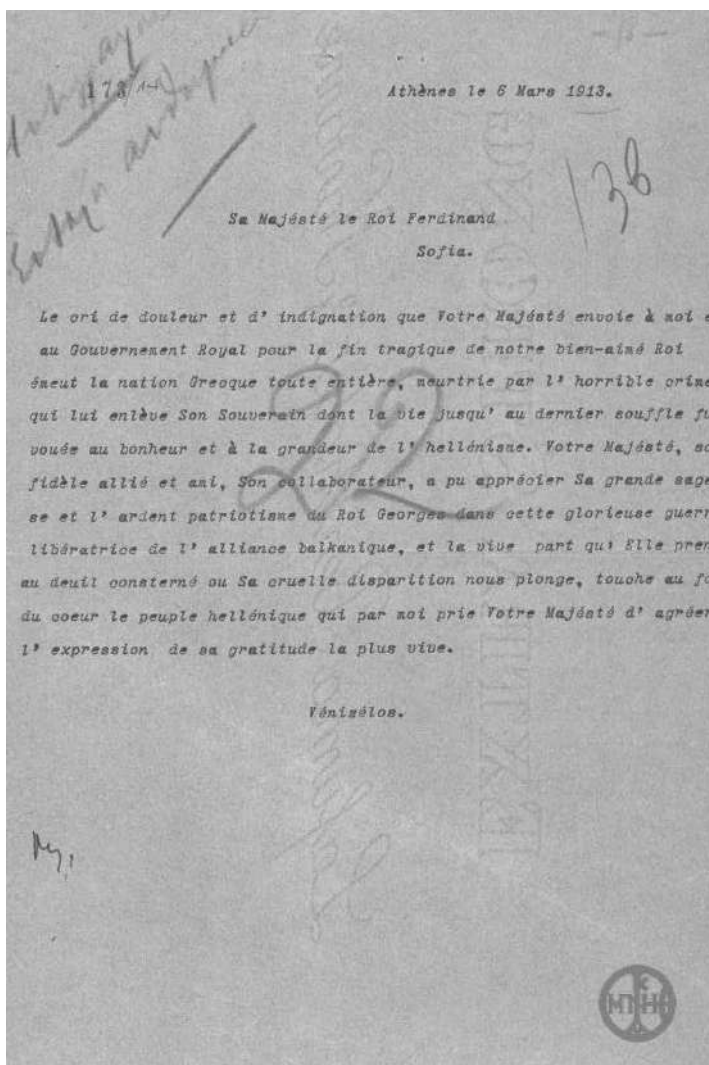
Ἀθήναι 27-X-12 ὥρα 2.30' π.μ.
Πρωθυπουργός Βενιζέλος»

Τηλεγράφημα Βενιζέλου προς Διάδοχο Κωνσταντίνο,
27.10.1912⁶

5. ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΥΖΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο Βενιζέλος αγνοούσε τη νίκη!», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 27 Οκτωβρίου 2002.

6. ΒΕΝΤΗΡΗΣ Γ., *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τόμ. Α', εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970, όπου δημοσιεύεται το τηλεγράφημα.

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Ευχαριστήριο τηλεγράφημα Βενιζέλου προς τον βασιλιά Φερδινάνδο της Βουλγαρίας για τις συλλυπητήριες ευχές του δεύτερου αναφορικά με τη δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου.

Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο, Μουσείο Μπενάκη - Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, αρ. εισαγ. αρ. εισαγ. 0173/0002/ 0014, τηλεγράφημα Βενιζέλου προς Φερδινάνδο, 6 Μαρτίου 1913

Ιστορία και Επιστολογραφία

173/15
 THE EASTERN TELEGRAPH COMPANY, LIMITED. ATHENS STATION. 136
 24 Greek Received Form. 687 Date 19 3 13
 Handed Over 19 3 13
 TELEGRAM To: ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ Προς
 TELEGRAM From: ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ Έκ
 No. 20 Words 170
 Remarks: Παρεκκλήσεις
 To: Venizelos President
 From: Conseil Athens
 Je tiens a vous exprimer
 ma profonde douleur
 de l'effrayable catastrophe
 Clemenceau

Συλλυπητήριο τηλεγράφημα του πρωθυπουργού της Γαλλίας Γ. Κλεμανσώ προς τον πρωθυπουργό της Ελλάδας Ελ. Βενιζέλο για τον θάνατο του βασιλιά Γεωργίου, 19 Μαρτίου 1913.

Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ψηφιακό αρχείο, Μουσείο Μπενάκη - Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, αρ. εισαγ. 0173/0002/ 0015, τηλεγράφημα Κλεμανσώ προς Βενιζέλο, 19 Μαρτίου 1913

Κεφάλαιο IX

Ιστορία και Αρχεία (Δημόσια και ιδιωτικά)

Εκτός από τα βιβλία ιστορίας, ακαδημαϊκά¹ ή σχολικά², τα αρχεία είναι ιδιαίτερα χρήσιμα στη μελέτη της ιστορικής επιστήμης. Τα ιστορικά αρχεία διακρίνονται σε δημόσια (βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους) και ιδιωτικά και περιλαμβάνουν χιλιάδες ανενεργά έγγραφα που είναι χρήσιμα στην ιστορική έρευνα του παρελθόντος. Μέσα από την αλληλογραφία, τα έγγραφα, τα ντοκουμέντα της εποχής, τεκμηριώνεται και ζωντανεύει το παρελθόν. Πολλά από τα αρχεία σήμερα είναι ψηφιοποιημένα και η πρόσβαση στους ερευνητές είναι περισσότερο εύκολη. Στην Ελλάδα πολύ σημαντικά είναι τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, όπου φυλάσσονται — κυρίως — όλα τα δημόσια αρχεία από την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης και της ίδρυσης του ελληνικού κράτους. Στην εποχή μας, πολλά ιστορικά τεκμήρια έχουν ψηφιοποιηθεί και είναι διαθέσιμα ηλεκτρονικά από το «Αρχειομνήμονα»³.

1. Βλ. ενδεικτικά: E. BURNS, *Ευρωπαϊκή ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τόμ. Α'- Β', μτφρ. ΤΑΣΟΣ ΔΑΡΒΕΡΗΣ, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη χ.χ· SERGE BERSTEIN, PIERRE MILZA, *Ιστορία της Ευρώπης. Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών (1815-1919)*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, μτφρ. και σημ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, επιμ. ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997· ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Νέα ελληνική ιστορία, από το 1204 έως τις αρχές του 21ου αιώνα*, επιστημονική επιμέλεια, επίμετρο, χρονολόγιο και συμπληρωματική βιβλιογραφία ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 52020.

2. Βλ. ενδεικτικά <http://ebooks.edu.gr/ebooks/handle/8547/2069> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).

3. <http://arxeiomnimon.gak.gr> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).

Πολύ σημαντικά για την ιστορία της νεότερης Ελλάδας είναι τα αρχεία του μουσείου Μπενάκη⁴, του υπουργείου των Εξωτερικών (διπλωματικό και ιστορικό αρχείο)⁵, της Βουλής των Ελλήνων (αρχείο εφημερίδων)⁶, του ιδρύματος Ελευθερίου Βενιζέλου⁷ κ.ά. Το μεγαλύτερο μέρος των αρχείων δεν έχει ακόμα ψηφιοποιηθεί και η πρόσβαση επιτρέπεται κατόπιν ειδικής άδειας.

Πολύ σημαντικά διεθνώς είναι τα «εθνικά αρχεία» της Μεγάλης Βρετανίας, γνωστά και ως “The National Archives”. Τα βρετανικά αρχεία περιέχουν έναν αληθινό θησαυρό εκατομμυρίων εγγράφων, που αναφέρονται σε διάφορες φάσεις της βρετανικής και της παγκόσμιας ιστορίας και σε διάφορες χώρες του κόσμου. Άλλωστε, η άλλοτε βρετανική αυτοκρατορία, η μεγαλύτερη που γνώρισε ποτέ ο κόσμος, είχε ένα τεράστιο δίκτυο προξενικών αντιπροσώπων σε όλο τον κόσμο που πληροφορούσαν το Foreign Office για ο,τιδήποτε αναφερόταν στις χώρες της δικαιοδοσίας τους⁸.

4. https://www.benaki.org/index.php?option=com_landings&view=search§ion=collectionitems&type=archives&Itemid=365&lang=el (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).

5. <https://www.mfa.gr/diplomatiko-kai-istoriko-arheio/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.3.2021).

6. shorturl.at/iHMS5 (ημερομηνία πρόσβασης: 2.3.2021).

7. Βλ. και <https://www.venizelos-foundation.gr/el/psifiako-arheio-2/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.3.2021).

8. Βλ. σχετικά: <https://www.nationalarchives.gov.uk/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).

Τέλος, ιδιαίτερα σημαντικά είναι, μεταξύ άλλων, τα αμερικανικά αρχεία (National Archives and Records Administration - NARA)⁹. Στα έγγραφα αυτά που απόκεινται στα αρχεία και αποτελούν μια από τις βασικές πηγές της ιστορίας «για την αμεσότητα της πληροφόρησης, τον πλούτο των ειδήσεων και την ποικιλία των θεμάτων», στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα¹⁰, μπορεί να προστεθούν τα πρακτικά κρατικών συλλογικών οργάνων, πολιτειακών σωμάτων (όπως η Βουλή) ή διεθνών οργανισμών (όπως ο ΟΗΕ)¹¹ και διεθνείς συνθήκες¹².

Ασφαλώς τα αρχεία είναι ο κατεξοχήν χώρος των ερευνητών της ιστορίας. Ωστόσο, μπορούν να αξιοποιηθούν και στο πλαίσιο της διδασκαλίας του μαθήματος, κυρίως από φοιτητές, αλλά και από μαθητές μεγαλύτερων σχολικών τάξεων στο πλαίσιο εκπαιδευτικών προγραμμάτων¹³.

9. <https://www.archives.gov/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).

10. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 70.

11. *Ό.π.*, σελ. 56.

12. *Ό.π.*, σελ. 55.

13. Πρβλ. Ερευνητικό Πρόγραμμα Λυκείου για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 με τίτλο «Το Ναύπλιο και η Αργολίδα κατά την Επανάσταση του 1821: τόπος και κόσμος», ακαδημαϊκός συντονιστής: Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης: <https://elgreece.chs.harvard.edu/research-fellowships/1821-high-schools> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.1.2021).

Κεφάλαιο X

Ιστορία και Πολιτική / Πολιτικά Κείμενα, Ρητορική

Οι πολιτικοί λόγοι που αναφέρονται σε σοβαρά πολιτικά ζητήματα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη μελέτη της ιστορίας, κυρίως για τις πληροφορίες που παρέχουν.

«[...] Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι πολιτικοί λόγοι και μέχρις ενός σημείου οι δικανικοί των ρητόρων της ελληνικής αρχαιότητας Ανδοκίδη, Λυσία, Ισοκράτη, Αισχίνη Δημοσθένη, Υπερείδη, Λυκούργου κλπ. [...]»¹.

Συγκεκριμένα, η ρητορική συνδέεται άρρηκτα με την πολιτική και τον πολιτικό λόγο — και όχι μόνο — και αποσκοπεί στη σύνθεση του λόγου, προκειμένου να καταστεί μέσο πειστικότητας². Ο Αριστοτέλης έγραφε για τη ρητορική:

«Ἡ ῥητορική ἐστὶν ἀντίστροφος τῇ διαλεκτικῇ: ἀμφότεραι γὰρ περὶ τοιούτων τινῶν εἰσὶν ἃ κοινὰ τρόπον τινὰ ἀπάντων ἐστὶ γνωρίζειν καὶ οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης ἀφωρισμένης: διὸ καὶ πάντες τρόπον τινὰ μετέχουσιν ἀμφοῖν: πάντες γὰρ μέχρι τινὸς καὶ ἐξετάζειν καὶ ὑπέχειν λόγον καὶ ἀπολογεῖσθαι καὶ κατηγορεῖν ἐγχειροῦσιν [...]» (Αριστ., *Ρητορική* 1.1).

1. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 85.

2. Πρβλ. ANDREAS SERAFIM, *Attic Oratory and Performance*, Routledge, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 2017· πρβλ. MARIA E. GALANAKI, “Conon’s sons and Meidias; Ethopoiia and Hypokrisis in Against Conon and Against Meidias”, *New Classicists* 1 (2019) σελ. 21-40.

Το παραπάνω απόσπασμα σημαίνει:

«Η ρητορική είναι αντίστοιχη με τη διαλεκτική, διότι και οι δύο έχουν να κάνουν με πράγματα ενός είδους, τα οποία, κοινά κατά κάποιον τρόπο, μπορούν να τα γνωρίζουν όλοι οι άνθρωποι και δεν [αποτελούν] καμιάς συγκεκριμένης επιστήμης [αντικείμενο]. Γι' αυτό και όλοι μετέρχονται κατά κάποιον τρόπο και τις δύο [αυτές τέχνες], δεδομένου ότι όλοι μέχρι ενός σημείου επιχειρούν τόσο να κρίνουν και να υποστηρίζουν ένα επιχείρημα, όσο και να απολογούνται και να κατηγορούν»³.

Κείμενα που τα έχει σφραγίσει η κρισιμότητα της στιγμής, όπως την αντιμετωπίζει ο πολιτικός-ρήτωρ με τις πολιτικές του ιδέες, παρέχουν συγχρόνως πολύτιμες πληροφορίες για τη λειτουργία των θεσμών, τις θέσεις και τις σχέσεις των αντιμαχόμενων πολιτικών κομμάτων, είτε αυτά ζουν στην πόλη-κράτος είτε σε μεγαλύτερη πολιτεία, όπως ήταν η ρωμαϊκή. Στο σημείο αυτό αξιοπρόσεκτοι είναι οι λόγοι του Κικέρωνος και μάλιστα οι πολιτικοί [...]. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουν οι λόγοι των σοφιστών του Δ' αιώνας Θεμιστίου (317-388 περ.) και Λιβανίου (314-393 περ.), συνεχιστών της φιλελεύθερης πνευματικής παραδόσεως της ελληνικής αρχαιότητας, που με τον τρόπο τους παραστέκουν τον απλό πολίτη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, [...] διατυπώνοντας σύνθετες σκέψεις για καίρια προβλήματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής [...]⁴. Ενδεικτικό παράδειγμά του πώς η ρητορική μπορεί να δώσει πολύτιμες πληροφορίες για το ιστορικό γίνεσθαι μιας εποχής είναι οι λόγοι (22 και 45) του Λιβανίου, ρήτορα της ύστερης αρχαιότητας. Όπως αναφέρει η Δέσποινα Ιωσήφ

«[...] οι δύο λόγοι του Λιβανίου [...] ανοίγουν ένα πολύτιμο παράθυρο στον κόσμο των ρωμαϊκών φυλακών και τον ρόλο των δικαστών στη διαβίωση και επιβί-

3. Για την απόδοση του αποσπάσματος στα νέα ελληνικά, πρβλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ρητορική*, 1.1, μτφρ. Η.Π. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, εκδόσεις «Κάκτος», Αθήνα 1995.

4. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 86.

ωση των φυλακισμένων. Φωτίζουν επιπλέον σημαντικές όψεις της καθημερινής αγωνίας των εγκλείστων που εκδηλωνόταν με χειρονομίες, φωνές, συνθήματα και δάκρυα. Όπως προκύπτει με σαφήνεια, οι φυλακές και η απονομή της δικαιοσύνης δεν απασχολούσαν μόνο την κοινή γνώμη και φωτισμένους στοχαστές αλλά και τους ίδιους τους αυτοκράτορες»⁵.

Η ρητορική μπορεί να αξιοποιηθεί στην έρευνα και διδασκαλία της ιστορίας. Για παράδειγμα ο *Υπέρ αδυνάτου* δικανικός λόγος του που γράφτηκε μετά την πτώση των τριάκοντα τυράννων, και εκφωνήθηκε στη Βουλή των Αθηναίων από έναν ανάπηρο πολίτη που αγωνίστηκε για το δικαίωμά του στη συνταξιοδότηση, καθώς είχε αμφισβητηθεί από συμπολίτη του, μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για τον δημόσιο βίο και την κοινωνική πρόνοια στην αρχαία Αθήνα της περιόδου εκείνης⁶. Αξίζει να αναφερθεί και ο λόγος *Κατά Ερατοσθένους* του ίδιου ρήτορα — ο μοναδικός που εκφώνησε ο ίδιος ο Λυσίας — στον οποίο στρέφεται εναντίον του Ερατοσθένη, ενός από τους τριάκοντα τυράννους. Στον ίδιο λόγο μας δίνονται σημαντικές πληροφορίες για το καθεστώς αυτό που επιβλήθηκε στην Αθήνα μετά την ήττα της στον πελοποννησιακό πόλεμο, καθώς και τα ονόματα των τριάκοντα τυράννων⁷. Ως εκ τούτου, σε αρχαίους ρητορικούς λόγους αναφέρονται και ονόματα που δεν επισημαίνονται σε άλλες πηγές ή, ακόμα και αν επισημαίνονται, διασταυρώνονται, προκειμένου να έχουμε μια έγκυρη εικόνα του παρελθόντος. Επομένως, στην περίπτωση αυτή, η ιστορία αντλεί πληροφορίες από τη ρητορική.

5. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΙΩΣΗΦ (εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια), *Εγκλειστοι στις ρωμαϊκές φυλακές ή Αναμένοντας τον καλό και τον κακό δικαστή*. Λιβάνιος, *Λόγος 45: Προς τον βασιλέα περί των δεσμοτών*, *Λόγος 22 Προς Ελλέβιον*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, βλ. και οπισθόφυλλο του βιβλίου.

6. Βλ. και ΧΡΙΣΤΟ Γ. ΡΩΜΑ, *Λυσίας, Λόγος υπέρ του αδυνάτου*, εισαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια - κριτική των επιχειρημάτων, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1990.

7. Βλ. και ΒΑΣΙΛΕΙΟ Θ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟ, *Λυσίου λόγοι, Κατά Ερατοσθένους, Υπέρ του αδυνάτου, Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου απολογία*, εκδόσεις Γιαλός, Αθήνα 2015, και συγκεκριμένα τον λόγο *Κατά Ερατοσθένους*.

Σημαντικοί είναι και οι συμβουλευτικοί λόγοι⁸ του Δημοσθένη που υπήρξε πολιτικός και ρήτορας. Άλλωστε, ένας καλός πολιτικός πρέπει να είναι και ικανός ρήτορας, ειδικά σε πολιτεύματα όπως αυτό της δημοκρατικής Αθήνας. Μέσα από τους λόγους του ο Δημοσθένης σκιαγραφεί, μεταξύ άλλων, με εύληπτο τρόπο και λεπτομερείς πληροφορίες, την πολιτική ιστορία της περιόδου.

Αλλά και ιστορικοί της αρχαιότητας όπως ο Θουκυδίδης εντάσσει μέσα στην ιστορία του, ως αναπόσπαστο τμήμα της, τους επιδεικτικούς λόγους, όπως τον *Επιτάφιο του Περικλή*, αλλά και δημηγορίες. Ο *Επιτάφιος Λόγος* αποτελεί έναν ύμνο στην αθηναϊκή δημοκρατία και εντάσσεται απόλυτα στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής του και στον σκοπό του ρήτορα-πολιτικού να καταστήσει το έργο του «κτήμα ες αεί» για τις επόμενες γενιές⁹. Οι δημηγορίες, μάλιστα, απαντούν σε ιστορικά έργα της αρχαιότητας, όπως στον Θουκυδίδη¹⁰. Τέλος, οι δημηγορίες του Ξενοφώντα «αντανακλούν την προσωπικότητα των αγορητών, συμπληρώνοντας έτσι τον χαρακτηρισμό τους που συνάγεται από τη διήγηση [...]»¹¹.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, ένας ρητορικός λόγος μπορεί να αποτελέσει πολύτιμη ιστορική πηγή και να αναδείξει την καθημερινή ζωή του παρελθόντος και τα όποια προβλήματα, ζητήματα ή αιτήματα απασχολούσαν τους ανθρώπους όλων των κοινωνικών ομάδων σε μια συγκεκριμένη εποχή.

8. Βλ. ενδεικτικά τα έργα των Α.Ι. Γιαγκόπουλου & Μ., Αραποπούλου, *Κατά Φιλίππου Α' - Ολυνθιακοί Α', Β', Γ'*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002· ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, *Περί της Ειρήνης - Κατά Φιλίππου Β' - Περί Αλλοιήσου - Περί των εν Χερρονήσω*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2003· ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, *Κατά Φιλίππου Γ' - Κατά Φιλίππου Δ' - Επιστολή Φιλίππου - Προς την Επιστολήν - Περί των προς Αλέξανδρον συνθηκών*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004· Γ. ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ, *Δημοσθένης υπέρ της Ροδίων ελευθερίας*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999· Δ. ΚΑΛΔΙΡΗ, Β. ΓΟΥΛΑΚΟΥ, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Περί ειρήνης - Περί Αλλοιήσου, εισαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια*, Αθήνα 1970.

9. Βλ. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Περικλέους Επιτάφιος*, επιμέλεια, μετάφραση, πρόλογος: ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΡΜΠΑΣ, εκδόσεις Ζήτρος, Αθήνα 2004.

10. J. MARINCOLA, "Speeches in Classical Historiography", *A Companion to Greek and Roman Historiography*, τόμ. 1, Οξφόρδη, σελ. 118-132.

11. https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/istoriografia/page_017.html (ημερομηνία πρόσβασης: 1.4.2021).

Ο μεγάλος Έλληνας πολιτικός Ελευθέριος Βενιζέλος, μελετούσε τον Θουκυδίδη, ενώ μετάφρασε το έργο του και τον *Επιτάφιο Λόγο*, αποδίδοντας τη γλώσσα του Θουκυδίδη στην «απλή καθαρεύουσα»¹². Πολύ εύστοχα επισημαίνει η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου,

«[...] στα νεώτερα κράτη ο πρόεδρος, τα μέλη της κυβερνήσεως, οι αρχηγοί των κομμάτων εκφωνούν πολιτικούς λόγους σε ποικίλες περιστάσεις. Όταν τούτο πραγματοποιείται στη Βουλή ή σε άλλα κρατικά ή διακρατικά συλλογικά όργανα, τότε το κείμενο του λόγου περιλαμβάνεται στα πρακτικά των ανωτέρω σωμάτων [...]. Όταν όμως οι λόγοι εκφωνούνται σε προεκλογικές συγκεντρώσεις ή σε άλλες ευκαιρίες, πάλι τα κείμενα αυτά πρέπει να αναζητηθούν και να μελετηθούν, γιατί πολλές φορές παρουσιάζουν πρωταρχικό ενδιαφέρον για τον ερευνητή της περιόδου. [...]»¹³.

Ιδιαίτερα στην περίπτωση του μη εκλεγμένου πολιτικού ηγέτη, ο ιστορικός καλείται να ανιχνεύσει, πέρα από τις μεγαλοστομίες, τα προσωπικά ελατήρια και τα βαθύτερα κίνητρα του προσώπου που εκφωνεί τον συγκεκριμένο λόγο¹⁴.

Συνοψίζοντας, η Πολιτική συνδέεται άρρηκτα με τον πολιτικό λόγο και τις πολιτικές αποφάσεις που επηρεάζουν την ιστορική πορεία ενός λαού, μιας κοινωνίας, αλλά και με την ρητορική τέχνη, που επιδιώκει, μέσω της πειστικότητας του λόγου, να υλοποιήσει συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές που, επίσης, έχουν αντίκτυπο στις ανθρώπινες κοινωνίες. Επομένως, η ιστορία συνδέεται με τις πολιτικές επιστήμες. Άλλωστε, στην ιστορία, εφόσον εξαιρεθούν οι αστάθμητοι παράγοντες, τα πάντα είναι θέμα πολιτικής.

12. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Ιστορία*, μετάφραση: ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2019.

13. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 86.

14. *Ό.π.*, σελ. 86.

Κεφάλαιο XI

Ιστορία και Αρχαιολογία, Μουσειολογία / Μουσειακή Εκπαίδευση

Η σχέση ιστορίας-αρχαιολογίας είναι αλληλένδετη. Η ιστορία συνεργάζεται με την αρχαιολογία, παρέχοντάς της πληροφορίες για τις ανασκαφές και για τη μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων. Από την άλλη, η αρχαιολογία συμβάλλει στη μελέτη της ιστορίας, καθώς τα ευρήματα συμπληρώνουν, επιβεβαιώνουν ή διαψεύδουν όσα γνωρίζουμε για το παρελθόν.

Πάντα το έργο του αρχαιολόγου ήταν σημαντικό για την μελέτη του αντίστοιχου έργου ενός ιστορικού. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αποτελούν τους αδιάψευστους μάρτυρες της παρουσίας και του πολιτισμού των ανθρώπων σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο. Αρχικά, υπήρξε μια «αντιπαλότητα» ανάμεσα στην ιστορία και την αρχαιολογία και αυτή πηγάζει από την τάση ιστορικών και αρχαιολόγων να υπερασπιστούν την επιστημονικότητα του κλάδου τους. Η αρχαιολογία χωρίστηκε ανάλογα με το ερευνητικό της αντικείμενο σε προϊστορική, κλασική, ρωμαϊκή, βυζαντινή ή χριστιανική, μεταβυζαντινή ή μετα-μεσαιωνική, καθώς υπάρχουν και αρχαιολογικά κατάλοιπα νεότερων μνημείων του 18ου, 19ου και 20ού αιώνα και τέλος η σύγχρονη ιστορική αρχαιολογία που ασχολείται με τον ρόλο της αρχαιολογίας στην ιστορική έρευνα, εξετάζοντας κυρίως τους πολιτισμούς που ανέπτυξαν γραπτή παράδοση¹. Το σίγουρο είναι πως ο ρόλος της αρχαιολογίας στην ιστορία, ιδιαίτερα πα-

1. ΕΛΠΙΔΑ Κ. ΒΟΓΛΗ, «Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του;», σελ. 198-203. https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/3828/1/00_chapter_08.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 4.5.2021).

λαιοτέρων ιστορικών περιόδων, είναι εξόχως σημαντικός, αν όχι απαραίτητος για τη συμπλήρωση των ψηφίδων του παρελθόντος.

Επιπλέον, η ιστορία μπορεί να συνδεθεί με τη μουσειολογία και τη μουσειακή εκπαίδευση. Η μουσειολογία μελετά την απαραίτητη μεθοδολογία για την επίλυση όλων των θεωρητικών και πρακτικών θεμάτων που συνδέονται με τις λειτουργίες ενός μουσείου². Κατά τον Α. Σμυρναίο

«στην έννοια του “μουσείου” μπορεί να ενταχθεί επίσης και η έννοια του “ιστορικού αξιοθέατου” [...]. Γενικότερα, το μουσείο αναπαριστά τη σχέση μιας κοινωνίας με τη δική της ιστορία, αλλά και με την ιστορία των άλλων κοινωνιών. [...]»³.

Όπως επισημαίνει ο Jerome De Groot,

«ο καθένας καταλαβαίνει την ικανότητα που έχουν τα μουσεία να συνεισφέρουν στη διασκέδαση, στην έμπνευση, στη μάθηση, στην έρευνα και στη γνώση, στην κατανόηση, στην αναγέννηση, στον στοχασμό, στην επικοινωνία και στην οικοδόμηση διαλόγου και ανοχής ανάμεσα σε άτομα, κοινότητες και έθνη [...]»⁴.

Επιπρόσθετα, πολύ εύστοχα επισημαίνει, επίσης, ο Αντώνης Σμυρναίος ότι

«στην παραδοσιακή προσέγγιση-επίσκεψη στα μουσεία, τα μουσειακά εκθέματα συμβάλλουν στη δημιουργία και στην επιβολή μιας αφήγησης με το παρελθόν [...]. Ωστόσο, [...] τα εκθέματα αυτά, ως υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος αλλά και η όλη ατμόσφαιρα του μουσείου ως ενός θεσμού εξουσίας, οδηγεί τους επισκέπτες του στην παθητική προσπάθεια ανά-

2. Α. ΓΚΑΖΗ, τόμ. Νούσια, *Αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο: μουσειολογία*, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2003, σελ. 21.

3. ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, *Ιστορίας μάθησις, ό.π.*, σελ. 282-283.

4. *Ό.π.*, σελ. 283.

γνώσης αυτής της περιρρέουσας αφήγησης, την οποία έχει επιβάλλει προφανώς η πολιτική εξουσία, με σκοπό να ελέγξει τον πληθυσμό και τις αναπαραστάσεις του. Η διαφορά με την εκπαίδευση στα μεταμοντέρνα μουσεία είναι ότι η αφήγηση είναι διαδραστική, και με τον τρόπο αυτό επιτρέπει την “ελεύθερη” κατασκευή πολλαπλών αφηγηματικών ταυτοτήτων από τους επισκέπτες του. [...]»⁵.

Αναμφισβήτητα, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα συμπληρώνουν ή επιβεβαιώνουν την ιστορική έρευνα, ενώ η ανάδειξη και προβολή τους μέσα από τη μουσειακή εκπαίδευση φέρνει τους επισκέπτες σε άμεση επαφή με την πολιτιστική κληρονομιά ενός τόπου, που εκμηδενίζει την όποια απόσταση δημιουργεί η μελέτη τους μέσα από βιβλία ή φωτογραφίες.

5. Όπ., σελ. 284-285.

Κεφάλαιο XII

Ιστορία και Φυσική (Μετεωρολογία, Κλίμα, Φυσικά Φαινόμενα, Σεισμοί)

Οι φυσικές επιστήμες και κυρίως η μετεωρολογία, γενικά τα φυσικά φαινόμενα, όπως οι ηφαιστειακές εκρήξεις ή οι σεισμοί φαίνεται να επηρεάζουν την εξέλιξη της ιστορίας και να διαμορφώνουν τις ιστορικές συνθήκες στο πλαίσιο των συνεπειών που ακολουθήσαν αυτά τα φαινόμενα. Για παράδειγμα, η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας φαίνεται, αρχικά, να συνδέεται με την καταστροφή του μινωικού πολιτισμού στο νησί¹. Ωστόσο, η καταστροφή των μινωικών ανακτόρων και η σύνδεσή της με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας έχει σήμερα, κατά τους Orrieux και Schmitt Pantel, απορριφθεί για γεωλογικούς και χρονολογικούς λόγους, ενώ προτείνονται εξηγήσεις όπως οι εσωτερικές αναταραχές, η εισβολή των Μυκηναίων ή το ενδεχόμενο ενός καταστροφικού σεισμού². Από την άλλη, μια σφοδρή θαλασσοταραχή, το 492 π.Χ., καταβύθισε στον Άθω τον περσικό στόλο, κατά την πρώτη εκστρατεία των Περσών³.

Κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης του 880 από τους Ρως θεωρείται ότι μια θαλασσοταραχή κατέστρε-

1. Βλ. ενδεικτικά Sir DENYS LIONEL PAGE, *The Santorini Volcano and the Destruction of Minoan Crete*, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, Λονδίνο 1970.

2. CLAUDE ORRIEUX, Pauline Schmitt Pantel, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, επιστημονική επιμέλεια: ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΛΑΚΙΩΤΗΣ, μετάφραση: ΑΜΑΛΙΑ ΣΤΑΘΑΚΗ, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1995, σελ. 38.

3. Για τους περσικούς πολέμους γενικά, βλ. και ΗΡΟΔΟΤΟΥ, *Οι περσικοί πόλεμοι*, μετάφραση: Ε. ΠΑΝΕΤΣΟΥ, εκδόσεις Παπαδημητρίου, Αθήνα 1953· για τη βύθιση του περσικού στόλου στη Χαλκιδική, βλ. και <https://www.timetoast.com/timelines/492-479> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021).

ψε τον στόλο τους⁴. Αλλά και στη νεότερη εποχή, ο «στρατηγός χειμώνας», ο τρομερός παγετός που είχαν να αντιμετωπίσουν οι άνδρες του Ναπολέοντα στην εκστρατεία του κατά της Ρωσίας (1812) οδήγησαν στον θάνατο γύρω στους 400.000 γάλλους στρατιώτες. Ο Ρώσος ζωγράφος Ιλαρίων Πριανίσνικοφ (Illarion Pryanishnikov) αποτύπωσε σε πίνακά του την αποχώρηση των γάλλων στρατιωτών από τη Ρωσία, λόγω του σφοδρού ρωσικού χειμώνα⁵.

Επιπλέον, η επιχείρηση «Μπαρμπαρόσα» των Ναζί εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης (1941) τους οδήγησε αντιμετώπους με τον σκληρό ρωσικό χειμώνα και με συνθήκες πρωτόγνωρες για τα ναζιστικά στρατεύματα, που, σε συνδυασμό με την αποφασιστικότητα του κόκκινου στρατού, αναχαίτισαν την εκστρατεία του Χίτλερ⁶. Ως εκ τούτου, ο ρόλος του κλίματος στη διαμόρφωση της ιστορίας είναι πολύ σημαντικός, συνδέεται με τη γεωγραφία, ενώ διαμορφώνει, εν μέρει, και τα χαρακτηριστικά ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων, όπως στερεότυπα, για παράδειγμα για τους βόρειους (ψυχρούς) λαούς⁷. Η ζέστη, το κρύο, η ομίχλη, το φως επιδρούν στον χαρακτήρα των ανθρώπων. Την επίδραση του κλίματος στον άνθρωπο τη βλέπουμε και στην εξωτερική εμφάνιση. Για παράδειγμα, οι Ιάπωνες και οι Κινέζοι, που ζουν στις Ηνωμένες Πολιτείες για δεύτερη ή τρίτη γενιά, είναι ψηλότεροι από τους ομοεθνείς τους στην Ιαπωνία και την Κίνα αντίστοιχα, σύμφωνα με ανθρωπομετρικές έρευνες⁸.

4. STEPHEN TURNBULL, *The Walls of Constantinople, AD 324–1453*, Osprey Publishing, Οξφόρδη 2004, σελ. 48-49.

5. Βλ. το άρθρο του Περικλή Δημητρόπουλου, «ο ανίκητος “στρατηγός Χειμώνας”», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 2012.

6. Βλ. και το δημοσίευμα του ΣΤΡΑΤΟΥ Ν. ΔΟΡΑΝΑ, «Η επιχείρηση “Μπαρμπαρόσα”», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 18 Ιουλίου 2010.

7. Βλ. σχετικά MICHAEL McCORMICK, “Climates of History, Histories of Climate: From History to Archaeoscience”, *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 50, Issue 1 (2019), σελ. 3-30.

8. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 29-30.

Ιλαρίων Πριανίσνικοφ, «Οι Γάλλοι αποχωρούν από τη Ρωσία» (1812).

Πηγή: εφ. Τα Νέα, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 2012

Επιπρόσθετα, η έκλειψη ηλίου ή σελήνης ερμηνευόταν ότι είναι προάγγελος επερχόμενων συμφορών. Για παράδειγμα, υπάρχει η άποψη ότι πριν από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς Τούρκους, το 1453, και συγκεκριμένα το βράδυ της 22ας προς την 23η Μαΐου του 1453 είχε σημειωθεί έκλειψη σελήνης, ενώ υπάρχουν μαρτυρίες για καταιγίδα και ομίχλη λίγες μέρες πριν από την κατάληψη της Πόλης⁹. Τα παραπάνω φυσικά φαινόμενα, αν δεχτούμε ότι σημειώθηκαν, είναι λογικό να επηρέασαν τους ανθρώπους της εποχής που δέχονταν επιδράσεις από δεισιδαιμονίες εκείνης της περιόδου. Οι σεισμοί συσχετίζονται με την ιστορία ενός τόπου ή μπορούν να διαμορφώσουν ή να συνδιαμορφώσουν την ιστορία του. Για παράδειγμα, υπάρχουν μελέτες που αναφέρονται στην ιστορία των σεισμών στο νησί της Κρήτης. Τους τελευταίους αιώνες σημειώθηκαν πολλοί και καταστροφικοί σεισμοί που ισοπέδωσαν ολόκληρους αστικούς οικισμούς¹⁰. Οι ερευνητές μπορούν να οδηγηθούν σε χρήσιμα συμπεράσματα για το παρελθόν, αλλά και, μελετώντας τη σεισμική ιστορία της περιοχής, σε καλύτερο προγραμματισμό για το μέλλον¹¹. Αυτό δεν ισχύει, φυσικά μόνο για το νησί της Κρήτης, αλλά και για άλλες ανάλογες περιπτώσεις.

Συνοψίζοντας, τα φυσικά φαινόμενα διαμόρφωσαν, μέχρι ένα όριο, το παρελθόν, εν τούτοις, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ο ρόλος του ανθρώπου εξακολουθεί να είναι καταλυτικός.

9. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο του μετεωρολόγου Δ. ΖΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Τα “περίεργα” φαινόμενα της παραμονής της άλωσης της Πόλης από τους Τούρκους (μέρος 1ο)», «<http://ziakopoulos.blogspot.com/2020/05/1.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.6.2021).

10. Βλ. ενδεικτικά ΝΙΚΟΛΑΟ ΣΤΑΥΡΑΚΗ, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κλπ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890· ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΡΙΑΡΗ, *Ιστορία της Κρήτης*, τόμ. Α', Αθήνα 1930· ΕΛΕΥΘΕΡΙΟ ΠΛΑΤΑΚΗ, «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), σελ. 463-524· ΓΕΡΑΣΙΜΟ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ, *Το σεισμολόγιο Κρήτης του Παύλου-Βλαστού (464-1926)*, εκδόσεις Οσελότος, Αθήνα 2013.

11. Βλ. σχετικά δημοσίευμα του γράφοντος με τίτλο «Αναπάντητα ερωτήματα γύρω από τον σεισμό στην ευρύτερη περιοχή του Αρκαλοχωρίου - η συμβολή της ιστορίας στη διερεύνησή τους» <https://www.ekriti.gr/category/apopseis> & <https://www.ekriti.gr/apopseis/anapantita-erotimata-gyro-apo-to-seismo-stin-eyryteri-periohi-toy-arkalohorioy-toy-manoy> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.6.2021).

Πηγή: <https://www.timetoast.com/timelines/492-479> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021)

Κεφάλαιο XIII

Ιστορία και Τεχνολογικές Ανακαλύψεις

Οι τεχνολογικές ανακαλύψεις συνδέονται και με τη «Βιομηχανική επανάσταση». Ο όρος «Βιομηχανική Επανάσταση» καθιερώθηκε, μετά το 1884, με την έκδοση του βιβλίου του Άρνολντ Τόινμπι (Arnold Toynbee), με τίτλο «Διαλέξεις για τη βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία». Ουσιαστικά, με τον όρο «Βιομηχανική Επανάσταση» εννοείται η χρησιμοποίηση της μηχανής ως μέσου παραγωγής αγαθών. Οι προϋποθέσεις για την «επανάσταση» στον χώρο της βιομηχανίας είναι το κεφάλαιο, οι πρώτες ύλες, το εργατικό δυναμικό και φυσικά, η τεχνολογική πρόοδος. Η Βιομηχανική Επανάσταση χωρίζεται σε δύο φάσεις, την πρώτη και τη δεύτερη. Αν και οι ημερομηνίες είναι συμβατικές, η πρώτη φάση της Βιομηχανικής επανάστασης διαρκεί από το 1750 έως το 1870 περίπου. Ονομάστηκε ως η «εποχή του άνθρακα και του σιδήρου». Η ατμομηχανή χρησιμοποιήθηκε στην κλωστοϋφαντουργία και μεταλλουργία, το ατμόπλοιο σταδιακά αντικατέστησε τα ιστιοφόρα πλοία και ο άνθρακας αποτέλεσε τη βασική καύσιμη ύλη. Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται η χημική βιομηχανία και γίνεται η επεξεργασία του χάλυβα. Από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, πρώτη εκβιομηχανίζεται η Βρετανία, όπου κατασκευάζονται και οι πρώτοι σιδηρόδρομοι.

Η Β' Βιομηχανική Επανάσταση ξεκινά, ουσιαστικά, στα τέλη του 19ου αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή αξιοποιείται ο ηλεκτρισμός στη βιομηχανία, εντοπίζονται κοιτάσματα πετρελαίου που αντλούνται και χρησιμοποιούνται ως καύσιμη ύλη, αναπτύσσεται περαιτέρω η χημική βιομηχανία (λιπάσματα, φαρμακευτική βιομηχανία — το 1890 κυ-

κλοφορεί η ασπιρίνη). Επίσης, σημειώνονται εφευρέσεις που άλλαξαν την καθημερινότητα των ανθρώπων (όπως το αυτοκίνητο, με τη συμβολή των Μπεντς και Φορντ), το αεροπλάνο (από τους αδελφούς Ράιτ), το τραμ, το μετρό (το μετρό του Λονδίνου υπήρξε το πρώτο στον κόσμο και λειτούργησε για πρώτη φορά το 1863), οι λάμπες φωτισμού, η παστερίωση, η αποστείρωση κ.ά.¹.

Η πρόοδος της τεχνολογίας, με τις νέες εφευρέσεις, από το ποδήλατο και τον ηλεκτρικό λαμπτήρα μέχρι τα σύγχρονα αυτοκίνητα, τα αεροπλάνα και τις λάμπες led και από το συμβατικό τηλέφωνο, μέχρι το φορητό τηλέφωνο και το διαδίκτυο, πολλές φορές επηρέασε την ανθρώπινη ζωή, άλλοτε βελτιώνοντας τις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων (π.χ. με τον ηλεκτρισμό ή, στη σύγχρονη εποχή, μέσω του διαδικτύου) και άλλοτε προξενώντας νέα προβλήματα (ρύπανση και μόλυνση του περιβάλλοντος, κοινωνική αποξένωση κ.ά.).

Ωστόσο, η πρόοδος της τεχνολογίας δεν συνέβαλε πάντα στην πρόοδο και την ευημερία της ανθρώπινης κοινωνίας. Η ανακάλυψη, για παράδειγμα, της ατομικής ενέργειας και η χρήση της όχι μόνο για ειρηνικούς, αλλά και για πολεμικούς σκοπούς — ακόμα και οι πρώτοι μπορεί να εγκυμονούν κινδύνους — με χαρακτηριστικό παράδειγμα την έκρηξη του εργοστασίου πυρηνικής ενέργειας στο Τσερνόμπιλ ή Τσερνομπίλ, κοντά στα σύνορα Ουκρανίας-Λευκορωσίας, το 1986² — αποτελεί ίσως μια «δαμόκλειο σπάθη» που απειλεί την ανθρωπότητα, έναν κίνδυνο που μπορεί, για κάποιους, να οδηγήσει στο τέλος της ιστορίας του κόσμου, όπως τον γνωρίζουμε σήμερα.

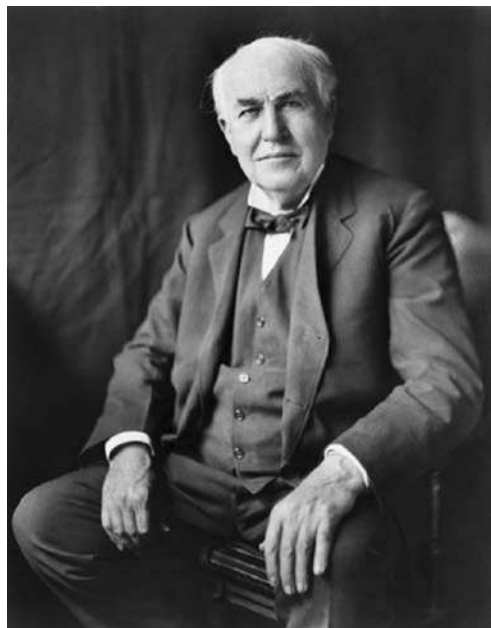
1. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, *Νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία. Από τη γαλλική και την ελληνική επανάσταση μέχρι τις απαρχές του Β' παγκοσμίου πολέμου, πανεπιστημιακές σημειώσεις*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών Αγωγής, ΠΤΔΕ, Ρέθυμνο 2020, σελ. 28-29.

2. *Ιστορικό Λεύκωμα 1986*, έκδοση «Καθημερινής», Αθήνα 1999, σελ. 36-45.

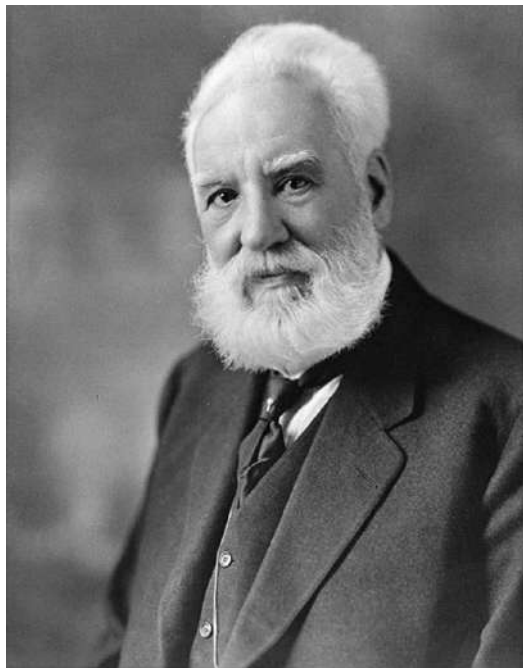
Ένα από τα πρώτα ποδήλατα που κατασκευάστηκαν στην Αγγλία με μεγαλύτερο τον μπροστινό τροχό, τεχνική που εξασφάλιζε μεγαλύτερη για την εποχή ταχύτητα στον αναβάτη. Είναι το λεγόμενο “penny-farthing” ποδήλατο, καθώς οι τροχοί του θύμιζαν τα αντίστοιχα βρετανικά νομίσματα, το μεγάλο (penny) και το μικρό (farthing).

Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ordinary_bicycle01.jpg (ημερομηνία πρόσβασης: 3.6.2021)

Ο Τόμας Έντισον, εφευρέτης του ηλεκτρικού λαμπτήρα (αλλά και του μικροφώνου και τον φωνογράφου). Κατασκεύασε το πρώτο εργοστάσιο παραγωγής ατομικής ενέργειας με το οποίο ηλεκτροδότησε την πόλη της Νέας Υόρκης. Η εταιρεία του μετεξελίχθηκε στη σημερινή General Electric.

Πηγή: Louis Bachrach, Bachrach Studios, restored by Michel Vuijlsteke - United States Library of Congress's Prints and Photographs

Αλεξάντερ Γκράχαμ Μπελ, εφευρέτης του πρώτου πρακτικού τηλεφώνου.

Πηγή: Moffett Studio - Library and Archives Canada / C-017335

Οι τεχνολογικές ανακαλύψεις πρέπει να ληφθούν υπόψη τόσο στο πεδίο της έρευνας όσο και της διδασκαλίας της ιστορίας. Φτάνει να γίνει αντιπαραβολή των συνθηκών ζωής των ανθρώπων χωρίς αυτές και μετά την εφαρμογή τους. Ακόμα και το διαδίκτυο³, αυτή η πρόσφατη ανακάλυψη, που πήρε μεγάλες διαστάσεις στα τέλη του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα, εκτός από το γεγονός ότι άλλαξε άρδην τη ζωή μας, μετέβαλε τα δεδομένα αναφορικά με την ιστορία τόσο σε ερευνητικό επίπεδο όσο και στο πεδίο της διδασκαλίας, με τις δυνατότητες που παρέχει τόσο στον ερευνητή όσο και στον διδάσκοντα.

3. JOHNNY RYAN, *A history of the Internet and the digital future*, Reaktion Books, Λονδίνο 2010.

Κεφάλαιο XIV

Ιστορία και Μαθηματικά

Σημαντική είναι η σχέση της ιστορίας με τα μαθηματικά. Ενδεικτικά, ο Αρχιμήδης υπήρξε γνωστός μαθηματικός και εφευρέτης της αρχαιότητας που είχε κατασκευάσει και πολεμικές μηχανές¹. Ο Λεονάρντο Ντα Βίντσι με τις μαθηματικές γνώσεις που είχε κατασκευάσει και αυτός μηχανές². Ενδεικτικά, στη σύγχρονη εποχή, αναφέρεται η αποκρυπτογράφηση του μυστικού κώδικα επικοινωνίας των Γερμανών “Enigma” από τον Άγγλο μαθηματικό Άλαν Τιούρινγκ, θεμελιωτή της σύγχρονης Πληροφορικής επιστήμης.

Η αποκρυπτογράφηση του κώδικα βοήθησε πολύ των αγώνα των Συμμάχων εναντίον των Ναζί, σώζοντας χιλιάδες ανθρώπινες ζωές. Με τον τρόπο αυτό τα μαθηματικά τέθηκαν στην υπηρεσία του συμμαχικού αγώνα εναντίον των Ναζί, συντομεύοντας τη λήξη του Β΄ παγκοσμίου πολέμου. Ο Τιούρινγκ, αυτός ο μεγάλος επιστήμονας που είχε άδοξο τέλος, πέρα από την αποκρυπτογράφηση του γερμανικού κώδικα θεμελίωσε τη σύγχρονη επιστήμη των υπολογιστών, δημιουργώντας τη μηχανή Τιούρινγκ και μια δοκιμασία τεχνικής νοημοσύνης, γνωστής και ως «το παιχνίδι της μίμησης»³.

1. ΧΡΗΣΤΟΣ Δ. ΛΑΖΟΣ, *Αρχιμήδης, ο ευφυής μηχανικός*, εκδόσεις Αίολος, Αθήνα 1995.

2. MICHAEL WHITE, *Λεονάρντο Ντα Βίντσι. Ο πρώτος επιστήμονας*, μτφρ. ΕΥΘΥΜΙΑ ΧΑΣΙΩΤΟΥ-ΚΟΥΙΜΤΖΗ, εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα, 2004, σελ. 236-237.

3. Βλ. και JIM OTTAVIANI (κείμενο), LELAND PURVIS (σχέδιο), *Το παιχνίδι της μίμησης. Ο Άλαν Τιούρινγκ αποκωδικοποιείται*, μετάφραση: ΣΤΑΜΟΣ ΤΣΙΤΣΩΝΗΣ, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2017.

Σκηνή από την ταινία «το παιχνίδι της μίμησης» (“The Imitation Game”) που αναφέρεται στην αποκρυπτογράφηση του “Enigma” από τον μαθηματικό Άλαν Τιούρινγκ.

Πηγή: Εφ. New York Times, Νέα Υόρκη, 30 Οκτωβρίου 2014

Κεφάλαιο XV

Ιστορία και Οικονομία / Λογιστική

Η ιστορία συσχετίζεται με την οικονομική επιστήμη και γενικά με την οικονομία μιας κοινωνίας. Για τον σκοπό αυτό έχει δημιουργηθεί ιδιαίτερος κλάδος στην ιστορία, αυτός της οικονομικής ιστορίας. Η τελευταία μελετά την εξέλιξη των οικονομικών φαινομένων από ιστορική προοπτική. Προκειμένου η ιστορία να διερευνήσει τα οικονομικά φαινόμενα, αξιοποιεί και άλλα γνωστικά αντικείμενα ή κλάδους της ιστορίας, όπως η δημογραφία (πληθυσμιακή εξέλιξη), η νομισματική ιστορία και η αντίστοιχη κοινωνική¹. Ο Καρλ Μάρξ, εκτός από φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, υπήρξε και οικονομολόγος και προσπάθησε να ερμηνεύσει την ανθρώπινη ιστορία, κάνοντας λόγο για την «πάλη των τάξεων»². Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεώρηση της κοινωνίας, η οικονομία και η «πάλη των τάξεων» αποτελούν τις κινητήριες δυνάμεις της ανθρώπινης ιστορίας και στα παραπάνω βασίζεται η μαρξιστική ιστοριογραφία ή η ιστορική υλιστική ιστοριογραφία³. Στο πλαίσιο της μαρξιστικής

1. Για την οικονομική ιστορία, βλ. ενδεικτικά και PAUL BAIROCH, *Economics and World History: Myths and Paradoxes*, University of Chicago Press, Σικάγο 1995· πρβλ. MATTHIAS BLUM, CHRISTOPHER L. COLVIN (eds.), *An Economist's Guide to Economic History*, Palgrave, Macmillan, Λονδίνο 2018.

2. Πρβλ. ΜΗΝΑ ΠΕΤΡΟΥ, «Ο Μαρξ ως φιλόσοφος», εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα, 2 Ιουλίου 2018.

3. Για τον ρόλο της μαρξιστικής θεωρίας και της οικονομίας στην ιστορία, βλ. HERBERT MARCUSE, "The Foundation of Historical Materialism", *Studies in Critical Philosophy* [πρώτη έκδοση: 1932], Beacon Press, Βοστώνη 1972, σελ. 1-48· για τους μετασχηματισμούς της μαρξιστικής ιστοριογραφίας, βλ. ΓΚΕΟΡΓΚ ΙΓΚΕΡΣ, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μετάφραση ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΜΑΤΑΛΑΣ, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2006.

θεωρίας της ιστορίας, ο Μαρξ θεώρησε την οικονομία ως τη βάση της ταξικής κοινωνίας. Θεώρησε ότι οι σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στα μέσα παραγωγής αποτελούν το θεμέλιο ένταξης των ατόμων σε κοινωνικές τάξεις⁴.

Ενδεικτικό παράδειγμα του πώς η οικονομία μπορεί να επηρεάσει τις ιστορικές εξελίξεις είναι και η μεγάλη οικονομική κρίση του 1929 που επηρέασε όλο τον κόσμο (και την Ελλάδα) και έμεινε γνωστή στην ιστορία ως «η μεγάλη ύφεση» ή «το κραχ του 1929». Οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, που ξεκίνησε με την πτώση των μετοχών στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης, έφτασαν σε διαφορετικό χρόνο ανά χώρα, επηρέασαν με διαφορετικό τρόπο την κάθε χώρα και τερματίστηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν σε κάθε κράτος και τις ιδιαιτερότητες της κάθε οικονομίας⁵.

Από την άλλη, και η λογιστική έχει στενή σχέση με την ιστορία. Από την περίοδο που οι μοναχοί κατέγραφαν σε κατάστιχα και κτηματολόγια την περιουσία, τους ενοικιαστές, τους οφειλότες και γενικά την οικονομική δραστηριότητα των μοναστηριών και από την εποχή του μοναχού Luca Pacioli, που θεωρείται ο «πατέρας της λογιστικής», μεσολάβησαν πολλά χρόνια και πολλές αλλαγές στον κλάδο της οικονομίας και ειδικά της «λογιστικής», που συνάδουν με τις γενικότερες αλλαγές στον κλάδο της οικονομίας στον κόσμο. Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, οι όποιες αλλαγές επηρεάζονται από τις εσωτερικές και τις εξωτερικές εξελίξεις. Σημαντικός στην πρόοδο της λογιστικής υπήρξε ο ρόλος του πρώτου κυβερνήτη της Ελλάδας Ι. Καποδίστρια. Επίσης, σημαντικός υπήρξε και ο ρόλος του λογιστή και αντιστασιακού Ναπολέοντα Σουκατζίδη που εκτελέστηκε από τους Ναζί, καθώς και του «πατέρα της λογιστικής στην Ελλάδα» και πανεπι-

4. Βλ. και ISAAC ILLICH RUBIN, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1991.

5. Βλ. ενδεικτικά MURRAY N ROTHBARD, *America's Great Depression*, Πρίνστον 1963· RAINER MEISTER, *Die große Depression: Zwangslagen und Handlungsspielräume der Wirtschafts- und Finanzpolitik in Deutschland 1929-1932*, Ρόζενμπουργκ 1991.

στημιακού Μάριου Τσιμάρα. Στο πλαίσιο της διεπιστημονικής προσέγγισης της ιστορίας μέσα από τη λογιστική, μπορεί να διασκεδαστεί ο «υποτιμημένος» ρόλος των λογιστών σε όλες της εκφάνσεις της καθημερινής ζωής και να αναδείχθούν κάποιοι από αυτούς που υπήρξαν πρότυπα με τη ζωή και το έργο τους⁶.

6. Για τη σχέση της ιστορίας με τη λογιστική, αλλά και για την ιστορία της λογιστικής, βλ. και GIUSEPPE GALASSI, "Pacioli, Luca (c. 1445-c.1517)" στο: *History of Accounting: an International Encyclopedia*, επιμ. MICHAEL CHATFIELD και RICHARD VANGERMEERSCH, Garland Publishing, Νέα Υόρκη 1996, σελ. 445-447· ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, «Τα βιβλία των εμπορικών επιχειρήσεων», *Τετράδια Εργασίας 21, Αρχεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων, Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Leonardo 1995»* (Αθήνα, Δεκέμβριος 1996), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1998, σελ. 35-40· ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, «Παλαιά και νεότερα λογιστικά συστήματα», *Τετράδια Εργασίας 21, Αρχεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων, Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Leonardo 1995»* (Αθήνα, Δεκέμβριος 1996), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1998, σελ. 41-47· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΝΙΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Ιστορία της λογιστικής στην Ελλάδα», περιοδικό *Accountancy Greece*, περιοδικό οικονομικού λογισμού, τριμηνιαίου περιοδικό του Ινστιτούτου Εκπαίδευσης Σώματος Ορκωτών Ελεγκτών Λογιστών, τεύχος 24 (Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος 2016)· Ο ΙΔΙΟΣ (επιμέλεια), «Μια υπεράσπιση της λογιστικής με βάση της νεότερη ιστορία της», περιοδικό *Accountancy Greece*, περιοδικό οικονομικού λογισμού, τριμηνιαίου περιοδικό του Ινστιτούτου Εκπαίδευσης Σώματος Ορκωτών Ελεγκτών Λογιστών, τεύχος 27 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2017), σελ. 42-47· ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, *Η βιομηχανία της Ερμούπολης, τέλη 19ου αιώνα - 1940: τα εργοστάσια Καρέλλα, Λαδόπουλων, Βαρδάκα και Μπαρμπέτα. Η περίπτωση των πολυδύναμων επιχειρηματιών, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης στη «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Ρέθυμνο 2003· Ο ΙΔΙΟΣ, «Τα βιομηχανικά αρχεία της Ερμούπολης», περιοδικό *Ε-Ιστορικά*, εφημερίδα Ελευθεροτυπία, τεύχος 191 (2003), σελ. 28-31· Ο ΙΔΙΟΣ, «Η βιομηχανία της Ερμούπολης», περιοδικό *Ε-Ιστορικά*, εφημερίδα Ελευθεροτυπία, τεύχος 191 (2003), σελ. 20-25· ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003· ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η γηραιά σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία (1830-1940)*, Αθήνα 1993· βλ. και <https://www.accountancygreece.gr> (ημερομηνία πρόσβασης: 17.5.2021).*

Κεφάλαιο XVI

Ιστορία και Μύθοι, Θρύλοι, Δημοτικά Τραγούδια, Φήμες, Ανέκδοτα, Σατυρικά Στιχουργήματα

Ο μύθος (π.χ. Οι άθλοι του Ηρακλή) δεν έχει ιστορικό υπόβαθρο. Στον θρύλο κρύβεται πάντα κάποια αλήθεια πίσω από τις διηγήσεις των ανθρώπων. Τα δημοτικά τραγούδια συνδέονται με ένα ιστορικό γεγονός (π.χ. άλωση της Κωνσταντινουπόλεως). Η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου αναφέρει χαρακτηριστικά:

«[...] Ο θρύλος είναι πρόδρομος της ιστορικής διαπραγματεύσεως και ανθίζει στην αυγή νέων πολιτισμών. Ο μύθος (άθλοι του Ηρακλέους) δεν συνδέεται με ιστορικά συμβάντα, ενώ ο θρύλος (τρωικός πόλεμος) έχει πάντα μακρινή σχέση με [το] ιστορικό γεγονός. Στη Γένεση υπάρχει η αφήγηση για τον κατακλυσμό· [...] στην ελληνική μυθολογία με τον Δευκαλίωνα και την Πύρρα, σε ινδικές αφηγήσεις επίσης. Η επιστήμη τείνει τώρα να δεχθή την ιστορικότητα του κατακλυσμού κατά την τέταρτη χιλιετηρίδα π.Χ. [...]. Πολλά θέματα ανάγονται στην Παλαιά Διαθήκη, αλλά εμφανίζονται από την αρχαία μυθολογία και σε βίους αγίων. [...]».

Για παράδειγμα, το θέμα του αγίου Γεωργίου που σκοτώνει το θηρίο και απελευθερώνει τη βασιλοπούλα θυμίζει τον μύθο της Ανδρομέδας που απελευθερώνεται από τον Περσέα¹.

Από τα δημοτικά τραγούδια, τα ιστορικά συνδέονται με σημαντικά ιστορικά γεγονότα (όπως την άλωσης της Κων-

1. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *όπ.*, σελ. 107.

σταντινούπολης) ή με ήρωες (όπως τους ακρίτες, αν πρόκειται για ακριτικά τραγούδια, τους κλέφτες, τους αρματολούς και ήρωες της επανάστασης του 1821). «Δεν εκθέτουν τα γεγονότα που τα προϋποθέτουν γνωστά, αλλά στόχο τους έχουν να εξάρουν τις αρετές του λαού ή του ήρωα, να συγκινήσουν, να διατηρήσουν τον ενθουσιασμό και την ελπίδα. [...]». Για τα δημοτικά τραγούδια, βλ. παρακάτω κεφ. «Ιστορία και μουσική...». Τέλος, «φήμες, ανέκδοτα, σατυρικά στιχουργήματα ευδοκιμούν σε εποχές αναταραχής, δικτατορίας, ξένης κατοχής και λογοκρισίας. [...]»².

Όλα τα παραπάνω μπορούν, στο πλαίσιο μιας διεπιστημονικής προσέγγισης της γνώσης, να ανασυνθέσουν πτυχές του παρελθόντος, να συμπληρώσουν τις διασωθείσες ιστορικές πηγές και να κάνουν το μάθημα της ιστορίας περισσότερο ενδιαφέρον, προσδίδοντάς του νέες παραμέτρους διερεύνησης.

2. Όπ., σελ. 108.

Κεφάλαιο XVII

Ιστορία και Ιατρική / Φαρμακολογία, Βιολογία, Επιδημιολογία

Η Ιστορία συνδέεται με την Ιατρική, τη Φαρμακολογία, τη Βιολογία και γενικά με τις ασθένειες που έπληξαν την ανθρωπότητα. Ενδεικτικά αναφέρονται ο λοιμός (τύφος ή πανούκλα) που έπληξε την αρχαία Αθήνα στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου και οδήγησε στον θάνατο το 1/4 με 1/3 του πληθυσμού και, το 429 π.Χ., τον ίδιο τον Περικλή¹, γεγονός καταλυτικό στην εξέλιξη και, ενδεχομένως, στην έκβαση του πολέμου. Επίσης, στον Μεσαίωνα ο «μαύρος θάνατος», οι μεγάλες επιδημίες πανώλης που συνεχίστηκαν στους νεότερους χρόνους, αποδεκάτισαν εκατομμύρια ανθρώπους. Η λέξη «καραντίνα» προέρχεται από τη φράση «*quaranta giorni*» (σαράντα μέρες) την εποχή της βενετοκρατίας, κατά την επιδημία της μαύρης πανώλης. Συγκεκριμένα, τα πληρώματα των πλοίων έπρεπε, όταν επισκέπτονταν το λιμάνι του προορισμού τους, να βρίσκονταν σε απομόνωση για 40 ημέρες, προκειμένου να τους επιτραπεί η είσοδος².

Ο Jean-Luc Pinol γράφει για τον ρόλο των ασθενειών στην ιστορία: «Η ασθένεια αποτελεί μέρος της καθημερινής πραγματικότητας των κατοίκων της πόλης του 19ου αιώνα». Για παράδειγμα, η επιδημία της χολέρας του 1832 αφάνισε 21.000 Παριζιάνους, ενώ στη Μασσαλία μόνο, σε μια μέρα πέθαναν 210 άνθρωποι από τη χολέρα. Το τελευταίο ερμηνεύεται και από το γεγονός ότι η Μασσαλία, όπως

1. CLAUDE ORRIEUX, PAULINE - SCHMITT PANTEL, *Αρχαία ελληνική ιστορία*, επιστημονική επιμέλεια: ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΛΑΚΙΩΤΗΣ, μετάφραση: ΑΜΑΛΙΑ ΣΤΑΘΑΚΗ, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1995, σελ. 230.

2. Βλ. και RONALD ECCLES, OLAF WEBER, *Common Cold*, Birkhäuser Basel, Βασιλεία 2009.

όλα τα λιμάνια, ήταν ιδιαίτερα ευπαθή στις επιδημίες, λόγω της κινητικότητας των επισκεπτών και των κατοίκων τους³.

Ο Pinol αναφέρεται στη σημασία της χολέρας και των άλλων μεταδοτικών ασθενειών, επισημαίνοντας, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα:

«[...] Η χολέρα υπήρξε το αντικείμενο μιας μακράς σειράς από διαμάχες μεταξύ ιατρών και υγιεινολόγων. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι οι άνθρωποι της εποχής εκείνης διέκριναν τις επιδημίες από τις μεταδοτικές ασθένειες. Η αιτία των πρώτων εντοπιζόταν, σύμφωνα με τα κριτήρια της εποχής, στο περιβάλλον, ενώ των δεύτερων στη μετάδοση του σπέρματος της νόσου. [...] Η χολέρα δεν έπληξε με τον ίδιο τρόπο όλες τις κατηγορίες των αστικών πληθυσμών. [...] Παρ' ότι η χολέρα προκάλεσε τόσο μεγάλο πανικό, ως νεοεμφανιζόμενη νόσος, δεν θα πρέπει να μας διαφεύγουν οι υπόλοιπες ασθένειες, οι οποίες αφήνουν πολύ περισσότερα θύματα, είτε πρόκειται για την ευλογιά, τον τυφοειδή πυρετό, τη φυματίωση, τη σύφιλη, ή ακόμη και για ασθένειες σχεδόν αμελητέες σήμερα, όπως η διάρροια ή η γρίπη. Δύο χρόνια μετά τη μεγάλη επιδημία της χολέρας του 1832, μια δυνατή γρίπη προκάλεσε στη Γαλλία τόσους θανάτους, όσους και η χολέρα, αλλά άφησε σχεδόν ασυγκίνητη την κοινή γνώμη. [...]»⁴.

Εκείνος όμως που θεμελίωσε τη σύγχρονη ιατρική μέσα από την επινόηση του εμβολιασμού ήταν ο Έντουαρντ Τζένερ (Edward Jenner, 1749-1823). Η επινόηση των εμβολίων και η ανάδειξη της σημασίας τους από τον Τζένερ έσωσε περισσότερες ζωές από οποιαδήποτε άλλη ανακάλυψη στην ιατρική επιστήμη. Μάλιστα, ο Τζένερ ήταν ο πρώτος που αποκάλεσε τη διαδικασία του εμβολιασμού για την καταπολέμηση της ασθένειας της ευλογιάς “*vaccination*” από το όνομα του ιού “*variolae vaccinae*”, ενώ ήταν και ο πρώτος που έκανε χρήση

3. JEAN-LUC PINOL, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, μετάφραση: ΙΩΑΝΝΑ ΔΟΥΡΑΜΠΗ - ΕΦΗ KANNER, επιστημονική επιμέλεια: ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2000, σελ. 193.

4. *Όπ.*, σελ. 193-194.

του όρου “virus” για τον ιό. Συγκεκριμένα, το 1796 ο Βρετανός παθολόγος Τζένερ [...] παρατήρησε ότι οι γυναίκες που άρμεγαν τις αγελάδες παρουσίαζαν φυσαλίδες στα χέρια τους (cowpox-δαμαλίτιδα) και δεν νοσούσαν από ευλογιά. Ο Jenner χρησιμοποίησε το υγρό από τις φυσαλίδες αυτές και εμβολίασε ένα οκτάχρονο αγόρι, τον James Phipps. Ο James όταν ήρθε σε επαφή με άτομα που έπασχαν από ευλογιά, δεν νόσησε [...]. Μάλιστα, η λέξη vaccine προέρχεται από τη λατινική λέξη vacca που σημαίνει αγελάδα. Αργότερα, ο Παστέρ (Pasteur) χρησιμοποίησε την λέξη vaccine για όλα τα εμβόλια⁵.

Ωστόσο, αρχικά η όλη προσπάθεια του Τζένερ αποδοκιμάστηκε και ο ίδιος λοιδορήθηκε από τον τύπο και κατηγορήθηκε από την επίσημη εκκλησία, αν και ο ίδιος, για να επιβεβαιώσει τη θεωρία του περί της χρησιμότητας των εμβολιασμών, δεν δίστασε να εμβολιάσει ακόμα και τον μικρό γιο του. Αργότερα, το έργο του Τζένερ αναγνωρίστηκε και ο ίδιος τιμήθηκε και αναγνωρίστηκε παγκοσμίως γι’ αυτό⁶.

Ωστόσο, «πρωτοπόροι του εμβολιασμού» θεωρούνται οι Έλληνες ιατροί Εμμανουήλ Τιμόνης (1669-1720) από τη Χίο και Ιάκωβος Πυλαρινός (1659-1718) από την Κεφαλονιά⁷. Κατά τον ιατρό Νίκο Περσιάνη, «δημοσίευσαν, το 1714, στο αγγλικό περιοδικό *Philosophical Transactions* vol. 29, 1714-1716, p. 72-82, την πρώτη επιστημονική κλινική εφαρμογή του εμβολιασμού, την αποκληθείσα «ευλογιασμός». Ο μεν πρώτος με τον τίτλο «An account or history of the procuring the small-pox by incision or inoculation as it has for some time been practiced at Constantinople», ο δε δεύτερος με τον τίτλο «A new and safe method of procuring the small pox by transplantation». [...]»⁸.

5. ΝΙΚΟΣ ΠΕΡΣΙΑΝΗΣ, *Σύντομη ιστορία των εμβολιασμών (1796-2011)*, Λευκωσία 2011, σελ. 14-15.

6. Πρβλ. *The Sunday Times*, Λονδίνο, 1 Ιουνίου 2008, “Edward Jenner (1749-1823)”· JOHN BARON, MD FRS, *The Life of Edward Jenner MD LLD FRS*, Henry Colburn, Λονδίνο 1827· ANDREW J MORGAN, GREGORY A POLAND, “Edward Jenner and the discovery of vaccination: an appeal for the Edward Jenner Museum”, vol. 31, issue 43 (2013), σελ. 4933-4934· N.J. WILLIS, “Edward Jenner and the eradication of smallpox”, *Scottish Medical Journal*. 42 (4) (August 1997), σελ. 118-121.

7. ΝΙΚΟΣ ΠΕΡΣΙΑΝΗΣ, *Σύντομη ιστορία των εμβολιασμών (1796-2011)*, Λευκωσία 2011, σελ. 16.

8. *Οπ.*, σελ. 16-17.

Έντουαρντ Τζένερ (Edward Jenner).

Πηγή: Sir Thomas Lawrence

Χαρακτικό στο οποίο εμπαίζεται ο Τζένερ και η χρησιμότητα του εμβολιασμού. Λονδίνο 1802.

Πηγή: Τζέιμς Γκίλρεϊ - Library of Congress, Prints & Photographs Division, LC-USZC4-3147 (color film copy transparency)

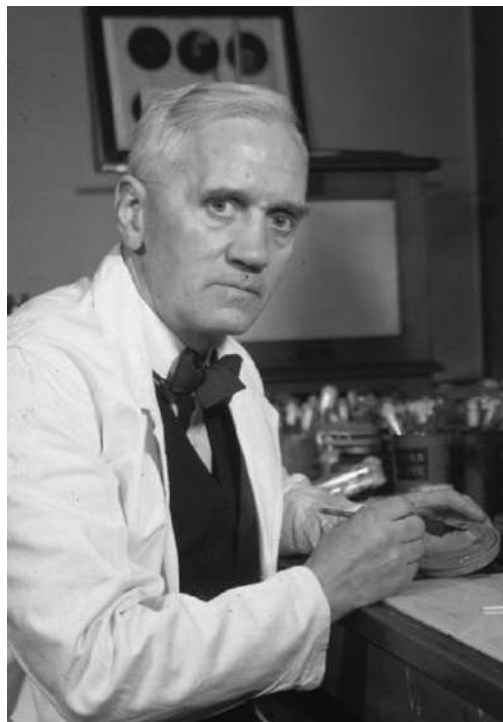
Οι ιατροί Εμμανουήλ Τιμόνης και Ιάκωβος Πυλαρινός.

Πηγή: Νίκος Περσιάνης, Σύντομη ιστορία των εμβολιασμών (1796-2011), Λευκωσία 2011, σελ. 16

Λουί Παστέρ (Louis Jean Pasteur).

Πηγή: US National Library of Medicine

Αλεξάντερ Φλέμινγκ (Alexander Fleming).

Πηγή: Imperial War Museum

Ο Γκέρχαρντ Χάνσεν (Gerhard Armauer Hansen).

Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gerhard_Armauer_Hansen.jpg (ημερομηνία πρόσβασης: 4.5.2021)

Οι συνθήκες ζωής των ανθρώπων βελτιώθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1880, όταν οι ειδικοί στον τομέα της υγείας άρχισαν να ενστερνίζονται τις θεωρίες του Παστέρ⁹. Ο Γάλλος χημικός Λουί Ζαν Παστέρ (Louis Jean Pasteur, 1822-1895) θεωρείται ο «πατέρας της μικροβιολογίας» και, σύμφωνα με άλλες απόψεις, και της ανοσολογίας». Ήταν εκείνος που δημιούργησε το πρώτο εμβόλιο για τη λύσσα, αλλά και ανακάλυψε τη σημασία της διαδικασίας της παστερίωσης (από τον οποίο και πήρε το όνομά της). Πρόκειται για την ήπια θερμική επεξεργασία με σκοπό την καταστροφή ή την ελάττωση των βλαπτικών μικροοργανισμών ενός υγρού προϊόντος, όπως το γάλα, ώστε να μπορεί να διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα¹⁰.

Ο Αλεξάντερ Φλέμινγκ, φαρμακολόγος και βιολόγος, βοήθησε την ανθρωπότητα, όταν ανακάλυψε την πενικιλίνη, το 1928. Συγκεκριμένα, τότε ο Φλέμινγκ ερευνούσε τις ιδιότητες των σταφυλόκοκκων. Κατά τύχη πρόσεξε ότι σε κάποια δισκία μικροβιακών καλλιιεργειών που είχε πετάξει είχε αναπτυχθεί γύρω από τη μούχλα μια ζώνη ελεύθερη από βακτήρια, γεγονός που σήμαινε ότι η μούχλα παρήγαγε κάποια αντιβακτηριδιακή δράση. Τότε, απομόνωσε ένα δείγμα από τη μούχλα και το ταυτοποίησε ως τον μύκητα του γένους «πενικίλλιο» και για τον λόγο αυτό ονόμασε τη νέα ουσία «πενικιλίνη» (Penicillin). Η ανακάλυψη του Φλέμινγκ δεν είχε την ανταπόκριση που θα περίμενε, ενώ υπήρξε δυσκολία ως προς την παραγωγή της ουσίας σε μεγάλες ποσότητες. Και ενώ το 1940 ο Φλέμινγκ εγκατέλειπε την έρευνά του, καθώς το εργαστήριό του δεν διέθετε τους πόρους για να την αναπτύξει, στη συνέχεια, οι Χάουαρντ Φλόρεϊ (Howard Florey) και Ερνστ Τσέιν (Ernst Boris Chain) μπόρεσαν να προχωρήσουν σε μαζική παραγωγή με την οικονομική στήριξη της αμερικανικής και της

9. JEAN-LUC PINOL, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, ό.π., σελ. 195.

10. Για τον Α. Παστέρ, βλ. P. DEBRÉ, E. FORSTER, *Louis Pasteur*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1998· GERALD L. GEISON, *The private science of Louis Pasteur*, Princeton University Press, Πρίνστον 1995· JOHN HUDSON TINER, MICHAEL L. DENMAN, *Louis Pasteur: Founder of Modern Medicine*. Mott Media, Μίλφορντ, Μίσιγκαν 1990.

βρετανικής κυβερνήσεως. Και στους τρεις άνδρες απονεμήθηκε το νόμπελ ιατρικής για την προσφορά τους. Η δεύτερη σύζυγος του Φλέμιγκ ήταν Ελληνίδα, η γιατρός Αμαλία Κουτσούρη, γνωστή και ως Αμαλία Φλέμιγκ. Η έναρξη της μαζικής παραγωγής έγινε μετά τον βομβαρδισμό του Περγλ Χάρμπορ από τους Ιάπωνες κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ υπήρξαν μεγάλες ποσότητες που αξιοποιήθηκαν για τις ανάγκες των τραυματιών των συμμαχικών δυνάμεων κατά την απόβαση της Νορμανδίας. Ουσιαστικά η πενικιλίνη άνοιξε μια νέα εποχή στην ιατρική, αυτή των αντιβιοτικών¹¹.

Ο Νορβηγός βακτηριολόγος Γκέρχαρντ Χάνσεν ανακάλυψε το μυκοβακτήριο της λέπρας και από αυτόν πήρε το όνομά της η συγκεκριμένη μεταδοτική ασθένεια. Ήταν εκείνος που αντιλήφθηκε ότι η νόσος μπορούσε να ελεγχθεί καλύτερα, εφόσον απομονώνονταν οι ασθενείς. Με την πρόοδο της επιστήμης, η λέπρα μπορεί να κατέστη δυνατόν να υποχωρήσει ή να βελτιωθεί η κατάσταση του ασθενούς και να μη μεταδίδει στο εξής¹².

Η εξέλιξη της ιατρικής επηρέασε την πορεία της ιστορίας με την αντιμετώπιση ασθενειών που θεωρούνταν ανίατες, π.χ. ευλογιά, νόσος του Χάνσεν (λέπρα) και άλλες μεταδοτικές ή μολυσματικές ασθένειες. Επίσης, μεγάλη υπήρξε η πρόοδος της ιατρικής, ιδίως μετά τον Α' και Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, προκειμένου οι στρατιώτες να θεραπεύονται γρηγορότερα, για να είναι ικανοί να πολεμήσουν εκ νέου.

11. Για τον Αλ. Φλέμιγκ, βλ. ANDRÉ MAUROIS, Η ζωή του Φλέμιγκ [αρχικός τίτλος: *The Life Of Sir Alexander Fleming, discoverer of penicillin*], μετάφραση ΕΛΛΗ ΛΑΜΠΡΙΑΗ, εκδόσεις «Δίφρος», Αθήνα 1958· KEVIN BROWN, *Penicillin Man: Alexander Fleming and the Antibiotic Revolution*, Sutton Publishing Ltd., Stroud (Στρουντ, Αγγλία) 2004· GWYN MACFARLANE, *Alexander Fleming: The Man and the Myth*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1984.

12. Για τον Γκ. Χάνσεν και τη λέπρα, βλ. SOPHIE M. WOROBEC, "Treatment of leprosy/Hansen's disease in the early 21st century", *Dermatologic Therapy* 22, 6, (2008), σελ. 518-537· D.N. LOCKWOOD, *Leprosy, Clin Evid* 8 (2002), σελ. 709-720· WORLD HEALTH ORGANIZATION, *Report on third meeting of the WHO technical advisory group on elimination of leprosy*, Geneva: WHO, 2002. WHO/CDS/CPE/CEE/2002.29· DIANA N.J. LOCKWOOD, BHUSHAN KUMAR, "Treatment of leprosy", *British Medical Journal* 328 (7454), σελ. 1447-1448.

Τότε εφευρέθηκαν τα τεχνητά μέλη για στρατιώτες που είχαν χάσει τα μέλη τους σε ναρκοπέδια¹³. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι οι Ναζί χρησιμοποίησαν ιατρικές μεθόδους σε πειράματα που έκαναν κυρίως σε ασθενείς πληθυσμιακές ομάδες (λ.χ. τους Εβραίους, στο πλαίσιο της ναζιστικής ιδεολογίας τους)¹⁴. Κατά την Ελένη Σκαλτσά, «[...]η ιστορία της φαρμακευτικής επιστήμης παρουσιάζεται σε 4 μεγάλες ενότητες, που κάθε μια αναφέρεται σε συγκεκριμένους αιώνες, λαούς και ανθρώπους με μεγάλα επιτεύγματα. Ο διαχωρισμός είναι καθαρά σχηματικός για διευκόλυνση της διδασκαλίας:

Θρησκευτική περίοδος

- ♦ Θεραπευτική πρωτογόνων.
- ♦ Αρχαίων ανατολικών λαών.
- ♦ Θεραπευτική των αρχαίων Ελλήνων κατά την προϊστοκρατική περίοδο.

Φιλοσοφική περίοδος

- ♦ Θεραπευτική Ελλήνων κατά τους ιστορικούς χρόνους.
- ♦ Ρωμαίων.
- ♦ Βυζαντινών.

Πειραματική περίοδος

- ♦ Η φαρμακευτική στον αραβικό κόσμο.
- ♦ Η φαρμακευτική κατά τον Μεσαίωνα.
- ♦ Η φαρμακευτική κατά την Αναγέννηση.
- ♦ Η φαρμακευτική κατά τον 18ο αιώνα.

13. Βλ. ενδεικτικά United States. Army Medical Service, *Medical Supply in World War II*, Office of the Surgeon General Department of the Army, Ουάσιγκτον 1968, σελ. 87· ROBERT E. STEWART, WILLIAM M. BERNSTOCK, *Veterans Administration Prosthetic and Sensory Aids Program Since World War II*, Ουάσιγκτον 1977.

14. GEORGE J. ANNAS, *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1992· P.J. WEINDLING, *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent*. Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2005.

Επιστημονική περίοδος

- ♦ Η εξέλιξη των φαρμάκων από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα.
- ♦ Τα σύγχρονα φάρμακα και η ανακάλυψή τους. [...]»¹⁵.

Η βυζαντινή ιατρική «αποτελεί τη σημαντική γέφυρα για το πέρασμα από την αρχαία ελληνική θεραπευτική στη ιατρική μέχρι τον 18ο αιώνα μ.Χ. Πέρασε από διάφορες φάσεις και εξελίχθηκε σταδιακά από τέχνη σε επιστήμη. [...]»¹⁶. Από τον 10ο μέχρι τον 18ο αιώνα στα φαρμακευτικά εργαστήρια κυριαρχούσε η αλχημεία¹⁷.

«Κατά τον 18ο αιώνα, η ιατρική απαγκιστρώθηκε από την αλχημεία και την αστρολογία και βαθμιαία συμπεριέλαβε τη χειρουργική και τη μαιευτική, αν και η οριστική συνένωση πραγματοποιήθηκε τον επόμενο αιώνα. Μέχρι την εποχή αυτή, οι ιατροί δεν είχαν καμία σχέση με τους χειρουργούς και τους μαιευτήρες προς τους οποίους επιδείκνυαν περιφρόνηση, όπως άλλωστε και προς τους αποθηκάρειους. Οι χειρουργοί-κουρείς συνενώθηκαν σε ανεξάρτητο σωματείο. Ασχολούνταν όπως και οι αποθηκάρειοι με πολλαπλές ενασχολήσεις, σχετιζόμενες περισσότερο ή λιγότερο με την κύρια ενασχόλησή τους. Κατά το τέλος του 18ου αιώνα άρχισε και ο αποθηκάρειος να αποκτά καλύτερη κοινωνική θέση. Αυτό οφείλονταν στη μόρφωση, που έπρεπε να αποκτήσει ανάλογη με τον σκοπό του επαγγέλματός του και στη γενικότερη πρόοδο της φαρμακευτικής μέσω σπουδαιών για την εποχή επιστημόνων. Οι σπουδαιότεροι φυσιοδίφες αυτής της περιόδου προέκυψαν από την τάξη των φαρμακοποιών, οι οποίοι ως αρχικό διδασκαλείο είχαν το φαρ-

15. ΕΛΕΝΗ ΣΚΑΛΤΣΑ, *Ιστορία της φαρμακευτικής*, Ελληνικά ακαδημαϊκά ηλεκτρονικά συγγράμματα και βοηθήματα, Σύνδεσμος Ακαδημαϊκών Ηλεκτρονικών Βιβλιοθηκών, 2015, σελ. 1.

16. *Όπ.*, σελ. 109.

17. *Όπ.*, σελ. 148.

μακείο. Επίσης, η εκτίμηση προς τους φαρμακοποιούς ενισχύθηκε από το γεγονός ότι τα φαρμακεία ήταν τόπος συνάντησης των διανοουμένων της εποχής. Η πρόοδος της χημείας βοήθησε σε θέματα που αφορούσαν την καθαρότητα και την ποιότητα των παρασκευαζόμενων φαρμάκων, όμως η φαρμακευτική δεν είχε αποβάλλει πλήρως τον μυστικισμό χαρακτήρα και τον εμπειρισμό, μια παράδοση αιώνων. Ενώ οι περισσότεροι επιστήμονες καταδίκαιζαν τη χρήση των αλλόκοτων και των δήθεν θαυματουργών φαρμάκων, όμως μόλις περί το τέλος του 18ου αιώνα οι νέες δρόγες άρχισαν να υποσκελίζουν τα αρχαία φάρμακα. Τότε άρχισαν οι συστηματικές προσπάθειες μελέτης των φαρμακολογικών δράσεων και απομόνωσης των δραστικών συστατικών των παραδοσιακών ευρωπαϊκών δρογών, καθώς και αυτών που είχαν μεταφερθεί στην Ευρώπη από τους θαλασσοπόρους, οι οποίες όμως απέδωσαν από τις αρχές του 19ου αιώνα και μετά. [...]»¹⁸.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ιδιαίτερα σημαντικός ήταν — και είναι — ο ρόλος των βοτάνων στην παρασκευή των φαρμάκων από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας¹⁹.

Θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθεί ότι η χορήγηση φαρμάκων επηρέασε μέχρι ένα βαθμό σημαντικές προσωπικότητες της ιστορίας, όπως τον Αδόλφο Χίτλερ, στον οποίο ο προσωπικός του γιατρός χορηγούσε κοκτέιλ ναρκωτικών, προκειμένου να βρίσκεται σε υπερδιέγερση και να αντέξει τις πιεστικές συνθήκες του πολέμου. Το ίδιο συνέβη με πολλούς Ναζί στο πλαίσιο του ίδιου πολέμου²⁰.

18. *Οπ.*, σελ. 192.

19. *Οπ.*, σελ. 56, 57, 91, 92, 170, 188, 191, 201.

20. Βλ. ενδεικτικά NORMAN OHLER, *Υπέρ διέγερση, τα ναρκωτικά στο τρίτο ράιχ*, μετάφραση: ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΟΚΟΛΑΤΟΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΟΛΗΣ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2018.

Κεφάλαιο XVIII

Ιστορία και Ψυχολογία (Μελέτη της προσωπικότητας συγκεκριμένων ιστορικών προσώπων)

Πολύ σημαντική είναι η σημασία της προσωπικότητας στη διαμόρφωση της ιστορίας. Ασφαλώς, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες, οικονομικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί, που καθορίζουν την ιστορία, αλλά ο ρόλος μιας ισχυρής προσωπικότητας είναι πολύ σημαντικός στη διαμόρφωση των ιστορικών εξελίξεων, τουλάχιστον μέχρι έναν βαθμό. Η επιστήμη της Ψυχολογίας μπορεί να βοηθήσει στην ανάλυση της προσωπικότητας ενός ιστορικού προσώπου και να ερμηνεύσει, κατά το δυνατόν, τα κίνητρα των ενεργειών του.

Ο Lucien Febvre στο βιβλίο του *Εναισθησία και Ιστορία, Ιστορία και Ψυχολογία*, αναφέρεται στον ρόλο της ψυχολογίας στην ιστορία:

«[...] Εναισθησία και ιστορία: ένα καινούργιο θέμα. Δεν γνωρίζω βιβλίο που να πραγματεύεται κάτι τέτοιο. Αλλά και πουθενά δεν βλέπω να διατυπώνονται τα πολλαπλά ζητήματα που προσφέρει προς εξέταση. Ιδού λοιπόν (και ας συγχωρέσουν σ' έναν ταπεινό ιστορικό τούτη την κραυγή καλλιτέχνη) — ιδού ένα ωραίο θέμα! Πολλοί άνθρωποι εγκαταλείπουν, γιατί απελπίζονται σε κάθε τους βήμα: τους φαίνεται ότι δεν υπάρχει πια τίποτα να ανακαλύψουν σε περιοχές όπου άλλοι έχουν ήδη ανοίξει δρόμους. Ας βουτήξουν στα σκοτάδια της ψυχολογίας όταν αυτή μάχεται με την ιστορία: θα ξαναβρούν αμέσως την απόλαυση της εξερεύνησης. [...]»¹.

1. Βλ. LUCIEN FEBVRE, *Εναισθησία και ιστορία, ιστορία και ψυχολογία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2015. Σημ. Το κείμενο *Ιστορία και ψυχολογία* δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά την άνοιξη του

Αρκεί κάποιος να αντιληφθεί πόσο μεγάλη είναι η σημασία της ψυχολογίας, όταν κάποιος είναι στρατηγός στον πόλεμο ή όταν παίρνει μια κρίσιμη απόφαση που μπορεί να επηρεάσει χιλιάδες ανθρώπους. Πόσοι άραγε πολιτικοί ηγέτες της ιστορίας δεν είχαν ψυχολογική ισορροπία και πόσο αυτή τους η ψυχολογική κατάσταση μπορούσε να επηρεάσει και σε ποιο βαθμό την τελική τους απόφαση; Ενδεικτικά μόνο είναι τα παραδείγματα του Καλιγούλα και του αδόλφου Χίτλερ².

Ως προς τον τελευταίο, ενδεικτικό είναι έργο του Walter C. Langer για το ψυχολογικό προφίλ του αδόλφου Χίτλερ³. Ο Αμερικανός ψυχίατρος Langer ξεκίνησε το 1943 μια έρευνα για να σκιαγραφήσει ψυχολογικά τον Χίτλερ για τις αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες και τους συμμάχους. Για τον σκοπό αυτό μελέτησε εκθέσεις των μυστικών υπηρεσιών, τα γραπτά του Χίτλερ και πήρε συνεντεύξεις από ανθρώπους που τον είχαν γνωρίσει. Με τον τρόπο αυτό μπόρεσε να κάνει εκπληκτικές προβλέψεις για τις μελλοντικές του κινήσεις⁴. Το παραπάνω αποτελεί μια σοβαρή απόδειξη του πόσο η ψυχολογία μιας ιστορικής προσωπικότητας μπορεί να αποβεί καταλυτική στην επιλογή των αποφάσεών της.

Ασφαλώς η διερεύνηση του ψυχολογικού προφίλ ενός σημαντικού ιστορικού πρόσωπου μπορεί να αποδειχθεί ιδιαίτερα χρήσιμη και ενδιαφέρουσα, τόσο για τον ερευνητή όσο και για τον διδάσκοντα το μάθημα της ιστορίας και ενδεχομένως να οδηγήσει σε άλλες αναζητήσεις που να στοχεύουν στην αποκάλυψη, κατά το δυνατόν, των βαθύτερων ενεργειών των ανθρώπων, ακόμα και όταν ενεργούν ή επηρεάζονται μαζικά (ψυχολογία της μάζας), καθώς, όπως είχε

1938, στον όγδοο τόμο της *Encyclopedie Francaise*. Το κείμενο *Εναισθησία* και ιστορία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Annales* το 1941.

2. Βλ. και το άρθρο με τίτλο «Οι πιο αδίστακτοι ηγέτες στην ιστορία», <https://www.fortunegreece.com/photo-gallery/i-pio-adistakti-igetes-stin-istoria/#2> (ημερομηνία πρόσβασης: 5.5.2021). Προβλ. MARC FERRO, *Οι επτά ηγέτες του πολέμου (1918-1945)*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.

3. WALTER C. LANGER, *The mind of Adolf Hitler. The Secret Wartime Report*, foreword by WILLIAM L. LANGER, Afterword by ROBERT G.L. WAITE, New American Library / Basic Books Inc., Νέα Υόρκη 1972.

4. Όπ.: προβλ. και THOMAS KORNBIHLER, *Adolf-Hitler-Psychogramme*, Φραγκφούρτη 1994.

επισημάνει και ο Φρόιντ (Sigmund Freud), «το άτομο εμφανίζει μέσα στο πλήθος ιδιότητες που δεν εμφανίζει όταν είναι και δρα μόνος του»⁵.

5. SIGMUND FREUD, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*, μετάφραση: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2014.

Κεφάλαιο XIX

Ιστορία και Δημοσιογραφία, ΜΜΕ (Ο ρόλος του Τύπου)

«Η σχέση ιστορίας με τον τύπο και γενικά τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης είναι μια σχέση πολύπλευρη και πολύπλοκη αλλά και δυναμική. Ο Τύπος και τα παραδοσιακά πλέον ηλεκτρονικά ΜΜΕ, το ραδιόφωνο και η τηλεόραση αποτέλεσαν μέχρι πρόσφατα και εξακολουθούν να αποτελούν ακόμη τους βασικούς διαμορφωτές και εκφραστές της δημόσιας ιστορίας»¹. Ο Έρνεστ Χέμινγκουэй υπήρξε πέρα από νομπελίστας συγγραφέας, γνωστός σεναριογράφος, δημοσιογράφος και πολεμικός ανταποκριτής².

Η ιστορία συνδέεται με τη δημοσιογραφία, καθώς οι δημοσιογραφικές πηγές (τύπος, συνεντεύξεις προσωπικοτήτων, ντοκιμαντέρ, ραδιοφωνικές ή τηλεοπτικές εκπομπές κ.ά.) αξιοποιούνται από τους ιστορικούς. Ασφαλώς, οι τελευταίοι οφείλουν να είναι πολύ προσεκτικοί, όταν μελετούν δημοσιεύματα της εποχής, αφού είναι σημαντικό ο ερευνητής ή ο διδάσκων να λαμβάνει υπόψη του την ιδεολογία του δημοσιογράφου και κυρίως τον σκοπό ενός δημοσιεύματος, ο οποίος δεν είναι πάντα πληροφοριακός, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να είναι ακόμα και προπαγανδιστικός³.

1. Βλ. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη «Δημόσια Ιστορία», Θεματική Ενότητα ΔΙΣ54 «Ιστορία και ΜΜΕ», <https://www.eap.gr/education/postgraduate/biannual/public-history/topics/> (ημερομηνία πρόσβασης: 11.4.2021).

2. Βλ. σχετικά CARLOS BAKER, *Hemingway, The Writer as Artist*, Princeton University Press, Πρίνστον 1972.

3. Πρβλ. το έργο του ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΙΤΣΙΚΗ, *Προπαγάνδα και πιέσεις στη διεθνή πολιτική. Η Ελλάδα και οι διεκδικήσεις της στη συνδιάσκεψη της Ειρήνης (1919-1920)*, μετάφραση από τα γαλλικά ΞΕΝΗ ΚΟΤΖΙΑ, επιμέλεια μεταφράσεως ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΙΤΣΙΚΗΣ, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2018.

Πρωτοσέλιδο της αθηναϊκής εφημερίδας Ακρόπολις, που αναφέρεται στην κήρυξη πολέμου της φασιστικής Ιταλίας κατά της Ελλάδας. Η ιστορία «ζωντανεύει» μέσα από ένα δημοσίευμα της εποχής.

Πηγή: Εφ. Ακρόπολις, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1940

Ενδεικτικά αναφέρεται το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Ελληνικό Μέλλον*, από την οποία προέκυψε σύνθημα του «ΟΧΙ» και αναφέρεται στην αρνητική απάντηση των Ελλήνων απέναντι στις φασιστικές ιταλικές αξιώσεις τον Οκτώβριο του 1940⁴.

4. Εφ. *Ελληνικόν Μέλλον*, Αθήνα, 30 Οκτωβρίου 1940.

Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Ελληνικό Μέλλον, από την οποία προέκυψε το σύνθημα του «ΟΧΙ» για την εθνική επέτειο του 1940 και αναφέρεται στην αρνητική απάντηση των Ελλήνων απέναντι στις φασιστικές ιταλικές αξιώσεις.

Πηγή: Εφ. Ελληνικό Μέλλον, Αθήνα, 30 Οκτωβρίου 1940

Για τη συμβολή της δημοσιογραφίας στην ιστορία ανέφερε ο δημοσιογράφος και πολιτικός Γεώργιος Ρωमाίος σε ομιλία του, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα εξόχως ενδιαφέροντα:

«[...] Ένας ιστορικός ούτε την περίοδο που έζησε δεν μπορεί να την εξιστορήσει εάν δεν προσφύγει στα μέσα ενημέρωσης και κυρίως στις εφημερίδες, στις οποίες, συνήθως, πέραν από την περιγραφή των γεγονότων προσθέτουν το παρασκήνιο, την ερμηνεία και τις συνέπειες.

Μην εκπλαγείτε, ο πρώτος ο οποίος έκανε ρεπορτάζ για να γράψει τα Ιστορικά ήταν ο Ηρόδοτος. Ήταν ο

πρώτος ιστορικός που έγραψε εννέα βιβλία ιστορίας με προσωπικό ρεπορτάζ [...]».

Σύμφωνα με τον ίδιο τον Ηρόδοτο, η έρευνά του διέρχεται από τα εξής στάδια: από την όψιν, τη γνώμην, την ιστορίην και, συμπληρωματικά, την ακοήν. Ιστορική αλήθεια διατυπώνεται μόνο όταν είναι δυνατή η αυτοψία, ο προσωπικός έλεγχος, η διαμόρφωση μιας γνώμης στηριγμένης σε γεγονότα.

Η ερευνητική μέθοδός του ήταν εμπειρική. Οι πληροφορίες του βασίστηκαν στην αυτοψία και σήμερα επιβεβαιώνονται από τις ιστορικές και αρχαιολογικές έρευνες.

Ο Ηρόδοτος γεννήθηκε στην Αλικαρνασσό το 480 και πέθανε στους Θουρίους της Ιταλίας το 430 προ Χριστού.

Μετά από 2.469 χρόνια θα επιβεβαιωθεί η ακρίβεια της ιστοριογραφίας του.

Το δεύτερο βιβλίο της Ιστορίας του, με τον τίτλο Ευτέρπη, αναφέρεται στην Αίγυπτο, με εκτεταμένη αναφορά στους Έλληνες. Περιγράφει, όμως, και με λεπτομέρειες και την κατασκευή των εμπορικών πλοίων που έπλεαν στον Νείλο. Όταν σε ανασκαφές βρέθηκε σχεδόν ακέραιο ένα αρχαίο ναυάγιο, ο διευθυντής του Κέντρου Ναυτικής Αρχαιολογίας της Οξφόρδης δήλωσε ότι δικαιώθηκε η περιγραφή του Ηρόδοτου.

Ο νονός του δημοσιογράφου

Η πρώτη έντυπη εφημερίδα στην Ελλάδα κυκλοφόρησε την 1 Αυγούστου 1821. Τυπώθηκε σε τυπογραφικό μηχάνημα, το οποίο είχε στείλει ο Δημήτριος Υψηλάντης από την Τεργέστη. Εκδότης-συντάκτης ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Ο μόνος που διέθετε δημοσιογραφική εμπειρία. Είχε διατελέσει το 1813 εκδότης του *Λόγιου Ερμή* στη Βιέννη.

Το 1824 θα κυκλοφορήσουν στο Μεσολόγγι τα «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ», ανεπίσημο όργανο της διοίκησης Δυτικής Ελλάδος. Εκδότης ο Ελβετός φιλέλληνας Ιάκωβος Μέγερ. Με την πολιορκία του Μεσολογγίου θα κλείσει οριστικά η εφημερίδα. Ο Μάγερ θα συμμετάσχει στην έξοδο και θα τραυματιστεί θανάσιμα.

Ο Κωστής Παλαμάς έγραψε στο *Ελεύθερο Βήμα* το 1926:

«Ένας από σίδηρο σκελετός έστεκε ριζωμένος επάνω σ' ένα τύμβο στο περιβόλι του Ηρώου, κι όταν μου λέγανε, το πιεστήριο του Μάγερ».

Στα γραφεία της Ένωσης Συντακτών στην Αθήνα είναι αναρτημένη η επιγραφή με τη φράση του Μάγερ: «Η δημοσίευσις είναι η ψυχή της δικαιοσύνης».

Το κλείσιμο των «Ελληνικών Χρονικών» το 1826 συμπίπτει με τον ορισμό του δημοσιογράφου. Αποδίδεται στον Νικόλαο Σπηλιάδη και είναι απόδοση του γαλλικού *publicist*. Είχε, ήδη, μεταφράσει γαλλικά κείμενα, όπως η «περιήγησις εν Ελλάδι του Σατομπριάν».

Ιδρυτικό μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ήλθε από την Κωνσταντινούπολη στην Ελλάδα και μετείχε στον αγώνα σε πολιτικές θέσεις. Το 1857 θα εκδοθούν τα «Απομνημονεύματα διά να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ιστορία των Ελλήνων 1821-1843). Καταγράφονται πολλά περιστατικά και μάχες του απελευθερωτικού αγώνα, όπως τα έζησε, αλλά και καταγράφησαν στις εφημερίδες. Να σημειωθεί ότι μέχρι το 1834 είχαν εκδοθεί εφτά εφημερίδες, με κατ' επάγγελμα δημοσιογράφους.

Πολεμικοί ανταποκριτές

Έχουν επωμιστεί την πλέον δύσκολη και επικίνδυνη για την ενημέρωση των πολιτών, αλλά και τη συμβολή τους στην ιστορία. Η πολεμική ανταπόκριση έχει συνδεθεί με δύο μεγάλους συγγραφείς. Τον νομπελίστα Έρνεστ Χέμινγκουэй και τον συγγραφέα Νίκο Καζαντζάκη. Και οι δύο θα αρχίσουν το ρεπορτάζ από τον εμφύλιο πόλεμο στην Ισπανία.

Ο Καζαντζάκης δεν ήταν δημοσιογράφος, αλλά περιηγητής. Τα κείμενα όμως της πρώτης επίσκεψης στην Ισπανία, τον Δεκέμβριο 1926 δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα «Ελεύθερος Τύπος».

Τα τρία επόμενα ταξίδια, από τον Οκτώβριο 1932 μέχρι τον Ιανουάριο 1937 θα έχει την ιδιότητα του απεσταλμένου της εφημερίδας «Καθημερινή».

Το 1937 θα κυκλοφορήσουν σε βιβλίο τα «Ισπανικά Ταξιδιωτικά». Θα προκαλέσει έντονες αντιδράσεις, διότι ήταν εμφανής ο θαυμασμός του προς τη «Νέα Ισπανία» του Φράνκο.

[...] «Μπήκα στη δημοσιογραφία για να γίνω συγγραφέας» είχε πει κάποτε η Οριάννα Φαλάτσι. Αυτή την πορεία επέλεξε και ο νομπελίστας συγγραφέας Έρνεστ Χέμινγκγουεϊ. Είχε αρχίσει τη δημοσιογραφική σταδιοδρομία του στα 18 του χρόνια στην εφημερίδα Kansas City Star. Είχε και την εμπειρία των πολέμων με τη συμμετοχή του στον Α' παγκόσμιο πόλεμο ως εθελοντής τραυματιοφορέας και είχε τραυματιστεί σοβαρά.

Οι ανταποκρίσεις του από τον εμφύλιο πόλεμο και τη μικρασιατική καταστροφή, οι οποίες δημοσιεύτηκαν στην καναδική εφημερίδα *Toronto Star Weekly* διακρίνονται για τη δημοσιογραφική αντικειμενικότητα με αφηγηματική τεχνική υψηλού επιπέδου.

Η φυγή των Ελλήνων από την ανατολική Θράκη περιγράφεται με τέτοια δύναμη και αποτυπώνεται τόσο ακαριαία που είναι αδύνατον να αφήσει τον αναγνώστη ασυγκίνητο.

Η ιστορία παίζει συχνά παιχνίδια. Όταν ο Χέμινγκγουεϊ κατέγραφε την ελληνική τραγωδία στην Τουρκία και την Θράκη ο Νίκος Καζαντζάκης, με εντολή του Ελευθερίου Βενιζέλου, θα βρεθεί στον Πόντο και θα διασώσει 150.000 Έλληνες, τους οποίους θα μεταφέρει με πλοία στη Θεσσαλονίκη. Ήταν, τότε, γενικός διευθυντής του υπουργείου Πρόνοιας.

Το έπος του 1940 ήταν και το ηρωικό έπος της δημοσιογραφίας. Σαράντα ένας δημοσιογράφοι με την πένα τους κατέγραψαν τις ηρωικές μάχες των ελλήνων στρατιωτών κατά των ιταλικών στρατευμάτων.

Δύσκολη και επικίνδυνη η καταγραφή των γεγονότων, αλλά δυσκολότερη και η αποστολή του ρεπορτάζ στις εφημερίδες. Τα κείμενά τους ήταν η πρώτη ύλη για τους ιστορικούς. Είχα την τύχη να έχω δασκάλους στο ΒΗΜΑ το 1958 τρεις

από τους κορυφαίους πολεμικούς ανταποκριτές, τον Παύλο Παλαιολόγο, τον Γεώργιο Ρούσσο και τον Γιώργο Μανιατάκο.

Δυστυχώς, οι πόλεμοι όχι μόνο δεν σταμάτησαν, αλλά συνεχώς πληθύνονται. Με την εμφάνιση της τηλεόρασης, στους δημοσιογράφους πολεμικούς ανταποκριτές προστέθηκαν οι οπερατέρ και οι φωτογράφοι. Ο ανταγωνισμός των ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης και οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις έχουν αλλάξει το σκηνικό και πολλαπλασιάζει τα θύματα.

Από έκθεση της Διεθνούς Ομοσπονδίας Δημοσιογράφων προκύπτει ότι το 2006 ήταν παγκοσμίως η χειρότερη χρονιά με θύματα δημοσιογράφων. Έχουν καταγραφεί 100 θάνατοι, με πλέον φονική χώρα το Ιράκ.

Να σημειωθεί ότι η συμμετοχή των οπερατέρ και των φωτογράφων στην απεικόνιση των πολεμικών συρράξεων δεν έχει υποκαταστήσει τον σημαντικό ρόλο των πολεμικών ανταποκριτών, αλλά και των πολιτικών αναλυτών.

Η ιστορία των πολεμικών συγκρούσεων είναι πίσω από την εικόνα. Είναι οι πρωταγωνιστές, τα αίτια της σύγκρουσης, οι στόχοι των εμπλεκομένων και οι επιπτώσεις πέραν από τα μέτωπα. [...]

Έχει λεχθεί ότι μια φωτογραφία αντιστοιχεί σε χίλιες λέξεις. Όμως, χρειάζονται άλλες χίλιες λέξεις για την ερμηνεία της και κυρίως την αποκάλυψη της αθέατης πλευράς. Και αυτός ο ρόλος ανήκει στους δημοσιογράφους»⁵.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί πως είναι τελείως διαφορετική η δημοσιογραφική καταγραφή των γεγονότων από την αντίστοιχη ιστορική. Ο ιστορικός δεν είναι δημοσιογράφος, μολονότι μπορεί να αξιοποιήσει τον Τύπο ως πηγή της ιστορίας. Επισημαίνεται επιπλέον ότι ένα δημοσίευμα μπορεί να στοχεύει στο να εξυπηρετήσει τη μια ή την άλλη πολιτική θέση και μπορεί να αποσκοπεί και στην αποδόμηση της αντίθετης άποψης. Δίνει τη θέαση των γεγονότων, όπως την προσέλαβε ο δημοσιογράφος, κάτω από τη

5. Ομιλία Γιώργου Ρωμαίου στο προεδρικό μέγαρο της Κύπρου, με τίτλο «Η συμβολή των δημοσιογράφων στην ιστορία», Λευκωσία, 6 Ιουνίου 2019. Βλ. <https://giorgos-romaios.gr/index.php/epikairothta-arxeio-arthrvn/700-2019-06-17-05-28-25> (ημερομηνία πρόσβασης 10.6.2021).

δική του οπτική. Γι' αυτό και είναι απαραίτητο, όταν αξιοποιούνται δημοσιογραφικές πηγές να αναφέρονται ή να συνεξετάζονται οι όποιες διαμετρικά αντίθετες απόψεις. Το σίγουρο είναι ότι ο Τύπος μπορεί να αξιοποιηθεί εξίσου δημιουργικά, τόσο στο πεδίο της έρευνας όσο και στο αντίστοιχο της διδακτικής πράξης.

Κεφάλαιο XX

Ιστορία και Κοινωνιολογία

Στην εποχή μας υπάρχει η τάση να αμφισβητούνται τα παραδοσιακά σύνορα ανάμεσα στις διάφορες επιστήμες και υποστηρίζεται αρκετά συχνά η ανάγκη ανάπτυξης μιας ενιαίας κοινωνικής επιστήμης. Η Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη προσπαθεί να απαντήσει σε δύο καίρια ερωτήματα, και συγκεκριμένα στο «πόσο στενή είναι στην πραγματικότητα η σχέση κοινωνιολογίας και ιστορίας» και, δεύτερον στο «πόσο στενότερη θα πρέπει να γίνει η σχέση αυτή στο μέλλον»¹. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο Καρλ Μαρξ υπήρξε και κοινωνιολόγος και προσπάθησε να ερμηνεύσει την ανθρωπινή ιστορία, κάνοντας λόγο για την «πάλη των τάξεων»².

Ο Δ. Μαυροσκούφης επισημαίνει με μοναδικό τρόπο τη σχέση της ιστορίας με την κοινωνιολογία. Μια σχέση που ξεκινά από την αλληλοαμφισβήτηση, για να καταλήξει στην ανάγκη για συνεργασία. Σύμφωνα με τον ίδιο,

«[...] οι θεμελιωτές της κοινωνιολογίας (Comte, Spencer, Durkheim κ.ά.) αμφισβητούν τον επιστημονικό χαρακτήρα της ιστορίας, επειδή αυτή δεν στοχεύει στη διατύπωση γενικών προτάσεων εμπειρικά επαληθεύσιμων (νόμοι), και την κατατάσσουν το πολύ πολύ στις βοηθητικές της κοινωνιολογίας επιστήμες. Αντίθετα, γι' αυτούς η κοινωνιολογία είναι η κατεξοχήν κοινωνική επιστήμη ως αφαιρετική και γενικεύουσα. Ορισμέ-

1. ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, *Κοινωνιολογία και ιστορία: ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1989.

2. Πρβλ. ΜΗΝΑ ΠΕΤΡΟΥ, «Ο Μαρξ ως φιλόσοφος», εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα, 2 Ιουλίου 2018.

νοι πάλι από αυτούς (π.χ. Simiand) θεωρούν συμβατή με τις κοινωνικές επιστήμες μόνον την οικονομική ιστορία.

Ωστόσο, η αλληλοαμφισβήτηση πλήττει και τις δύο επιστήμες [...]. Στην καλύτερη δηλαδή περίπτωση, οι ιστορικοί και οι κοινωνιολόγοι μπορούν να φτάσουν στην εμπειρία ή στην κατανόηση, ποτέ όμως στην επιστημονική εξήγηση. [...]».

Ωστόσο, δεν λείπουν και οι κινήσεις προσέγγισης μεταξύ των δύο επιστημών. Οι Max Weber³ και Otto Hinze λ.χ. αντιμετωπίζουν την ιστορία πιο κοινωνιολογικά και, αντιστοίχως, την κοινωνιολογία πιο ιστορικά. Για τον Weber, μάλιστα, [...] η ιστορία μόνον έτσι «βγαίνει από τη σφαίρα των πραγμάτων, για τα οποία μόνο νεφελώδη αίσθηση μπορούμε να έχουμε». Παράλληλα, οι λεγόμενοι «προοδευτικοί ιστορικοί» στις ΗΠΑ και ορισμένοι εκτός των πανεπιστημίων ή του κανόνα στη Γερμανία και στη Γαλλία πραγματοποιούν ανοίγματα στην κοινωνική ιστορία και στην ιστορία της καθημερινής ζωής, υποστηρίζοντας, αν και με μικρή απήχηση, μια διεπιστημονική και πανεπιστημιακή πραγματεύση της πραγματικότητας.

Η τάση προσέγγισης της μιας επιστήμης προς την άλλη, ενισχυμένη και από την εξέλιξη άλλων κοινωνικών επιστημών (π.χ. ο Claude Levi-Strauss κάνει λόγο το 1958 για την «*επιστήμη της επικοινωνίας*», που θα αποτελεί μια σύνθεση της ανθρωπολογίας, της γλωσσολογίας, της ιστορίας, της πολιτικής οικονομίας και των μαθηματικών) θα συνεχιστεί και θα ενταθεί, καθώς προχωράει ο 20ός αιώνας [...]. Σήμερα

3. Πολύ σημαντικό είναι το έργο του *Κοινωνιολογία του κράτους*, που συσχετίζεται με την πολιτική ιστορία. Σε αυτό μπορεί ο αναγνώστης να διακρίνει «τη σπάνια οξύνοια και κριτική διορατικότητα του κορυφαίου κοινωνιολόγου στην εξαιρετικά περίπλοκη περιοχή της πολιτικής, οι οποίες και επαληθεύτηκαν ιστορικά. [...]», βλ. σχετικά MAX WEBER, *Κοινωνιολογία του κράτους. Κοινωνιολογία της ορθολογικής οργάνωσης του κράτους και των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων και κοινοβουλίων*, εισαγωγή - μετάφραση Μιχ. Γ. ΚΥΠΡΑΙΟΣ, εκδόσεις Κένταυρος, Αθήνα 1996, σελ. 9.

«[...] Η ιστορική επιστήμη κερδίζει και από τη λεγόμενη «μεταϊστορία», μια και καταφέρνει να εμπλουτίσει περισσότερο τις προσεγγίσεις της και να επιδιώξει την επιστημονική εκλέπτυνση. Σε σχέση μάλιστα με την κοινωνιολογία και τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, ολοένα και περισσότεροι ιστορικοί παίρνουν θέση υπέρ της συνεργασίας, κινούμενοι μεταξύ δομής και γεγονότος, γενικού και ατομικού, παρελθόντος και παρόντος. Κάποιοι προχωρούν ακόμη παραπέρα και προτείνουν την εγκατάλειψη της διεπιστημονικότητας υπέρ της μετεπιστημονικότητας, της σφαιρικότερης δηλαδή προσέγγισης και της αφομοίωσης όχι απλώς μεθόδων και τεχνικών αλλά και λογικών [...]»⁴.

Συνοψίζοντας, μέσα από μια διεπιστημονική προσέγγιση της ιστορίας, σε ερευνητικό και διδακτικό επίπεδο, είναι απαραίτητη η συνεργασία της πρώτης με την κοινωνιολογία και για τον πρόσθετο λόγο ότι και οι δύο επιστήμες μελετούν, από διαφορετική σκοπιά, τις ανθρώπινες κοινωνίες στη διαχρονία τους.

4. ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, «Σχέσεις ιστορίας και κοινωνιολογίας: η περίπτωση του ελληνικού δευτεροβάθμιου σχολείου», στο *Πρακτικά του 3ου Διεθνούς Συνεδρίου «Ιστορία της Εκπαίδευσης»* (Πάτρα, Οκτώβριος 2004), ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2004, σε ηλεκτρονική μορφή CD-Rom και στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου Ιστορικού Αρχείου Νοελλοηλνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/mayroskoufis.htm> (ημερομηνία πρόσβασης: 4.5.2021).

Κεφάλαιο XXI

Ιστορία και Λαϊκός Πολιτισμός / Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία

Η ιστορία συνδέεται με τον λαϊκό πολιτισμό, τη λαογραφία που ασχολείται με όλες τις εκφάνσεις του¹ και την κοινωνική ανθρωπολογία που διερευνά τις «διαφορετικές μορφές της ανθρώπινης ύπαρξης και εμπειρίας σε όλη τους την ευρύτητα. Στόχος της είναι η διαπίστωση των γενικών και ειδικών αρχών που διέπουν τις πολιτισμικές διαφορές και ομοιότητες ανάμεσα στις ανθρώπινες κοινωνίες»².

Ειδικά η λαογραφία μπορεί να αποδειχτεί ιδιαίτερα χρήσιμη για τη μελέτη της κοινωνίας μιας εποχής και βέβαια του λαϊκού της πολιτισμού, όπως τον ρόλο της γυναίκας, τις αγροτικές ασχολίες, τα παραδοσιακά επαγγέλματα, τις ασχολίες των ανδρών και των γυναικών, τις ασχολίες σε αστικές και ορεινές περιοχές και τη διαφοροποίησή τους, την παιδική ζωή, το παιχνίδι, τη λαϊκή ποίηση, τη λαϊκή ιατρική, τα ήθη και τα έθιμα, τις δοξασίες, τις διαλέκτους και γενικά τον τρόπο ζωής³, ακόμα και τα τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια⁴

1. Πρβλ. Γ.Μ. ΜΕΡΑΚΛΗ, *Ελληνική λαογραφία: κοινωνική συγκρότηση - Ήθη και έθιμα - Λαϊκή Τέχνη*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011.

2. Βλ. ενδεικτικά και ιστοσελίδα Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, <https://www.sah.aegean.gr/to-tmima/koinoniki-anthropologia/> (ημερομηνία πρόσβασης 10.5.2021).

3. Βλ. ενδεικτικά και ΚΑΝΑΚΗ Ι. ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗ, *Κρητική λαογραφία. Ξεναγήση στο παρελθόν εφ' όλης της ύλης*, Ηράκλειο 2008· ΚΛΕΑΝΘΗ ΚΥΠΡΙΩΤΑΚΗ, *Η Κρήτη μέσα από την παράδοση. Κρητικά δημοτικά τραγούδια*, Ηράκλειο 2005· Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, *Λαϊκή Ιατρική, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 8-10 Δεκεμβρίου 2000, Πρακτικά*, Ρέθυμνο 2003.

4. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, *Τα κρητικά τοπωνύμια. Διήμερο Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, 6-7 Νοεμβρίου 1998, Πρακτικά*, Ρέθυμνο 2000.

ή την τοπική ενδυμασία⁵ (βλ. παρακάτω το σχετικό με αυτά κεφάλαιο).

Στο πεδίο της έρευνας, ο λαϊκός πολιτισμός μπορεί να συνδεθεί με τη μελέτη της μικροϊστορίας και της τοπικής ιστορίας, ενώ, στο πεδίο της διδακτικής της ιστορίας, η μελέτη του λαϊκού πολιτισμού μπορεί να αξιοποιηθεί στη διδασκαλία του ιστορικού μαθήματος μέσα από τα βιώματα και τη μελέτη των εθίμων και γενικά του τρόπου ζωής σε προγενέστερες εποχές, που αντικατοπτρίζει γενικά τις συνθήκες ζωής μιας κοινωνίας σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

5. Βλ. ενδεικτικά Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Τοπία και φορεσιές της Ηπείρου [17ος - 19ος αιώνας]*. Από τη συλλογή *Βίκτωρος και Νιόβης Μελά. Μια έκθεση του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης για τα είκοσι χρόνια του παραρτήματος Ιωαννίνων της ΕΛΕΠΑΠ*, Δήμος Ιωαννιτών / Δημοτική Πινακοθήκη, 3-25 Νοεμβρίου 2001.

Κεφάλαιο XXII

Ιστορία και ΤΠΕ

Οι νέες τεχνολογίες ή αλλιώς οι τεχνολογίες της πληροφορικής και των επικοινωνιών μπορούν να βοηθήσουν στη διδασκαλία, αλλά και στην έρευνα της ιστορίας μέσα από το διαδίκτυο και τους δεκάδες σχετικούς ιστότοπους, αλλά και τα διαδραστικά παιχνίδια / εκπαιδευτικά προγράμματα, τις ψηφιακές βιβλιοθήκες και συλλογές, τα σχετικά βίντεο και τις σχετικές συλλογές φωτογραφιών. Οι νέες τεχνολογίες μπορούν να κάνουν το μάθημα της ιστορίας περισσότερο ενδιαφέρον και την έρευνα πιο εύκολη και προσιτή σε όλους τους ενδιαφερόμενους.

Ως προς το τελευταίο, πολλά αρχεία που μέχρι πρόσφατα έπρεπε να τα επισκεφτεί ο ερευνητής, έχουν ψηφιοποιηθεί και μπορεί να πραγματοποιήσει την έρευνά του όποτε θέλει, μέσα από την οθόνη του υπολογιστή του. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι τμήμα του αρχείου του Ελευθερίου Βενιζέλου, που μπορεί κάποιος να έχει πρόσβαση σε ψηφιοποιημένα τεκμήρια μέσα από τη μηχανή αναζήτησης του συστήματος του ψηφιακού αρχείου¹. Τέλος, με την πρόοδο της τεχνολογίας, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Social Media) σήμερα θα αποτελέσουν τις πηγές της σύγχρονης ιστορίας για τον ιστορικό του αύριο, ενώ λόγω της ευρύτατης χρήσης τους, μπορούν να αξιοποιηθούν τόσο στη διδασκαλία όσο και στην έρευνα της ιστορίας².

1. <http://www.venizelosarchives.gr/gen.asp> (ημερομηνία πρόσβασης: 19.1.2021).

2. Βλ. και DAVID BEER, "Social network(ing) sites... revisiting the story so far: A response to danah boyd & Nicol Ellison", *Journal of Computer-Mediated Communication* 13 (2008), σελ. 516-529.

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Παρακάτω αναφέρονται ενδεικτικοί ιστότοποι και ιστοσελίδες για τη διδασκαλία αλλά και για την έρευνα της Ιστορίας (ημερομηνία πρόσβασης: 19.1.2021):

ebooks.edu.gr
(Διαδραστικά Σχολικά Βιβλία)

Photodentro.edu.gr
(Φωτόδεντρο)

<http://www.fhw.gr/chronos/gr/>
(Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού)

<http://www.e-history.gr/>
(Ελληνική Ιστορία – ΙΜΕ)

<https://cycladic.gr/page/kikladiki-techni>
(Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης)

<https://archive.ert.gr/>
(Ψηφιακό Αρχείο Ελληνικής Ραδιοφωνίας Τηλεόρασης - EPT)

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/photo/view-of-auschwitz-i>
(Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος)

<http://www.kms.org.gr/>
(Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών)

<https://www.mfa.gr/diplomatiko-kai-istoriko-arheio/>
(Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδας)

<https://www.europeana.eu/el>
(Ευρωπαϊκά Αρχεία, Βιβλιοθήκες και Μουσεία με σκοπό τη διάδοσης της πολιτιστικής κληρονομιάς)

Ιστορία και ΤΠΕ

<https://nhmuseum.gr/tmimata/fotografiko-arxeio>
(Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Φωτογραφικό Αρχείο)

<http://www.kms.org.gr/>
(Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών)

<https://www.hellenicparliament.gr/>
(Βουλή των Ελλήνων)

<http://foundation.parliament.gr/>
(Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων)

<http://www.venizelos-foundation.gr/el/>
(Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»)

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/photo/view-of-auschwitz-i>
(Εγκυκλοπαίδεια Ολοκαυτώματος)

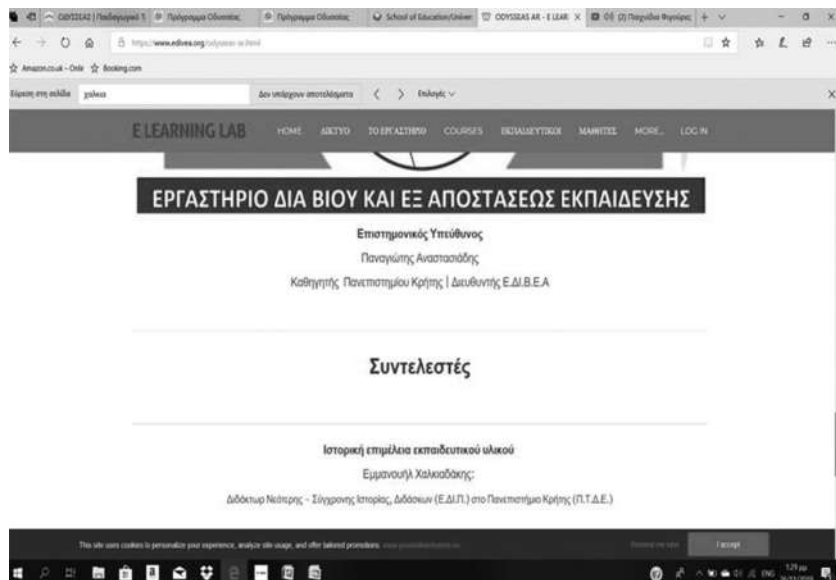
<http://www.kms.org.gr/>
(Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών)

<http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos%20Politismos/xartes/xartes.htm>
(Ελληνικός Πολιτισμός, Χάρτες)

<http://www.netschoolbook.gr/historicalatlas.html>
(Ιστορικοί Χάρτες)

<https://www.sansimera.gr/>
(για διάφορα ιστορικά θέματα)

Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας

Ιστοσελίδα του Εργαστηρίου Διά Βίου και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης (ΠΤΔΕ) για το πρόγραμμα «Οδυσσέας» (2019). Επιστημονικός υπεύθυνος: καθηγητής Παναγιώτης Αναστασιάδης.

Πηγή: <https://www.edivea.org/odysseas-ar.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 26.11.2019)

Περιοδολόγηση της ελληνικής ιστορίας (Ιδρυμα Μείζονος Ελληνισμού).

Πηγή: <http://www.fhw.gr/chronos/gr/> (ημερομηνία πρόσβασης: 14.2021)

Κεφάλαιο XXIII

Ιστορία και Φιλοσοφία και Φιλοσοφία της Ιστορίας

Ο Θεόφιλος Βείκος στο βιβλίο του *Ιστορία και Φιλοσοφία* αναφέρει τα εξής για τη σχέση Ιστορίας και Φιλοσοφίας:

«Η φιλοσοφία όσο και αν πασχίζει να σπάσει τη σχέση της με την κοινωνία και την ιστορία, δεν μπορεί ποτέ να απαλλαγεί απ' αυτήν. Η κοινωνία και η ιστορία είναι ο γενέθλιος και ο ζωτικός της τόπος»¹.

Ο Θουκυδίδης είχε πει πως «η Ιστορία είναι φιλοσοφία μέσω παραδειγμάτων»². Ο Εμμάνουελ Καντ θεωρεί «το κακό και το ανορθόλογο» κινητήρια δύναμη της ιστορίας³. Ο Φρίντριχ Χέγκελ πιστεύει πως σκοπός της ιστορίας είναι η «θεοδικία», δηλαδή «η δικαίωση των ανθρώπων με τους οποίους ενεργεί ο Θεός, ώστε οι άνθρωποι να μπορέσουν να συμφιλιωθούν με το γεγονός της ύπαρξης του κακού στον κόσμο»⁴. Στον Χέγκελ αποδίδεται και η φράση «Το μόνο πράγμα που μας διδάσκει η ιστορία είναι ότι τίποτε δεν μας διδάσκει η ιστορία»⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα νεότερου φιλόσοφου που προσπάθησε να αναλύσει την ανθρώπινη ιστορία είναι εκείνο του Καρλ Μαρξ. Ο τελευταίος, βέβαια, δεν ήταν

1. Βλ. αναλυτικά το έργο του ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΒΕΙΚΟΥ, *Ιστορία και φιλοσοφία. Δοκίμιο για μία κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

2. Πρβλ. ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ, ΜΑΚΗΣ ΠΡΟΒΑΤΑΣ, *Μόνο λίγα χιλιόμετρα. Ιστορίες για την ιστορία*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2017, οπισθόφυλλο.

3. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΕΙΚΟΣ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1980, σελ. 46.

4. Όπ., σελ. 52.

5. Πρβλ. εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα, 14 Ιουλίου 2015· πρβλ. το έργο του ΓΕΟΡΓΚ ΧΕΓΚΕΛ, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2013.

μόνο φιλόσοφος, αλλά και κοινωνιολόγος, οικονομολόγος και δημοσιογράφος. Ωστόσο, ο Μαρξ ήταν και φιλόσοφος και μάλιστα διδάκτωρ της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και προσπάθησε, όπως όλοι οι φιλόσοφοι να ερμηνεύσει τον κόσμο και την ανθρώπινη ιστορία⁶. Αναφορικά με το τελευταίο έγγραφε, το 1885, ο Φρίντριχ Ένγκελς:

«Ο Μαρξ ήταν εκείνος που ανακάλυψε πρώτος τον μεγάλο νόμο που κινεί την ιστορία, τον νόμο που σύμφωνα με αυτόν όλοι οι ιστορικοί αγώνες, αδιάφορο αν γίνονταν στον πολιτικό, θρησκευτικό, φιλοσοφικό ή σε οποιονδήποτε άλλο ιδεολογικό τομέα, δεν είναι παρά περισσότερο ή λιγότερο καθαρή έκφραση των αγώνων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, και πως η ύπαρξή τους και κατά συνέπεια οι συγκρούσεις των τάξεων αυτών εξαρτώνται πάλι από τον βαθμό που έφτασε η ανάπτυξη της οικονομικής τους κατάστασης, από το είδος και τον τρόπο που γίνεται η παραγωγή τους και η ανταλλαγή που απορρέει από αυτή. Ο νόμος αυτός, που έχει για την ιστορία την ίδια σημασία που έχει και ο νόμος της μετατροπής της ενέργειας για τις φυσικές επιστήμες — ο νόμος αυτός έδωσε στον Μαρξ, παρόμοια και εδώ, το κλειδί για την κατανόηση της ιστορίας της δεύτερης γαλλικής δημοκρατίας. Στην ιστορία αυτή δοκίμασε τον νόμο του και είμαστε υποχρεωμένοι, [...] να πούμε πως τη δοκιμή αυτή την πέρασε θαυμάσια»⁷.

Το ίδιο και ο Χέγκελ που είχε αναφέρει πως τα μεγάλα κοσμοϊστορικά γεγονότα και οι προσωπικότητες εμφανίζονται δύο φορές, για να συμπληρώσει ο Μαρξ «την πρώτη

6. Πρβλ. ΜΗΝΑ ΠΕΤΡΟΥ, «Ο Μαρξ ως φιλόσοφος», εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα, 2 Ιουλίου 2018.

7. Πρόλογος του Φρ. Ένγκελς στην τρίτη γερμανική έκδοση του έργου *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, το 1885. Στο έργο αυτό ο Μαρξ ασχολείται με τη διαμόρφωση της ιστορίας από τις μάζες, ενώ τοποθετεί την πάλη των τάξεων ως κινητήρια δύναμη της ιστορίας, βλ. ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ, *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος. Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, μετάφραση ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΥΤΣΟΥΡΕΛΗΣ, Αθήνα 2010, σελ. 82.

φορά ως τραγωδία, τη δεύτερη ως φάρσα»⁸. Το κλειδί για να κατανοήσουμε την αντίληψη που είχε για την ιστορία είναι η «ταξική πάλη». Μέχρι σήμερα η ιστορία κάθε κοινωνίας είναι η ιστορία των κοινωνικών συγκρούσεων και της πάλης των τάξεων (π.χ. στο καπιταλιστικό σύστημα είναι η πάλη ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους εργάτες). Τέλος, αξίζει να επισημανθεί πως, αν και ο Μαρξ μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο νεότερος φιλόσοφος που προσπάθησε να ερμηνεύσει την ανθρώπινη ιστορία, προχωρά ένα βήμα περισσότερο, επισημαίνοντας:

«[...] Οι φιλόσοφοι το μόνο που έκαναν είναι να ερμηνεύσουν τον κόσμο ποικιλοτρόπως. Το θέμα όμως είναι να τον αλλάξουμε»⁹.

Η βασική ιδέα που αναφέρεται στη φιλοσοφία του είναι ότι η θέση πως «οι ίδιοι οι άνθρωποι είναι οι εργάτες της ιστορίας» ή, κατά τον Leonard Krieger, είναι «συγγραφείς και ηθοποιοί της ιστορίας τους»¹⁰.

Το 1725 ο Giambattista Vico (1668-1774) δημοσίευσε ένα έργο με τίτλο *Αρχές της νέας επιστήμης* που μπορεί να θεωρηθεί ως η απαρχή της γέννησης της φιλοσοφίας της ιστορίας και ακολούθησε ο Βολταίρος που χρησιμοποίησε τον όρο αυτό¹¹. Κατά τον Θ. Βέικο, φιλοσοφία της ιστορίας είναι:

- ♦ Φιλοσοφία του ιστορικού γίνεσθαι. Είναι η θεωρητική δραστηριότητα με την οποία φιλόσοφοι, θεολόγοι και ιστορικοί ή κοινωνιολόγοι προσπαθούν να εξηγή-

8. Βλ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΗΚΑ (επιμ.), *Το Βήμα της Κυριακής - Ιστορία [Θρυλικές Συνεντεύξεις], Πρόσωπα που άλλαξαν την πορεία του κόσμου*, τεύχος 6, 11 Νοεμβρίου 2011 και κυρίως την ενότητα «Καρλ Μαρξ, Ο φιλόσοφος της επανάστασης», συνέντευξη αυτή παραχωρήθηκε από τον Καρλ Μαρξ στον δημοσιογράφο Ρ. Λάντορ και δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *The World*, Νέα Υόρκη, 18 Ιουλίου 1871, σελ. 8-15.

9. Πρβλ. Βλ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΗΚΑ (επιμ.), *Το Βήμα της Κυριακής - Ιστορία [Θρυλικές Συνεντεύξεις], Πρόσωπα που άλλαξαν την πορεία του κόσμου*, τεύχος 6, 11 Νοεμβρίου 2011.

10. ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΕΪΚΟΣ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1980, σελ. 55.

11. *Οπ.*, σελ. 26.

σουν την αρχή, τη λειτουργία, το πλάνο και το νόημα της όλης ιστορικής πορείας και να δώσουν λύσεις σε προβλήματα που αφορούν τις κινητήριες δυνάμεις της ιστορίας, την αιτιότητα και τη νομοτέλεια των ιστορικών συμβάντων.

- ♦ [...] Θεωρία και κριτική της ιστορικής γνώσης. Αυτή περιορίζεται να είναι απλά θεωρία και λογική της ιστορίας ως επιστήμης, κριτική ανάλυση της ιστορικής γνώσης, λογική εννοιολογική και επιστημολογική εξέτασή της. [...]»¹².

Επιπρόσθετα,

«ο φιλοσοφικός στοχασμός που έχει αντικείμενό του την ιστορία, την αρχή, τη λειτουργία και το νόημά της υπόκειται στην κριτική της ιστορικής σκέψης. Αν η ιστορική γνώση δεν είναι γενικά δυνατή, το φιλοσοφείν πάνω στην ιστορία θα μοιάζει μάλλον σαν διανοητική ακροβασία η ματαιοπονία. [...]»¹³.

Ο Ιταλός φιλόσοφος Benetto Croce ανέφερε με νόημα ότι

«δεν υπάρχει ούτε φιλοσοφία ούτε ιστορία ούτε φιλοσοφία της ιστορίας παρά μόνο ιστορία που είναι φιλοσοφία και φιλοσοφία που είναι ιστορία».

Δεν υπάρχει δηλαδή ιστορία χωρίς ιστορική θεωρία, ούτε φιλοσοφία της ιστορίας αν απλά ταιριάστηκε συμβατικά με την ιστορία¹⁴. Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί η συμβολή της φιλοσοφίας στην ιστορία μέσω της θετικής φιλοσοφίας της ιστορίας, που εξηγεί τα ιστορικά γεγονότα στην αιτιώδη συνάφειά τους χωρίς να δέχεται ότι κάποια εξωανθρώπινη δύναμη τα οδηγεί¹⁵.

12. *Ο.π.*, σελ. 15.

13. *Ο.π.*, σελ. 16.

14. *Ο.π.*, σελ. 17.

15. *Ο.π.*, σελ. 89.

Κεφάλαιο XXIV

Ιστορία και Νομική (Νομοθεσία)

Γνωστοί νομοθέτες της αρχαιότητας, μεταξύ άλλων, είναι ο Λυκούργος¹ στη Σπάρτη και ο Σόλων² στην Αθήνα. Αξιοσημείωτοι για την αυστηρότητά τους είναι και οι νόμοι του Δράκοντα³. Θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθεί και η νομοθεσία της κλασικής Αθήνας που οδήγησε στην δημιουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος από τον Κλεισθένη⁴. Οι Ρωμαίοι έμειναν γνωστοί και για το σπουδαίο νομοθετικό τους έργο. Το Βυζάντιο είχε κληρονομήσει το ρωμαϊκό δίκαιο και βασίστηκε σε αυτό για να δημιουργήσει τους δικούς του νόμους⁵. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Tamara Talbot Rice

«[...] πολύ ωρίς γεννήθηκε για τους Βυζαντινούς η ανάγκη να επανεξετάσουν όλους τους νόμους, για να τους τροποποιήσουν ή να τους καταργήσουν. Όταν επιχειρήθηκε το έργο αυτό, ο έπαρχος ήταν ο άμεσα ενδιαφερόμενος και τότε ο φόρτος εργασίας αυξήθηκε σημαντικά. Η πρωτοβουλία για τη μεταρρύθμιση της νομοθεσίας ανήκε αποκλειστικά στους αυτοκράτορες. [...]»⁶.

1. W.G. FORREST, *A History of Sparta (950-192) BC*, Norton, Νέα Υόρκη 1963, σελ. 50.

2. W.J. WOODHOUSE, *Solon the liberator: a study of the agrarian problem in Attika in the seventh century*, Octagon Books, Νέα Υόρκη 1965· ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ, «Οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, ο Αριστοτέλης και η σύγχρονη πολιτική θεωρία», *Μνήμων* 14 (1992), σελ. 205-222.

3. MICHAEL GAGARIN, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν (Κονέκτικατ) 1981.

4. Βλ. JOHN THORLEY, *Athenian democracy*, Routledge, Λονδίνο 1996.

5. TAMARA TALBOT RICE, *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών, ό.π.*, σελ. 119.

6. *Ό.π.*, σελ. 119-120.

Αφού αναφέρεται στο νομοθετικό έργο του Κωνσταντίνου του Α΄ και του Θεοδοσίου του Β΄ κάνει ξεχωριστή μνεία στον Ιουστινιανό. Συγκεκριμένα, επισημαίνει τα εξής:

«[...] η πιο μακρόπνοη και αποτελεσματική προσπάθεια για την ταξινόμηση των νόμων, για τη συμφωνία των διατάξεων και γενικά για την ορθολογιστική σύνταξη της νομοθεσίας του κράτους επιχειρήθηκε με την επιθυμία του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (527-65) [...]»⁷, ενώ κάνει αναφορά στον “Ιουστινιάνειο Κώδικα” και στον “Πανδέκτη”⁸.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ιουστινιανός φρόντισε για την κωδικοποίηση και τη σύνταξη νέων νόμων. Σημαντικό υπήρξε το νομοθετικό έργο του τελευταίου. Αυτό αποτελείται από τον Ιουστινιάνειο Κώδικα (συλλογή προγενέστερων αυτοκρατορικών νόμων), τον Πανδέκτη (γνώμες ρωμαίων νομομαθών), τις Εισηγήσεις (εγχειρίδιο για αρχάριους φοιτητές της νομικής), τις Νεαρές (Νέοι νόμοι γραμμένοι στα ελληνικά). Δεν είναι τυχαίο ότι από τον Ιουστινιανό προέκυψε ο αγγλικός όρος “Justice” (δικαιοσύνη, πρβλ. Justinian Code - Codex Justinianus). Ο Georg Ostrogorky επισημαίνει:

«[...] η κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου εξασφάλισε στο συγκεντρωτικό κράτος μια ενιαία νομική βάση. Με ανυπέρβλητη καθαρότητα και σαφήνεια το ρωμαϊκό δίκαιο, όπως κωδικοποιήθηκε από τους βυζαντινούς νομομαθείς ρυθμίζει ολόκληρη τη δημόσια και ιδιωτική ζωή, τη ζωή του κράτους, όπως και του πολίτη και της οικογένειάς του, τις σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους καθώς και τις οικονομικές συναλλαγές και τις περιουσιακές σχέσεις τους. [...]»⁹.

7. Όπ., σελ. 120.

8. Όπ., σελ. 120-121.

9. GEORG OSTROGORKY, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Α΄, Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993, σελ. 141-142.

Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ιουστινιανός (από τον Ιουστινιανό προέκυψε ο αγγλικός όρος “Justice” - Δικαιοσύνη).

Πηγή: <https://www.kathimerini.gr/k/sunday-edition/807584/ioystinianos/> (ημερομηνία πρόσβασης: 3.4.2021)

Στη νεότερη εποχή, ήδη από την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, είχαν ψηφιστεί τα περίφημα «Συντάγματα του Αγώνα», που έκαναν λόγο για ελευθερία και για κατάργηση της δουλείας. Αναλυτικά, τα συντάγματα «αποτυπώνουν στις προβλέψεις και τις διατυπώσεις τους τις αξίες που ενέπνευσαν τους επαναστάτες Έλληνες, τις αξίες που εκείνοι οραματίζονταν ότι θα διέπουν την ελεύθερη και ανεξάρτητη πατρίδα. Με τη συνταγματική εμπέδωση των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, της διάκρισης των εξουσιών, της νομοκρατίας και της λογοδοσίας, οι Έλληνες του αγώνα υφαίνουν ένα ισχυρό νήμα νοήματος και αξιών που συνδέει έμπρακτα τις πιο δημοκρατικές παραδόσεις της μακραίωνης πορείας του ελληνισμού με τις πλέον φιλελεύθερες ιδέες της εποχής. [...]»¹⁰.

Νέες νομοθετικές ρυθμίσεις σε πολλές χώρες του κόσμου κατάργησαν τη δουλεία, την παιδική εργασία και καθιέρωσαν το οκτάωρο στην απασχόληση, βελτιώνοντας τις συνθήκες ζωής των ανθρώπων. Ως προς το τελευταίο, είχε προηγηθεί η εξέγερση των εργατών στο Σικάγο, το 1886, που οδήγησε αργότερα στην καθιέρωση της Εργατικής Πρωτομαγιάς¹¹. Για την κατάργηση της παιδικής εργασίας, την κοινωνική ασφάλιση, τους κοινωνικούς θεσμούς και την εν γένει ιστορία του εργατικού κινήματος σημαντικός ήταν και ο ρόλος του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας¹². Πολύ σημαντικά για τη συνταγματική ιστορία της Ελλάδας είναι το πρώτο Σύνταγμα του 1844, το επόμενο του 1864, το Σύνταγμα του 1911 (επί Ελευθερίου Βενιζέλου), το Σύνταγμα του 1952, καθώς και το Σύνταγμα του 1975 που καθιέρωσε την (αβασίλευτη) Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δη-

10. ΣΠΥΡΟΣ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ (εισαγωγή), *Τα συντάγματα της επανάστασης (1822-1827)*, επιστημονική επιμέλεια: ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΧΑΤΖΗΣ, Επιλογή εικονογραφικού υλικού: ΜΑΡΙΑΝΑ Ζ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Έρευνα / Γλωσσική Επιμέλεια: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, έκδοση «Τα Νέα», Αθήνα 2021, σελ. 7.

11. PHILIP SHELDON FONER, *May day: a short history of the international workers' holiday (1886-1986)*, International Publishers, Νέα Υόρκη 1986.

12. ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΙΑΚΟΣ, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

μοκρατία¹³. Σήμερα στην Ελλάδα είναι σε ισχύ το Σύνταγμα του 2019¹⁴.

Ως εκ τούτου, είναι εμφανές ότι η νόμοι σε μια κοινωνία συνάδουν με τις επιλογές των πολιτικών ηγετών της και αποτελούν αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών ζυμώσεων και το απαύγασμα των επιδιώξεων των μελών της για το μέλλον. Στο πλαίσιο αυτό, η σύνδεση της νομικής επιστήμης και γενικά της νομοθεσίας με την ιστορία είναι αναμφισβήτητη.

13. Βλ. ενδεικτικά ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΑΛΤΣΩΝΗ, *Συνταγματική ιστορία της Ελλάδας (1821-2001)*, Αθήνα 2017.

14. Σύνταγμα της Ελλάδος (2019), αναθεωρημένο - ΦΕΚ 211/Α/24-12-2019· (ψηφίστηκε στις 25 Νοεμβρίου 2019).

Κεφάλαιο XXV

Ιστορία και Νομισματολογία / Νομισματική

Η ιστορία συνδέεται με τα νομίσματα ή τα χαρτονομίσματα (αν πρόκειται για τη νεότερη περίοδο) μιας εποχής¹. Η εισαγωγή του νομίσματος στις συναλλαγές είχε σημαντικές κοινωνικοοικονομικές συνέπειες. Μέχρι τότε, η οικονομία στηριζόταν στην ανταλλαγή αγαθών. Το νόμισμα διευκόλυνε τις συναλλαγές, εντούτοις έπρεπε να υπάρχει πάνω σε αυτό μια ένδειξη δηλωτική του βάρους του, ώστε οι συναλλασσόμενοι να είναι σίγουροι για την περιεκτικότητα και το βάρος του, να υπάρχει μια εγγύηση για την ποιότητά του.

«Οι πρώτοι που επινόησαν το σφράγισμα των νομισμάτων ήταν οι τραπεζίτες και θησαυροφύλακες ναών. Αλλά πολύ σύντομα μεταβλήθηκε σε βασιλικό προνόμιο. Από εκείνη τη στιγμή το μεταλλικό κομμάτι με το χαρακτηριστικό σφράγισμα παίρνει θέση στην οικονομία με έμμεσες κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες. Πολλές φορές μεταβάλλεται σε μέσο πολιτικής πίεσης. Με την εικονογραφία του γίνεται μέσο διακηρύξεως πολιτικής ιδεολογίας, πολιτειακών αρχών, θρησκευτικών αντιλήψεων και τέλος, με την καλαίσθητη εμφάνισή του αποκτά και καλλιτεχνική αξία. Το νόμισμα ενδιαφέρει τον μελετητή κάθε ιστορικής περιόδου από διαφορετικές σκοπιές. [...]»².

1. Για τα νομίσματα και τα χαρτονομίσματα, βλ. ενδεικτικά ALLEN G. BERMAN, *Warman's Coins And Paper Money: Identification and Price Guide*. Penguin, χ.τ. 2008.

2. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 57.

Μέσα από τα σύμβολα ή τις παραστάσεις που απεικονίζουν τα νομίσματα αναδεικνύεται μια εικόνα του παρελθόντος και μέσα από την κρατική διοίκηση. Ενδεικτικά αναφέρεται ο «Φοίνικας» (βλ. παρακάτω), το πρώτο νόμισμα που έκοψε ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας Ιωάννης Καποδίστριας. Το νόμισμα απεικονίζει τον Φοίνικα, το μυθολογικό πουλί που αναγεννιέται από τις στάχτες του. Συμβολίζει την Ελλάδα που ξαναγεννήθηκε μετά μέσα από τις φλόγες της επανάστασης του 1821.

Με τη δολοφονία του Καποδίστρια και την άφιξη του Όθωνα, η δραχμή αντικαθιστά τον φοίνικα. Συγκεκριμένα, γράφει απλά αλλά γλαφυρά ο Όθων Τσουνάκος:

«[...] [η δραχμή] ήταν στρογγυλή, ασημένια και γυαλιστερή, με το κεφάλι του νεαρού βασιλιά, και ζύγιζε μόλις, 4,5 γραμμάρια [...]»³,

για να καταλήξει, αφού αναφερθεί σε όλη την περιπέτεια του νομίσματος, στο πλαίσιο της νεότερης και σύγχρονης πολιτικής και οικονομικής ιστορίας, στο ακόλουθο συναισθηματικά φορτισμένο συμπέρασμα:

«[...] Η απόφαση για καταδίκη της δραχμούλας μας σε θάνατο πάρθηκε με τη συνθήκη του Άμστερνταμ για την οικονομική και νομισματική ένωση της Ευρώπης (1997), μια απόφαση που έγινε άμεσα εκτελεστή με την πλήρη ένταξη της Ελλάδας στη νέα ευρωπαϊκή οικονομική πραγματικότητα (2000). Προοπτική να δοθεί χάρη ή αναστολή της εσχάτης των ποινών δεν υπάρχει και την 1η Ιανουαρίου του 2002 το εθνικό μας νόμισμα οδηγείται ενώπιον του εκτελεστικού αποσπάσματος [...]»⁴.

3. ΟΘΩΝ ΤΣΟΥΝΑΚΟΣ, *Δραχμούλα μου, καλό σου ταξίδι... ένα μικρό εικονογραφικό ρέκβιεμ*, εκδόσεις Ηλιοτρόπιο, Αθήνα 62001, σελ. 9.

4. *Οπ.*, σελ. 15.

Φοίνικας, 1828. Το πρώτο νόμισμα του ελληνικού κράτους.

*Πηγή: Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>
(ημερομηνία πρόσβασης: 23.2021)*

Συμπερασματικά, τα νομίσματα μέσα από τα σύμβολα, τις επιγραφές τους, τις παραστάσεις τους αποτελούν σύμβολα πολιτική εξουσίας και αντανakλούν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις μιας κοινωνίας και την πολιτική ιδεολογία και τις πολιτειακές αλλαγές⁵ σε κάθε εποχή. Η μελέτη τους μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη όχι μόνο για τον ερευνητή της οικονομικής / νομισματικής ιστορίας, αλλά και για τον διδάσκοντα, που μπορεί μέσα από νομισματικές εκθέσεις⁶ να μυήσει τους διδασκόμενους στον ρόλο και τον συμβολισμό του νομίσματος στην κάθε εποχή.

5. Βλ. και ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 61-62.

6. Βλ. παρακάτω έκθεση, «Όψεις της ελληνικής αρχαιότητας σε νομίσματα, χαρτονομίσματα και γραμματόσημα του νεοελληνικού κράτους», Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης (αίθουσα «Παντελής Πρεβελάκης»), ΠΤΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, επιμέλεια ΕΜΜ. Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ και φοιτητές του μαθήματος, με τη συνδρομή της κυρίας ΝΙΚΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗ, Ρέθυμνο 2017-2018 [η έκθεση έλαβε παράταση μέχρι το τέλος του 2021].

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

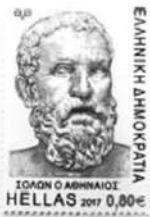
ΠΑΙΔΑΓΓΗΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ
ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΕΒΔΟΜΗΧΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΚΘΕΣΗ

**«Όψεις της Ελληνικής Αρχαιότητας σε νομίσματα,
χαρτονομίσματα και γραμματόσημα του νεοελληνικού κράτους»**

(μέσα από ιδιωτικές συλλογές, στο πλαίσιο του μαθήματος «Αρχαία Ελληνική
Ιστορία και η πρόσληψή της στους νεότερους χρόνους»)

**Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης - Ρέθυμνο, Αίθουσα «Παντελή Πρεβελάκη»
Διάρκεια Έκθεσης: Δεκέμβριος 2017 - 20 Απριλίου 2018
Επισκέψιμη κάθε Τετάρτη και Παρασκευή, κατόπιν συνεννόησης με τη
Γραμματεία του Π.Τ.Δ.Ε.**

Επιμ. Έλενα: Εμμ. Χαλκαυδάκης, Διδάσκων (Ε.Μ.Π.) στο Π.Τ.Δ.Ε. & Ομάδα Φοιτητών του
Μαθήματος
Με τη συνδρομή της κυρίας Νίκης Παγίδης, συντηρήτριας βιβλίων και αρχείων της
Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης Θέρεσσας

*Αφίσα από την εν λόγω έκθεση στη Βιβλιοθήκη του
Πανεπιστημίου Κρήτης, στο πλαίσιο μιας διεπιστημο-
νικής προσέγγισης της ιστορίας μέσα και από τη νομι-
σματική.*

Κεφάλαιο XXVI

Ιστορία και Σφραγιστική ή Σφραγιδογραφία ή Σιγγιλογραφία

Οι σφραγίδες αναφέρονται σε μια συγκεκριμένη ιστορική εποχή — γι' αυτό και αλλάζουν ανά διαστήματα — και αντικατοπτρίζουν κυρίως τις πολιτικές συνθήκες και, μέσα από τους συμβολισμούς τους, τον σκοπό της εκάστοτε πολιτικής ή εκκλησιαστικής αρχής ή κάποιου προσώπου ή φορέα.

Σε παλαιότερες περιόδους έχουν σωθεί σφραγιδόλιθοι σε ημιπολύτιμη πέτρα. Οι τελευταίοι έχουν μεγάλη αισθητική αξία. Οι σφραγιδόλιθοι της μινωικής και μυκηναϊκής περιόδου αποτελούν «πολύτιμη πηγή για τη γνώση της θρησκείας και του κοινωνικού βίου» εκείνης της εποχής. Σημαντικοί είναι και οι αιγυπτιακοί σκαραβαίοι και οι σφραγιδόλιθοι των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων¹. Οι αρχαιολόγοι ασχολούνται ιδιαίτερα με τις σφραγίδες και τα σφραγίσματα μιας συγκεκριμένης περιόδου, καθώς από τη μελέτη τους μπορούν να αντλήσουν πολύτιμα συμπεράσματα για την ιστορία, ακόμα και να καλύψουν τα όποια ιστορικά κενά υπάρχουν για το παρελθόν².

Στο Βυζάντιο τα έγγραφα της διοίκησης σφραγίζονταν με σφραγίδες, γνωστά και ως σιγγίλια. Για παράδειγμα, τα αυτοκρατορικά έγγραφα ονομάστηκαν σιγγίλια από τη μολύβδινη σφραγίδα που έφεραν (στα λατινικά “sigillum”). Πολύ

1. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 63.

2. Βλ. ενδεικτικά ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ, *Σφραγίδες και σφραγίσματα της ανατολικής Κρήτης*, μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2010.

σημαντικές είναι και η εκκλησιαστικές σφραγίδες³, καθώς κάποια σημαντικά εκκλησιαστικά έγγραφα χαρακτηρίστηκαν, κατ' αναλογία προς τα έγγραφα της πολιτείας, ως σιγγίλια, όπως τα πατριαρχικά σιγγίλια⁴. Κοντά στη μελέτη των σφραγίδων είναι και η μελέτη των οικοσήμεν συγκεκριμένων οίκων ευγενών από τον Μεσαίωνα μέχρι σήμερα⁵. Στη μεσαιωνική Δύση έχουν εντοπιστεί σφραγίδες και αποτυπώματα σφραγίδων βασιλέων, ευγενών και ολόκληρων πόλεων⁶.

Οι σφραγίδες είναι άμεσες και αυθεντικές πηγές της ιστορίας, ενώ σφράγισμα λέγεται και «η αποτύπωση σε εύπλαστη ύλη, συνήθως κερι ή λιωμένο μέταλλο (χρυσός, άργυρος, μολύβι) παραστάσεως σκαλισμένης σε σκληρό μέταλλο». Το τελευταίο είναι η μήτρα από την οποία βγαίνει το αποτύπωμα. Η σφραγίδα «πιστοποιεί το έγκυρο και διασφαλίζει τη μυστικότητα ενός εγγράφου ή μιας επιστολής· τούτο τυλίγεται σε σχήμα κυλίνδρου, περιβάλλεται μ' ένα λεπτό νήμα, του οποίου οι δύο άκρες περνούν ανάμεσα στα πλακίδια που αποτελούν τη σφραγίδα· μόνο μετά την αφαίρεσή τους είναι δυνατή γνώση του περιεχομένου του εγγράφου. Για τα επίσημα έγγραφα γινόταν χρήση πολύτιμου μετάλλου, όπως αργύρου για τα πατριαρχικά (αργυρόβουλλα) ή χρυσού για [...] αυτοκρατορικά (χρυσόβουλλα). Στα τελευταία αυτά η χρυσή σφραγίδα είχε καλλιτεχνικό χαρακτήρα και ταυτόχρονα ήταν κόσμημα του εγγράφου. Στη μια όψη εικονιζόταν η μορφή του αυτοκράτορος που το εξέδιδε και στην άλλη συνήθως η παράσταση του Χριστού. [...]». Χιλιάδες βυζαντινές σφραγίδες (μολυβδόβουλα)

3. Βλ. ενδεικτικά ΑΚΥΛΑ ΜΗΛΛΑ, *Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως. Ενορίες αγιωτάτης αρχιεπισκοπής*, εκδόσεις Άγρας - Σύλλογος Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας η Μνημοσύνη, αρ. 4, Αθήνα 1996.

4. Πρβλ. ΜΙΛΤΙΑΔΗ ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΟ, *Του Αγίου Όρους τα δίκαια και προνόμια κατά τα χρυσόβουλλα των ιδρυτών αυτών, τα χρυσόβουλλα και νεαράς των βυζαντινών αυτοκρατόρων, τους ιερούς κανόνες, τα υψηλά βεράτια, τα πατριαρχικά σιγγίλια, τα τυπικά αυτών και κανονισμούς, τα προαιώνια έθιμα και τας διεθνείς συνθήκας*, Τύποις Αριστοβούλου Αναστασιάδου, Κωνσταντινούπολη 1913.

5. Βλ. ενδεικτικά: ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΔΑΛΕΖΙΟΥ, *Ανέκδοτα οικόσημα και σφραγίδες, ανάτυπον εκ της εφημερίδος «Καθολικης»*, Αθήνα 1968-1970.

6. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 63.

έχουν σωθεί και αποτελούν άλλη μια πολύτιμη πηγή για τους μελετητές της ιστορίας⁷.

Στη νεότερη εποχή πολύ σημαντικές είναι οι σφραγίδες πολιτικών ή πολιτειακών αρχών ή επαναστατικών κυβερνήσεων. Οι τελευταίες και τα αποτυπώματά τους είναι ενδεικτικές του αγώνα τους για τη δημιουργία πολιτικής υπόστασης/διοίκησης, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα σύμβολα πάνω στις σφραγίδες που απορρέουν από το άμεσο ή το απώτερο ιστορικό παρελθόν. Χαρακτηριστικές είναι οι σφραγίδες της διοίκησης των αγωνιστών την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης και των Κρητικών Επαναστάσεων του 19ου αιώνα⁸. Η μελέτη των σφραγίδων, πέρα από τις ιστορικές πληροφορίες που παρέχει, ενέχει και ενδιαφέρον ως προς την τεχνική και γενικά την αισθητική τους και μπορεί να αξιοποιηθεί στην έρευνα και στη διδασκαλία της Ιστορίας. Ως προς το τελευταίο, οι σφραγίδες μπορεί να προσελκύσουν, και με την αισθητική τους αξία, τους διδασκόμενους φέρνοντάς τους κοντά στα υλικά κατάλοιπα μιας άλλης εποχής.

7. Όπ., σελ. 62.

8. Ι.Κ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ, *Σφραγίδες ελευθερίας (1821-1832) σφραγίδες κοινοτήτων-μοναστηρίων, προσωρινής διοικήσεως της Ελλάδος, ελληνικής πολιτείας, προσωπικές*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1983· ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Σφραγίδες κρητικής ελευθερίας (1821-1898)*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 1998.

Αριστερά: Η σφραγίδα της κοινότητας Σφακίων από το 1819-1921. Αναγράφεται: ΕΞΕΛΟΘΗ Η ΣΦ[ΡΑΓΙ]Σ ΚΙΝΩΟ-ΤΗΣ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ 1819

Δεξιά: Η σφραγίδα της γενικής διοίκησης Κρήτης 1821. Αναγράφεται: ΣΦΡΑΓΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΕΩΣ ΚΡΗΤΗΣ 1821 (Ιστορικό αρχείο Κρήτης)

Πηγή: <https://www.cretapost.gr/371751/i-sfragides-tis-kritis-apo-tin-epanastasi-tou-21-mechri-tin-kritiki-politia/> (ημερομηνία πρόσβασης: 4.4.2021)

Επίσημη σφραγίδα της πολιτικής εξουσία κατά την Επανάσταση 1866-69 που φέρει τα σύμβολα του βασιλείου της Ελλάδος. Αναγράφεται: ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (Ιστορικό μουσείο Κρήτης).

Πηγή: <https://www.cretapost.gr/371751/i-sfragides-tis-kritis-apo-tin-epanastasi-tou-21-mechri-tin-kritiki-politia/> (ημερομηνία πρόσβασης: 4.4.2021)

Η σφραγίδα της «Κρητικής Πολιτείας» που παρουσιάζει τον Μίνωα ένθρονο. Αναγράφεται: ΚΡΗΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ (Από το βιβλίο του Θεοχάρη Δετοράκη, Σφραγίδες Κρητικής Ελευθερίας (1821-1898), πρόλογος: Στυλιανός Αλεξίου, Ηράκλειο 1998).

Πηγή: <https://www.cretapost.gr/371751/i-sfragides-tis-kritis-apo-tin-epanastasi-tou-21-mechri-tin-kritiki-politia/> (ημερομηνία πρόσβασης: 4.4.2021)

Κεφάλαιο XXVII

Ιστορία και Επιγραφική (και γενικά Γραφή)

Επιγραφική είναι η επιστήμη που εξετάζει τις επιγραφές. Με τον όρο επιγραφή εννοούμε σκληρό υλικό, συνήθως μάρμαρο και σπανιότερα χαλκό, στην επιφάνεια του οποίου έχει σμιλευθεί κείμενο, προορισμένο να γίνει γνωστό στο κοινό. Επιγραφές υπάρχουν σε αρχαία μνημεία, χριστιανικούς ναούς και νεότερα κτήρια¹.

«[...] Επιγραφές δεν έχουν όλοι οι λαοί και όπου υπάρχουν η σημασία τους δεν έχει την ίδια αξία σε όλες τις ιστορικές εποχές. Προσδιορίζεται από τη θέση που κατέχουν οι επιγραφές στον δημόσιο βίο ενός κράτους. Στους σύγχρονους καιρούς είναι λιγοστές, τυπικές, λίγο ή πολύ (σε βάσεις αγαλμάτων, στα μνημεία πεσόντων, σε ανάμνηση ανακαινίσεως κτιρίου), επιβίωση και μίμηση εκείνων της αρχαιότητας, στερημένες πνοής και ποικιλίας, αντίθετα με τις ελληνικές και ρωμαϊκές της αρχαιότητας. Μέσο δημοσιότητας στον αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο η επιγραφή, πηγή γνήσια και αυθεντική, προσφέρει πλούσιο υλικό στον ιστορικό της γενικής ιστορίας, στον ιστορικό του δικαίου, τον θρησκευτολόγο, τον γλωσσολόγο, τον αρχαιολόγο και ιστορικό της τέχνης. Σε πολύ μικρότερη κλίμακα χρησιμοποιείται στο Βυζάντιο, κυρίως με τη μορφή επιταφίων ή κτιτορικών και κτητορικών² επιγραφών. [...]»³.

1. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 63.

2. Για παράδειγμα ο «κτίτωρ» ενός μοναστηρίου είναι αυτός που το κατασκεύασε, ενώ ο «κτήτωρ» αυτός που το ίδρυσε.

3. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, σελ. 64.

Πολύ ενδιαφέρουσες, ακόμα και σήμερα, είναι οι επιγραφές σε εκκλησιαστικά ιδρύματα και ναούς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν και οι «καρκινικές» (ή παλίνδρομες) επιγραφές με πιο γνωστή τη φράση: «Νίψον ἀνομήματα μή μόναν ὄψιν» (σε ελεύθερη μετάφραση: πλύνε τις αμαρτίες, όχι μόνο το πρόσωπο), η οποία χαρασσόταν σε πηγές ή βρύσες. Ο χαρακτηρισμός «καρκινική» προέκυψε από την κίνηση του κάβουρα (καρκίνου), ο οποίος κινείται πλαγίως. Μια καρκινική επιγραφή διαβάζεται από αριστερά προς τα δεξιά και μετά από τα δεξιά προς τα αριστερά, όπως δηλαδή η κίνηση του κάβουρα (καρκίνου)⁴.

4. ΣΟΦΙΑ ΣΤΑΜΠΟΛΙΤΗ, *707 καρκινικές φράσεις... ένα παιχνίδι λέξεων...*, Captainbook.Gr, Αθήνα 2012· HOWARD W. BERGERSON, *Palindromes and Anagrams*, Dover Publications, Νέα Υόρκη 1973.

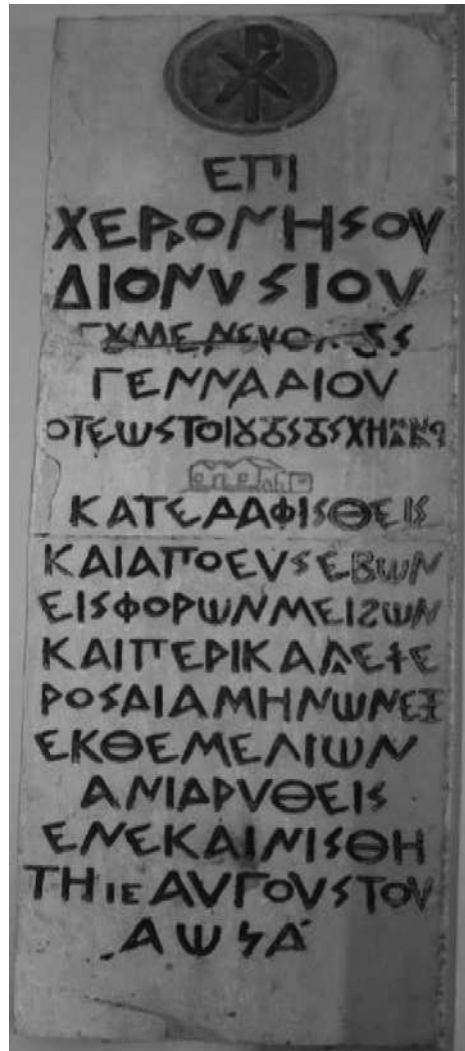

«Νίψον ανομήματα μη μόναν όψιν», Παναγία των Βλαχερνών, Κωνσταντινούπολη (πλύνε τις αμαρτίες, όχι μόνο το πρόσωπο).

Πηγή: https://www.tripadvisor.com.gr/LocationPhotoDirectLink-g293974-d3629078-i290301216-Vlaherna_Meryem_Ana_Church-Istanbul.html

«ΕΠΙ
ΧΕΡΡΟΝΗΣΟΥ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ
ΗΓΟΥΜΕΝΕΥΟΝΤΟΣ
ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ
Ο ΤΕΩΣ ΤΟΙΟΥΤΟΣ ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΝΑΟΣ
ΚΑΤΕΛΑΦΙΣΘΕΙΣ
ΚΑΙ ΥΠΟ ΕΥΣΕΒΩΝ
ΕΙΣΦΟΡΩΝ ΜΕΙΖΩΝ
ΚΑΙ ΠΕΡΙΚΑΛΛΕΣΤΕ
ΡΟΣ ΔΙΑ ΜΗΝΩΝ ΕΞ
ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΩΝ
ΑΝΙΔΡΥΘΕΙΣ
ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΘΗ
ΤΗ ΙΕ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ
ΑΨ ΞΔ'
[=1894]»⁵.

5. Πρβλ. πινακίδα στην κεντρική (δυτική) είσοδο του καθολικού της μονής Αγκαράθου (Ηράκλειο).

Η επιγραφή στην αριστερή πλευρά της δυτικής (κεντρικής) εισόδου του καθολικού της μονής Αγκαράθου Κρήτης [=1894].

Φωτογραφία: Εμμ. Γ. Χαλκιαδάκης (2020)

Κεφάλαιο XXVIII

Ιστορία και Παλαιογραφία (και γενικά χειρόγραφα)

Ο όρος «παλαιογραφία» περιγράφει γενικά τους παλαιούς τρόπους γραφής και αναφέρεται γενικά στη μελέτη των γραπτών μνημείων, όπως των χειρογράφων που φυλάσσονται στις βιβλιοθήκες¹. Χειρόγραφο ονομάζουμε ένα έγγραφο που δημιουργήθηκε με το χέρι, σε αντίθεση με το έντυπο, για την παραγωγή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν τεχνικά μέσα. Σημαντικά είναι και τα εκκλησιαστικά χειρόγραφα. Πρόκειται για χειρόγραφα (χειρόγραφο) που χρησιμοποίησε η Εκκλησία από τους πρώτους αιώνες της λειτουργίας της μέχρι τις αρχές περίπου του 20ού αιώνα. Τα χειρόγραφα μπορεί να αφορούσαν στην αλληλογραφία με εκκλησιαστικούς φορείς, και όχι μόνο, και άλλα θεολογικά, διοικητικά, διαχειριστικά και δικαστικά θέματα και ζητήματα οικογενειακού δικαίου που άπτονται της δικαιοδοσίας της Εκκλησίας, καθώς και ιερά βιβλία, όπως τα ιερά ευαγγέλια. Τα χειρόγραφα αποτελούν σήμερα πολύτιμες πηγές για τη μελέτη της ιστορίας, αλλά και της κοινωνίας της εποχής, στην οποία και αναφέρονται.

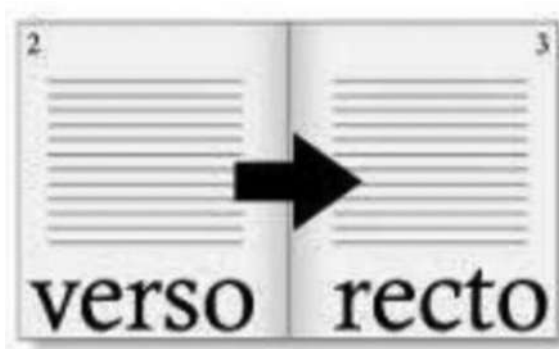
Στον Μεσαίωνα είχαν δημιουργηθεί εργαστήρια αντιγραφής χειρογράφων που απασχολούσαν πολλούς μοναχούς-καλλιγράφους. Σημαντικοί καλλιγράφοι υπήρξαν ο Ιωάννης Λαυριώτης, ο Διονύσιος Στουδίτης, ο Νείλος ο Μυροβλύτης, ο Ιωάννης Κουκουζέλης κ.ά. Η Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους υπήρξε περίφημο εργαστήριο αντιγρα-

1. ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ, *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του*; ΕΒΟΟΚ Ελληνικά Ακαδημαϊκά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, ΕΜΠ 2015, σελ. 71.

φής χειρογράφων, ενώ αξιόλογη είναι η βιβλιοθήκη των χειρογράφων της Αγίας Αικατερίνης του Σινά. Σε αρκετές περιπτώσεις τα χειρόγραφα ήταν διακοσμημένα με φυτικά μοτίβα και εικόνες.

Γενικά, τα υλικά γραφής ήταν: φύλλα, φλοιοί δέντρων, πηλός, λινάρι, πινακίδες από κερί, πάπυρος (από το φυτό πάπυρος που ευδοκίμούσε στην Αίγυπτο, στη Συρία, στην Παλαιστίνη και στη Μεσοποταμία), περγαμνή (κυρίως από δέρμα ζώου), χαρτί (το χαρτί επινοήθηκε στην Κίνα και ήρθε στην Ευρώπη από τη Μέση Ανατολή). Τα όργανα γραφής αποτελούσαν ο στύλος «stilus» για κηρωμένες πινακίδες (εξ ου και σήμερα το στυλό), το καλάμι ή κάλαμος (εξ ου και «καλαμάρι» που είναι η θήκη καλάμων γραφής ή το μελανοδοχείο. Βλ. και τη φράση «χαρτί και καλαμάρι» και τη σχέση του τελευταίου με το κεφαλόποδο μαλάκιο της θάλασσας) ή γραφίδα ή πένα, από φτερό πτηνού, γνωστό και ως κονδύλιο, για γραφή με μελάνι πάνω σε πάπυρο ή περγαμνή (το μελάνι παρασκευαζόταν από φυτικές ουσίες αρχικά), η σμίλη για το ξύσιμο του κονδυλίου και τη διόρθωση των σφαλμάτων, ο σπόγγος για το σβήσιμο της γραφής, κ.ά. Οι μορφές χειρογράφων ήταν ο Κύλινδρος (ρολό παπύρου τυλιγμένο σε ράβδο ξύλινη ή κοκάλινη. Εξωτερικά από τον κύλινδρο υπήρχε μια επιγραφή που ανέγραφε το περιεχόμενο του κυλίνδρου, δηλαδή τον τίτλο του.

Στην Ελλάδα τον ονόμαζαν «ειληπτάριον», ενώ στη Ρώμη «volume». Χάρτης ονομαζόταν ο άγραφος κύλινδρος από πάπυρο. Κάθε κύλινδρος αποτελούσε ένα τόμο. Τμήμα μεγαλύτερου έργου αποτελούνταν από πολλούς κυλίνδρους/τόμους. Ο κώδικας ή codex ή caudex αποτελούνταν από φύλλα ή τεύχη που δεν είναι τυλιγμένα σε ρολό, αλλά τοποθετημένα απλώς ανάμεσα σε πινακίδες και είναι πιο κοντά στο σημερινό βιβλίο. Ο κώδικας δεν αριθμείται με σελίδες, αλλά με φύλλα «folios». Εκτός από τα φύλλα αριθμούμε το δεξί και αριστερό φύλλο, όπως ανοίγουμε τον εκάστοτε κώδικα, σε folio verso και folio recto αντίστοιχα. Έτσι, η 3η σελίδα ενός κώδικα αντιστοιχεί στη δεξιά πλευρά του δεύτερου φύλλου του «folio 2 recto» και γράφεται f.2r.

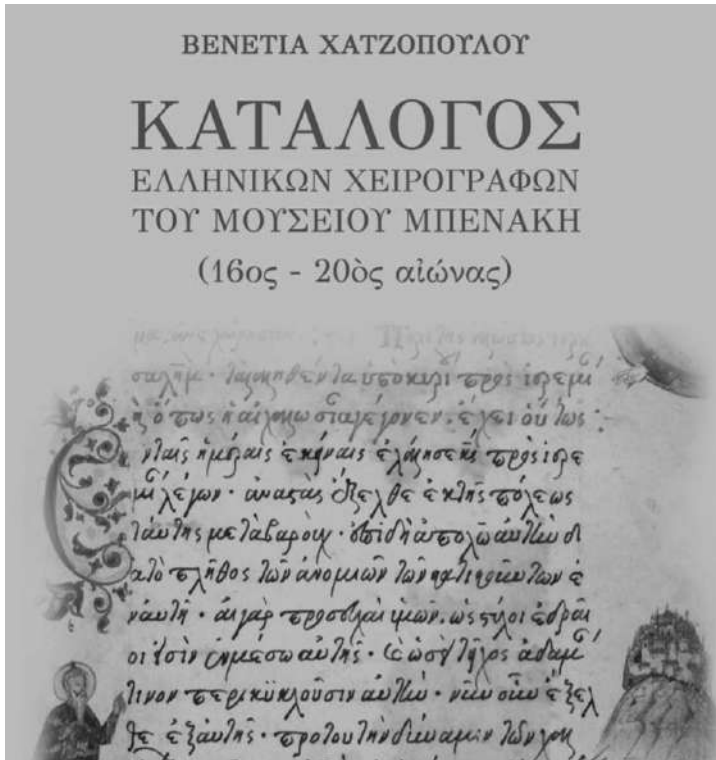

Αρίθμηση σελίδων χειρογράφου.

Πηγή: Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, Εκκλησιαστικά χειρόγραφα. Περιληπτικές σημειώσεις, Πατριαρχική Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης 2016, σελ. 3

Στην αρχαιότητα τα βιβλία γράφονταν πάνω σε μεμβράνη από πάπυρο και ονομάζονταν βιβλία, όπως τώρα. Τα φύλλα είχαν ορθογώνιο σχήμα και, αφού έγραφαν πάνω σε αυτά, τα συγκολλούσαν και τα τύλιγαν σε κύλινδρο. Το μήκος τους έφτανε συνήθως τα 12 μέτρα. Τα φύλλα χωρίζονταν σε στήλες, κάτι ανάλογο με τις σημερινές σελίδες. Τα άκρα του ραβδιού (κύλινδρου) ονομάζονταν «ομφαλοί» και συνήθως στολίζονταν από μέταλλα ή ελεφαντόδοντο. Για να διαβάσει ο αναγνώστης το χειρόγραφο, συνήθως κρατούσε με το δεξί χέρι τον κύλινδρο και τον ξετύλιγε με το αριστερό. Ο πάπυρος αντικαταστάθηκε από περγαμνή, ένα υλικό πιο εύκολο στο δίπλωμα για τον σχηματισμό τευχών. Επιπλέον, ο πάπυρος ήταν λιγότερο ανθεκτικός σε σχέση με την περγαμνή, γι' αυτό και σταδιακά εγκαταλείφθηκε η χρήση του. Είναι γεγονός πως η Βίβλος διαδόθηκε με τους περγαμνούς κώδικες.

Η μετάβαση από τον πάπυρο στην περγαμνή βρίσκεται σε στενή σχέση με τη μετάβαση από τον κύλινδρο στον κώδικα, καθώς ο κώδικας γραφόταν σε περγαμνές που, λόγω της ανθεκτικότητάς τους, εξυπηρετούσαν τον σχηματισμό τευχών. Παλίμνηστα ή *codices rescripti* (οι αντιγραφείς που ήθελαν να αντιγράψουν ένα έργο και δεν είχαν στη διάθεσή τους μια καινούργια περγαμνή, με ξέπλυμα ή απόξεση την ξαναχρησιμοποιούσαν. Αυτά τα ξαναγραμμένα χειρόγραφα ονομάζονται παλίμνηστα. Τα αίτια μιας τέτοιας πράξης μπορεί να ήταν οικονομικά, λόγω της έλλειψης και του κόστους των περγαμνών, αλλά και θρησκευτικά, καθώς πολλοί χριστιανοί από μένος προς τους «εθνικούς» ξανάγραφαν πάνω σε χειρόγραφα αρχαίων ελλήνων συγγραφέων. Με τη βοήθεια της τεχνολογίας σήμερα, πολλά χειρόγραφα έχουν αποκαλύψει το κείμενο που έκρυβαν για αιώνες πίσω από το δεύτερο κείμενο που έχει ξαναγραφτεί. Αρχαιότερο γνωστό Παλίμνηστο είναι του Οσίου Εφραίμ του Σύρου). Γνωστοί κώδικες είναι ο Βατικανός Κώδικας (*Codex Vaticanus*) και ο Σιναϊτικός Κώδικας (*Codex Sinaiticus*). Η ελληνική γραφή χωρίζεται σε μεγαλογράμματη (κεφαλαία γράμματα) και μικρογράμματη (μικρά γράμματα).

Εξώφυλλο καταλόγου χειρογράφων μουσείου Μπενάκη (Αθήνα).

Πηγή: Βενετία Χατζοπούλου, Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του μουσείου Μπενάκη (16ος - 20ός αιώνας), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2017, εξώφυλλο

Η αντιγραφή χειρογράφων ήταν επίπονη εργασία. Ο γραφέας έπρεπε να έχει υπομονή και καλλιτεχνικές δεξιότητες. Πολλά χειρόγραφα είναι διακοσμημένα με παραστάσεις και μοτίβα. Σήμερα μεγάλες συλλογές χειρογράφων φυλάσσονται σε αρχεία και βιβλιοθήκες. Πολλά από αυτά είναι φωτογραφημένα και υπάρχουν σε μικροφίλμ, σε μπόμπινες, που απαιτούν ειδικό μηχάνημα προβολής. Με την τεχνολογική εξέλιξη, πολλά αρχεία έχουν ψηφιοποιηθεί και είναι πιο εύκολο για τους ερευνητές να τα μελετήσουν μέσω Η/Υ².

Το σίγουρο είναι ότι η μελέτη των χειρογράφων δεν είναι χρήσιμη μόνο για τους ερευνητές της ιστορίας, αλλά μπορεί να αξιοποιηθεί και στη διδασκαλία της στο πλαίσιο και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

2. Βλ. ενδεικτικά ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗ, *Εκκλησιαστικά χειρόγραφα. Περιληπτικές σημειώσεις*, Πατριαρχική Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης 2016· ΕΛΠΙΔΙΟ ΜΙΟΝΙ, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004· EDUARD BORNEMANN, ERNST RISCH, *Griechische Grammatik*, Diesterweg Moritz, χ.τ. 1978· Ε.Κ. LITSAS AND AL., *Βιβλιογραφία ελληνικής παλαιογραφίας. Δημοσιεύματα Ελλήνων της 50ετίας 1951-2000*, Θεσσαλονίκη 2003· E.M. THOMPSON, *An Introduction to Greek and Latin palaeography*, Οξφόρδη 1912· NIGEL WILSON, "Greek Palaeography" στο *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. ELIZABETH JEFREYS, JOHN HALDON, and ROBIN McCORMACK, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008· ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΙΡΗΣ, *Χαρτί και καλαμάρι - τα εργαλεία της γραφής*, εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2008.

Κεφάλαιο XXIX

Ιστορία και Μουσική (Λαϊκά Άσματα, Τραγούδια), Όπερα, Θέατρο, Σύγχρονα Τραγούδια, Χορός

Η μουσική, η μελοποίηση ποιημάτων ή δημοτικών τραγουδιών και γενικά το τραγούδι συνδέονται άρρηκτα με ιστορικά γεγονότα. Η μουσική και η ιστορία, όπως επισημαίνει ο Α. Σμυρναίος,

«αποτελούν δύο από τις βασικότερες παραμέτρους της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς, μπορούν να συνυπάρξουν και να λειτουργήσουν με πολλαπλά οφέλη μέσα σε ένα πρόγραμμα διδασκαλίας της ιστορίας στην υποχρεωτική, και όχι μόνο, εκπαίδευση. Αφενός γιατί η μουσική έχει και αυτή την ιστορία της, αφετέρου γιατί μέσα στη ιστορία η μουσική έχει παίξει τον δικό της διακριτό ρόλο, ενώ συνυφάνθηκε στενά με όλες τις δραστηριότητες του ανθρώπου»¹.

Επιπρόσθετα, τα λαϊκά άσματα μπορεί να συνδέονται με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα ή γενικά με πτυχές του παρελθόντος. Τα άσματα αυτά, είτε συνοδεύονται είτε όχι με τη μουσική, θα μπορούσαν να ενταχθούν και στη λογοτεχνική παραγωγή μιας εποχής. Ενδεικτικά, η ύπαρξη του λαϊκού άσματος «Φεγγαράκι μου λαμπρό» (βλ. Ιστορία και μουσική) θεωρείται ότι είναι ταυτισμένη με τη δημιουργία του «κρυφού σχολείου». Ο Αμερικανός συγγραφέας και πρόξενος στην Αθήνα Charles K. Tuckerman στο έργο του *The Greeks of today* γράφει γι' αυτό:

1. ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, *Ιστορίας μάθησις, ό.π.*, σελ. 290.

«Τοιοῦτον περίπου ἦτο τὸ ἄσμα, ὅπερ ἐτραγώδουν οἱ Ἑλληνόπαιδες, πορευόμενοι ἐν καιρῷ νυκτὸς εἰς τὸ σχολεῖον ἐπὶ τουρκοκρατίας. Τὸ ἄσμα τοῦτο εἶναι γνωστὸν εἰς πάντα Ἑλλήνα νῦν ὡς καὶ πρότερον, καὶ οἱ πατέρες δεικνύοντες εἰς τὰ τέκνα των τὴν σελήνην, ἐπαναλαμβάνουσι τοὺς στίχους τούτους, ἀφηγούμενοι αὐτοῖς πόσον τοῖς ἐχρησίμευσεν αὕτη κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας [...]».

Υπάρχει, βέβαια και η άποψη ότι ο Tuckerman καταγράφει απλώς την προφορική λαϊκή παράδοση και ότι το «κρυφό σχολειό» είναι ένας μύθος. Ο τελευταίος συντηρήθηκε και έγινε ζωντανός και μέσα από τον «ομώνυμο» πίνακα του Νικόλαου Γύζη, προκειμένου να τονιστεί ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και ταυτότητας. Ωστόσο, ο πίνακας του Γύζη έφερε τον τίτλο «Ελληνικόν σχολεῖον εν καιρῷ δουλείας» και όχι «κρυφό σχολεῖο», όπως έχει επικρατήσει στη λαϊκή συνείδηση. Το 1899, ο Ιωάννης Πολέμης, εμπνεόμενος από τον πίνακα του Γύζη έγραψε το ποίημα «Το κρυφό σχολειό» που αντικατέστησε τον αρχικό τίτλο του πίνακα².

Γενικά, πολλά τραγούδια αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα και μπορούν να αποτυπώσουν πτυχές της ιστορίας της μικροϊστορίας ενός τόπου³. Ενδεικτικά είναι τα «Θούρια» στην Κρήτη του 19ου αιώνα από τη συλλογή του Παύλου Βλαστού. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο καθηγητής Ευστάθιος Μακρής,

«τα *Θούρια*⁴ αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες μουσικο-ποιητικές συνθέσεις, κεντρίζουν την περιέργεια για τον τρόπο μουσικής πρόσληψης ευρύτερα γνωστών

2. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, *Μελετήματα εκκλησιαστικής ιστορίας και ιστορίας του νεότερου και σύγχρονου ελληνισμού*, εκδόσεις «Ηρόδοτος», Αθήνα 2021, σελ. 32-33.

3. Βλ. ενδεικτικά ΓΕΩΡΓΙΟ ΣΜΠΩΚΟ, *Ανώγεια: η ιστορία μέσα από τα τραγούδια τους*, Νέοι Καιροί - Αθηναϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1992.

4. Θούριος είναι γενικά το πολεμικό τραγούδι με γρήγορο ρυθμό που σκοπό έχει να εμπνυχώσει τους μαχητές, πρβλ. *Θούριο* του Ρήγα Βελεστινλή.

μελωδιών, αλλά και γοητεύουν με τον αυθόρμητο πατριωτισμό που εκφράζεται, ενώ μας μεταφέρουν νοερά στην εποχή των επαναστάσεων⁵.

Από τα *Θούρια* αναφέρεται ενδεικτικά το παρακάτω απόσπασμα από το γνωστό «Από φλόγες η Κρήτη ζωσμένη»:

«Από φλόγες η Κρήτη ζωσμένη,
τά βαριά της τά σίδερα σπᾶ.
Καί σάν πρώτα χτυπιέται, χτυπᾶ,
καί γοργή κατεβαίνει.
Μέ μεγάλο θεόρατο δόρυ,
ὅλοι νιάτα πετᾶ καί ζωή.
Καί σέ τόση φωτιά καί βοή,
τρέμουν δάση καί ὄρη. [...]»⁶.

Πολύ σημαντικό είναι και το γνωστό ριζίτικο «Πότε θα κάμει ξαστεριά» που συνδέθηκε αρχικά με την εποχή των Κρητικών Επαναστάσεων, αλλά στην πορεία συνδέθηκε και με όλους τους ελληνικούς αγώνες σε Μακεδονία, Θράκη, με την αντίσταση στα χρόνια της κατοχής, ακόμα και στα χρόνια της δικτατορίας του 1967.

«Πότε θα κάμει ξαστεριά,
πότε θα φλεβαρίσει,
να πάρω το ντουφέκι μου,
την όμορφη πατρόνα,
να κατεβώ στον Ομαλό,
στη στράτα του Μουσούρου,
να κάμω μάνες δίχως γιους,
γυναίκες δίχως άντρες,
να κάμω και μωρά παιδιά,
να κλαίν' δίχως μανάδες,
να κλαίν' τη νύχτα για νερό,

5. ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗΣ (έρευνα - επιμέλεια έκδοσης και ψηφιακού δίσκου), *Θούρια στην Κρήτη του 19ου αιώνα από τη συλλογή του Παύλου Βλαστού*, εκδόσεις ΓΑΚ - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Χανιά 2013, σελ. 15.

6. *Όπ.*, σελ. 94.

και την αυγή για γάλα,
και τ' αποδιαφωτίσματα
τη δόλια τους τη μάνα...».

Όπως επισημαίνει και στη σχετική μελέτη του ο καθηγητής Γιώργος Ανδρειωμένος, το τραγούδι αυτό ταξιδεύει διαχρονικά στον χώρο και τον χρόνο, καθώς οι εποχές αλλάζουν και τα ιστορικά αιτήματα μεταβάλλονται⁷.

Επιπλέον, πολλά σύγχρονα τραγούδια αναφέρονται σε ιστορικές περιόδους, εμπνέονται από αυτές. Σημαντικά είναι τα τραγούδια του Μίκη Θεοδωράκη, αρκετά από τα οποία έχουν ιστορικό υπόβαθρο. Αυτός ο «παγκόσμιος» Έλληνας, ο δημιουργός, ο μουσικός, ο πολιτικός, ο μεγάλος αγωνιστής ήταν ο άνθρωπος που συνδέθηκε με τις σημαντικές στιγμές της σύγχρονης ιστορίας της Ελλάδας, ήταν η «ζωντανή ιστορία αυτού του τόπου» και αποτελεί ένα ξεχωριστό πολιτιστικό κεφάλαιο αυτής της χώρας, «κτήμα ες αεί» για τις επόμενες γενιές.

Το όνομά του συνδέεται άρρηκτα με τον σύγχρονο ελληνισμό. Ανάμεσα στα τόσα έργα που δημιούργησε ήταν και το συρτάκι, ο πιο αναγνωρίσιμος ελληνικός ρυθμός στον κόσμο, «ο δεύτερος εθνικός ύμνος», όπως έχει συμβολικά χαρακτηριστεί, που συντέθηκε για την κινηματογραφική ταινία «Ζορμπάς ο Έλληνας». Ήταν ο άνθρωπος που δεν φοβόταν να εκφράσει ελεύθερα τη γνώμη του, που αγωνίστηκε για την ελευθερία, την κοινωνική δικαιοσύνη και την αξιοπρέπεια, παίρνοντας μέρος στην αντίσταση κατά των κατακτητών στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και κατά της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα, ενώ τα τραγούδια του έγιναν σύμβολο αντιστασιακής δράσης. Το πιο σημαντικό, όμως, μέρος του έργου του ήταν ότι μελοποίησε τα βραβευμένα ποιήματα των μεγάλων ελλήνων ποιητών (Ρίτσου, Σεφέρη, Ελύτη κ.ά.), τα έκανε κτήμα του απλού λαού και έφερε στα σπίτια των καθημερινών Ελλήνων ποιήματα που μέχρι τότε ακούγονταν μόνο στα λογοτεχνικά σαλόνια της εποχής. Και αυτό

7. ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ, «Πότε θα κάνει ξαστεριά»: από τις ρίζες των Λευκών Ορέων στην πανελλήνια χρήση, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2017.

είναι ένα σπουδαίο κατόρθωμα που μόνο μια μουσική ιδιοφυΐα σαν τον Θεοδωράκη θα μπορούσε να κατορθώσει⁸.

Άλλο ενδεικτικό παράδειγμά του πώς ένα τραγούδι συνδέεται με σύγχρονα προβλήματα της κοινωνίας, τα οποία επισημαίνει και στηλιτεύει είναι και το τραγούδι του Στέλιου Καζαντζίδη «Το ψωμί της ξενιτιάς» που αναφέρεται στη μετανάστευση των Ελλήνων μεταπολεμικά, κυρίως στη Γερμανία, προκειμένου να μπορέσουν να επιβιώσουν και να εξασφαλίσουν μια καλύτερη ζωή. Ο Καζαντζίδης αποκαλεί την ξενιτιά «κλέφτρα» και «μάγισσα κακιά» που μαγεύει τα παλληκάρια και χωρίζει τις μάνες από τα παιδιά.

«Το ψωμί της ξενιτιάς» Στέλιος Καζαντζίδης

«Το ψωμί της ξενιτιάς είναι πικρό
το νερό της θολό και το στρώμα σκληρό
τα λεφτά που αποκτάς τα βλαστημάς
υποφέρεις πονάς την πατρίδα ζητάς.
Κλέφτρα ξενιτιά τα παλληκάρια κλέβεις
μάγισσα κακιά με τα λεφτά μαγεύεις
πάντα μ' απονιά χωρίζεις μάνες και παιδιά.
Κάνε Παναγιά η ξενιτιά να πάψει
κι άλλη μάνα πια για χωρισμό μην κλάψει
κι όλα τα παιδιά στο σπίτι τους να 'ρθουν ξανά.
Το ψωμί της ξενιτιάς είναι ξερό
και με δάκρυ πικρό το 'χω βρέξει κι εγώ
πιο καλά στο φτωχικό ψωμί κι ελιά
παρά χίλια καλά στην πικρή ξενιτιά.
Κλέφτρα ξενιτιά τα παλληκάρια κλέβεις
μάγισσα κακιά με τα λεφτά μαγεύεις
πάντα μ' απονιά χωρίζεις μάνες και παιδιά.
Κάνε Παναγιά η ξενιτιά να πάψει
κι άλλη μάνα πια για χωρισμό μην κλάψει
κι όλα τα παιδιά στο σπίτι τους να 'ρθουν ξανά⁹».

8. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, «Μίκης Θεοδωράκης: “Σε αυτό το φέρετρο ακουμπά η Ελλάδα...”», εφ. *Νέα Κρήτη*, Ηράκλειο, 11 Σεπτεμβρίου 2021.

9. Πηγή: Musixmatch.

Αρκετές φορές, με εξαιρετική επιτυχία, τα σύγχρονα τραγούδια αντικατοπτρίζουν στους στίχους τους μια κοινωνική διαμαρτυρία της περιόδου στην οποία εντάσσονται, αλλά και όλες τις πτυχές μιας εποχής, από τη μικροϊστορία και την καθημερινή ζωή τη μουσική παραγωγή, τον κινηματογράφο, τον αθλητισμό, την έντυπη παραγωγή, την οικονομία, τη μόδα, την αυτοκινητοβιομηχανία, τις νέες ιδέες και αντιλήψεις και τις συνήθειες μιας ολόκληρης εποχής και στα μεγάλα προβλήματα που απασχόλησαν την ανθρωπότητα. Ένα από αυτά τα τραγούδια με έντονο ιστορικό υπόβαθρο και ταυτόχρονα μια νοσταλγία για μια εποχή που πέρασε ανεπιστρεπτί (;) είναι και το τραγούδι «80's» του γνωστού ελληνικού συγκροτήματος Λοκομόντο (Locomondo), όπως διαφαίνεται και από τους παρακάτω στίχους του:

«80's», Λοκομόντο

«80's έι έι έι έι 80's 2017
80's ααα γυρνάμε τα ρολόγια μας πίσω
80's έι έι έι έι 80's στο 1987
80's ααα πάμε
έι
Νιώθω σα γέφυρα που ενώνει δυό εποχές
συνεχές στρές από πληροφορίες πολλές
δες, τόσες τρελές και ριζικές αλλαγές
στο νου μου μπλέκει το παρόν με το χθες
Βλέπω το Connor Mc Gregor να τις τρώει απ' το Σουγκλάκο
τον Pepe να μη φτάνει το Δημήτρη Σαραβάκο
την Adele σε ένα ΚΤΕΛ
να ακούει Bony Tyler
YSL γόβα και παπούτσι Asix Tiger, (fight)
χτυπάει καμπανάκι
ο Μίστερ Μιγιάγκι
στο ρινγκ μπαίνει ο Rocky
κι ο PSY δε μασάει, τους κοιτάει και αντί για Gangnam Style
λέει στο αυτί του MacGuyver
το Eye of the tiger

και ο Night Rider παίρνει τον Kitt απ' το
Pimp my Ride
κι ο Steven Tyler ζητάει eyeliner
κι ο Christiano Ronaldo αφήνει μούσι σαν του Breitner
80's έι έι έι έι 80's
80's ααα
80's έι έι έι έι 80's
80's ααα
Με λένε 80's του στυλ το δολοφόνο
Περμανάντ, βάτες, το περφέκτο της Madonna
Michael Jackson και Bono
ο Major Tom που χάθηκε πίσω απ' τον Κρόνο
πάει ο John Lennon, έμεινε η Yoko Ono
λιώνω σα σοκολατάκι Τζοκόντα
είμαι το ψάρι που το λέγαν Wanda
μου λες Cross fit
λέω Aerobic Jane Fonda
το ρολόι σταματάει στη δεκαετία του '80
σήμερα μόνοι πίσω από ένα χειριστήριο
τότε η αλάνα ήτανε το γυμναστήριο
αντί για gaming κρυφτό στο άδειο κτήριο
Benny Hill, Sport Billy και Dukes
απ' το Toyota Hilux στο Suzuki Vitara
Απ' τη Σοφία Αλιμπέρτη στη Σοφία Βεργκάρα
Milo Manara, ο τίτλος πάει στο Αλκαζάρ
Μάικ Λαμαρ, σέικερ του Κουικάρα
Ψάχνω
στο Αθήναιον, Μίνιον
στο Μινιόν για Πόκεμον
οκλαδόν υπό σόκμαν
παγωτό Lucky Cap man
IPhone λέω walkman
Τι ακούς λέω Rock Man
τι ώρα είναι?
ώρα 80's ο clock man
80's έι έι έι έι 80's
80's ααα
Θυμάμαι Μπλεκ, Τιραμόλα, Σεραφίνο

Τον Αναστόπουλο που πάει στην Avellino
τα δρακουλίνα
πιτσίνια, πακοτίνα
Με 7 δραχμές Μίκυ
Μάους, Χιούι, Ντίουι Λιούι
ο μπαμπάς Αθλητική Κυριακή ακούει
Σκαρτάδο, Χαντζηπαναγή, Μαύρο
Ντίνο Κούν
στο παιδικό μου μυαλό φέρνω το Σπύρο Λούν
να τα λέει με Usain Bolt και Carl Lewis
Το πρωινάδικο ήτανε το κομμωτήριο
με Ferry Boat από το Ρίο στο Αντίρριο
Ταξίδι έξω μονό με διαβατήριο
Chernobyll Μπούμ!
Από το σιδηρούν παραπέτασμα
στην έξυπνη σίτα
τηλέφωνο/ροδέλα, όχι facebook και Twitter
Wham, Duran Duran κι ο πιτσιρικάς καμαρώνει
φοράει Strike και καρφώνει
80's έι έι έι έι 80's
80's ααα
80's έι έι έι έι 80's
80's ααα
Στην Αυτοκίνηση μπήκες
στο Tomorrowland βγήκες
δεν ξέρεις που ανήκεις
κάθε προσπάθεια να προσαρμοστείς στις συνθήκες
είναι σαν το σπαγκάτ του Βαν Ντάμ στις νταλίες
βγήκες τώρα με κάτι hipster κλίκες
τώρα... sushi, μούσι
μα ζητούσες σα παιδάκι μαξιλαράκι
αφρολέξ
στη Λεωφόρο στο παλιό Καραϊσκάκη
είμαι τευτέρι του μπακάλι την εποχή των spread
Ρετσίνα Μαλαματίνα και Crystal Meth
Μες στο κρεβάτι του Προκρούστη
βλέπω Lana del Rey DJ στο στούντιο Φούσκοι
είμαι ένα Lada στην Ελλάδα των υβριδικών

το σήμα της ομάδας μεταξύ των χορηγών
είμαι διδάκτωρ στο χάσμα γενεών
TV Plasma, ασπρόμαυρη οθόνη
Από τον Tom και τον Jerry
στης Denerys το όραμα
τώρα μα πως; Θα φτάσει ξένη μουσική στη χώρα μας
που είναι η Μανίνα, που είναι το αφισόραμα
που είναι ο Γιώργος Γκούτης από το Μουσικόραμα;
Σήμερα χώρια με κατεβασμένη τη μούρη
αγκαλιασμένοι όλοι τότε στις βολές του Καμπούρη
τις διαφορές μας ξεχάσαμε για λίγο
με το Γκάλη, το Γιαννάκη
... και του Φίλιππα Συρίγου τη φωνή
να αντηχεί στη μεγάλη μας στιγμή οοοο
(η ελληνική ομάδα είναι πρωταθλήτρια Ευρώπης)
80's έι έι έι έι 80's
ααα
[...]
80's ααα
σε όσους πρόλαβαν τα 80's
80's έι έι έι έι 80's
στους θεατές μιας εποχής ανελέητης
80's ααα
μια γενιά που πληρώνει τα χρέη της
80's έι έι έι έι 80's
τώρα που φεύγουν ένας-ένας οι εκφραστές οι σπουδαίοι της
80's
ααα
οι gay, οι by, οι trans και οι straight της 80's
έι έι έι έι 80's
με τα BMX και τα Roller Skate της 80's
ααα¹⁰».

Αναφορικά με τη σχέση της ιστορίας με το θέατρο, μια θεατρική παράσταση της εποχής, η οποία μπορεί να αξι-

10. Πηγή: Musixmatch. Τραγουδοποιός: Markos Koumaris». Συγκρότημα «Λοκομόντο» (Locomondo).

οποιοιδήποτε και ως δρώμενο, μπορεί να μας μεταφέρει στην ατμόσφαιρα των χρόνων που παρουσιάζει και να κάνει τους μαθητές ή τους φοιτητές να αισθανθούν εγγύτερα το παρελθόν¹¹. Επίσης, το θέατρο μπορεί να φανεί ιδιαίτερα χρήσιμο στον ιστορικό-ερευνητή¹². Αλλά και μια όπερα μπορεί να συνδεθεί με το ιστορικό παρελθόν. Ενδεικτικά αναφέρεται η όπερα του Τζουζέπε Βέρντι «Σιμόν Μποκανέγκρα» (Simon Boccanegra), που παρουσιάστηκε στο κοινό το 1857, αλλά δεν έτυχε θερμής υποδοχής. Τότε ο Βέρντι επεξεργάστηκε εκ νέου την όπερα, παρουσιάζοντας μια νέα εκδοχή της μέσω της οποίας εξέφρασε την ιδέα της ιταλικής ενοποίησης, γνωστής και ως “Risorgimento”. Και αυτή η όπερα δεν ήταν η μοναδική¹³.

Τέλος, ο χορός μπορεί να συνδεθεί με την ιστορία¹⁴. Όπως υποστηρίζει η Germaine Prudhommeau κάθε χορός δεν είναι ανεξάρτητος από τις κοινωνικές επιδράσεις. Ως εκ τούτου, γεννιέται μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες¹⁵. Για παράδειγμα, το μπαλέτο έχει τις ρίζες του στην Ιταλία της Αναγέννησης, για να φτάσει στην τσαρική Ρωσία και έπειτα σε όλο τον κόσμο¹⁶. Το ταγκό γεννήθηκε στην Αργεντινή και τις υποβαθμισμένες συνοικίες του Μπουένος Άιρες, για να γίνει γνωστό σε όλη την υφήλιο¹⁷. Στην αρ-

11. Β. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και ιδεολογία στα κάτοπτρα του Διονύσου: δοκίμια για το νεοελληνικό θέατρο (1920-1950)*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.

12. Για το θέατρο και τον πολυσήμαντο ρόλο του, βλ. και WALTER PUCHNER, *Με θέα το θέατρο. Ιστορικές, συγκριτικές και αναστοχαστικές μελέτες*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2017.

13. Βλ. GOSSET, P., “Giuseppe Verdi and the Italian Risorgimento”, στο *Studia Musicologica* 52/1-4, (2011), σελ. 241-257.

14. Βλ. Διεθνή Οργάνωση Λαϊκής Τέχνης, Ελληνικό Τμήμα, *Χορός και Ιστορία. Πρακτικά του 14ου Διεθνούς Συνεδρίου για την έρευνα του χορού - Αριδαία 13-17 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα 2000 (συλλογικό έργο).

15. GERMAINE PRUDHOMMEAU, *Ο χορός μέσα στην ιστορία. Από την Αναγέννηση μέχρι τον 19ο αιώνα*, πρόλογος: ΑΛΚΗΣ ΡΑΦΤΗΣ, μετάφραση: ΔΩΡΕΤΑ ΜΩΡΑΪΤΗ, επιμέλεια: ΑΛΚΗΣ ΡΑΦΤΗΣ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, εκδότης Τρόπος Ζωής, τόμ. Β', Αθήνα 2017.

16. Βλ. JENNIFER HOMMANS, *Appollo's Angels: A History of Ballet*, Granta Books, Λονδίνο 2013.

17. ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, «Κοινωνική ιστορία του Τανγκό. Από τις υποβαθμισμένες συνοικίες του Buenos Aires στα σαλόνια της Ευρώπης», *Μνήμων* 20 (1998), σελ. 251-270.

χαιότητα ο χορός ήταν στοιχείο της εκπαίδευσης των νέων. Οι θρησκευτικοί χοροί αποτελούσαν μέρος θρησκευτικών τελετών¹⁸. Στο Βυζάντιο αποτελούσε απαραίτητο στοιχείο του βυζαντινού πολιτισμού¹⁹. Στη νεότερη Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες, υπάρχουν τοπικοί-παραδοσιακοί χοροί, που συνοδεύονται από χαρακτηριστικές τοπικές ενδυμασίες και χορεύονται σε θρησκευτικές εορτές και άλλες εκδηλώσεις, ενώ είναι στενά συνδεδεμένοι με τις κατά τόπους παραδόσεις, τα ήθη, τα έθιμα, την ιστορία και τους ανθρώπους της²⁰.

Για παράδειγμα, ο κρητικός χορός «πεντοζάλης» (πιο σωστά: το πεντοζάλι), που βασίζεται στον αρχαίο πολεμικό²¹ πυρρίχιο χορό και διαμορφώθηκε με τη σημερινή του μορφή, πιθανότατα κατά την Επανάσταση του Δασκαλογιάννη (1770), έλαβε το όνομά του όχι από τα πέντε ζάλα (βήματα) του χορού, αλλά επειδή την περίοδο εκείνη οι Κρητικοί έκαναν την πέμπτη κατά σειρά επανάστασή τους εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας. Μάλιστα, λέγεται πως έχει 10 βήματα, σε ανάμνηση της 10ης Οκτωβρίου του 1769, όταν λήφθηκε η απόφαση για την Επανάσταση. Επιπρόσθετα, η μουσική του αποτελείται από 12 γυρίσματα προς τιμήν των δώδεκα πρωτεργατών της επανάστασης²².

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι η Μουσική, το Θέατρο και η Όπερα, ο Χορός μπορούν να αξιοποιηθούν

18. STEVEN H. LONSDALE, *Dance and Ritual Play in Greek Religion*, The John Hopkins University Press, Λονδίνο 1993.

19. ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Ε', *Παράρτημα, Η νέα ελληνική γλώσσα και τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά έθιμα*, Αθήνα 1952, κεφ. «Χορός».

20. Βλ. σχετικά ΓΙΩΡΓΟ Χ. ΛΥΚΕΣΑ, *Ελληνικοί χοροί, ιστορική - πολιτιστική - κοινωνιολογική και μουσικοκινητική θεώρηση*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1993· ΗΛΙΑ Σ. ΔΗΜΑ, *Ελληνικοί παραδοσιακοί χοροί*, Αθήνα 1979.

21. Υπάρχουν και ποντιακοί πολεμικοί χοροί όπως η «σέρρα», βλ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ Κ. ΤΥΡΟΒΟΛΑ, ΙΩΑΚΕΙΜ Κ. ΚΑΡΕΠΙΔΗΣ, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Γ. ΚΑΡΔΑΡΗΣ, «Ποντιακοί χοροί»: παρελθόν και παρόν. Δομική-μορφολογική και τυπολογική προσέγγιση» στο *Αναζητήσεις στη Φυσική Αγωγή & τον Αθλητισμό*, τόμ. 5, 2 (2007), Ελληνική Ακαδημία Φυσικής Αγωγής, σελ. 240-263.

22. Αναλυτικά για τον πεντοζάλι και τους χορούς της Κρήτης, βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΟΥΧΛΑΡΑΚΗ, *Οι χοροί της Κρήτης, μύθος, ιστορία, παράδοση*, Αθήνα 2000.

στη διδασκαλία της ιστορίας, αλλά και στην έρευνα, καθώς ζωντανεύουν με τρόπο μοναδικό τα ιστορικά γεγονότα της εποχής και κάνουν γνωστές πτυχές τους και ανθρώπινα συναισθήματα, που ένα «ψυχρό» έγγραφο της εποχής δεν μπορεί να αναδείξει.

Κεφάλαιο XXX

Ιστορία και Διατροφή

Ο Κωνσταντίνος Ζορμπάς σε επιμέρους κεφάλαιο βιβλίου με τίτλο «Η διατροφή στη Βίβλο» αναφέρει τα ακόλουθα εξόχως ενδιαφέροντα για τη διατροφή στην Παλαιά Διαθήκη:

«[...] Στην Παλαιά Διαθήκη ο Αδάμ και η Εύα απολαμβάνουν τα αγαθά “όλης της βλάστησης”. Από τότε και μέχρι τον κατακλυσμό, η Αγία Γραφή δεν παρέχει κανένα στοιχείο που να δείχνει ότι ο άνθρωπος περιελάμβανε στη διατροφή του το κρέας των ζώων. Είναι αλήθεια ότι υπήρχε διάκριση μεταξύ καθαρών και ακαθάρτων ζώων, αλλά αυτή αφορούσε προφανώς τα ζώα που χρησιμοποιούνταν για θυσίες. Ο Νώε έλαβε την εντολή να βάλει όλα τα ζώα μέσα στην κιβωτό, καθώς και “κάθε είδους τροφή που τρώγεται”, κάτι που φαίνεται και πάλι να αναφέρεται σε τροφή από το φυτικό βασίλειο. Μετά τον κατακλυσμό, ο Θεός επιτρέπει στον άνθρωπο να προσθέσει το κρέας στη διατροφή του, λέγοντας: “Κάθε κινούμενο ζώο που είναι ζωντανό μπορεί να χρησιμεύει ως τροφή για εσάς. [...]»¹.

Και συνεχίζει επισημαίνοντας ότι:

«Τα δημητριακά αποτελούσαν τη βασική διατροφή των ανθρώπων. [...] Το ρήμα “γευματίζω” αποδίδει την κυριολεκτική έκφραση “τρώω ψωμί”. Το κριθάρι και το

1. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΟΡΜΠΑΣ, «Η διατροφή στη βίβλο», στο βιβλίο *Μαγειρεύοντας στην ΟΑΚ* [Ορθόδοξο Ακαδημία Κρήτης], Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης, με την ευγενική χορηγία του Δήμου Πλατανιά, Κολυμπάρι 2018, σελ. 19-20.

σιτάρι ήταν τα κύρια δημητριακά. Άλλα δημητριακά που αναφέρονται είναι επίσης το κεχρί και το αγρισίταρο. Από το κοινό αλεύρι έφτιαχναν, εκτός από ψωμί, και ένα είδος χυλού. Συχνά έτρωγαν τα σιτηρά ψημένα, είτε παίρνοντας ένα δεμάτι στάχυα και κρατώντας το πάνω από τη φωτιά είτε ψήνοντάς τα σε ταψάκι. [...]. Ως μαγειρικό λίπος χρησιμοποιούσαν το λάδι, πιθανότατα το ελαιόλαδο. Στη διατροφή περιλαμβάνονταν τα φασόλια και οι φακές [...]. Μερικές φορές έβαζαν στα μαγειρευτά φαγητά κρέας ή λάδι. Μπορούσαν, επίσης, να φτιάξουν αλεύρι από φασόλια ή από ένα μείγμα αποτελούμενο από κόκους σιτηρών, φασόλια και φακές. Τα αγγούρια, μιας ποικιλίας πιο εύγευστης από τα αγγούρια της Δύσης, αποτελούσαν δροσιστική τροφή. Όταν το νερό ήταν λιγοστό ή κακής ποιότητας, αυτά μπορούσαν να καταναλωθούν ως υποκατάστατο. [...]. Η ελιά ήταν μια από τις σπουδαιότερες τροφές στην Παλαιστίνη. [...]. Οι καρποί [της] μπορεί να τρώγονταν όπως και σήμερα, μουσκεμένοι στην άλμη. Από τις ελιές έβγαине επίσης λάδι που χρησιμοποιούνταν για τα μαγειρευτά φαγητά και για τα λαδόψωμα. Η Αγία γραφεί μιλάει για “φαγητά που έχουν άφθονο λάδι”, γι’ αυτό και το δέντρο της ελιάς κατέχει περίοπτη θέση στην κοινωνία της εποχής, αλλά ταυτοχρόνως υπάρχει και η θεραπευτική και συμβολική σημασία του ελαιολάδου. [...]»².

Άλλοι καρποί και φρούτα που καταναλώνονταν την εποχή αυτή ήταν τα σύκα, οι χουρμάδες, τα ρόδια, τα σταφύλια, τα αμύγδαλα, τα φιστίκια και οι σταφίδες. Τα μυρωδικά που αναφέρονται ήταν ο δυόσμος, ο άνηθος, το κύμινο, κ.ά., ενώ το αλάτι είναι το πιο γνωστό καρύκευμα που χρησιμοποιούνταν και ως συντηρητικό των τροφίμων. Επίσης, το μέλι, τα χόρτα, τα βλαστάρια φυτών, γνωστά και ως “johanes brot” (το ψωμί του Αγίου Ιωάννη), τα ψάρια, το κρέας (αρνί ή κατσίκι και βόδι ή μοσχάρι για τους εύπορους, αλλά και θηρά-

2. Όπ., σελ. 20-23.

ματα και πτηνά, ενώ απαγορευόταν η βρώση του αίματος), το γάλα και τα προϊόντα του, το κρασί, η σταρένια μπύρα ανήκουν στις διατροφικές συνήθειες της εποχής³.

Τέλος, ο Ιησούς Χριστός, σύμφωνα με τις πηγές της εποχής, έτρωγε πολλά λαχανικά και όσπρια, ψωμί ολικής άλεσης, φρούτα και κρέας σε εξαιρετικές περιπτώσεις, ενώ έπινε κρασί και πολύ νερό⁴.

Γενικά, η ιστορία συνδέεται με τη διατροφή. Κάθε τόπος έχει τη δική του «κουζίνα» και κάθε εποχή διακρίνεται από τις διαφορετικές διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων. Ενδεικτικά αναφέρεται ο «μέλας ζωμός», ένας θρεπτικός ζωμός από χοιρινό που αποτελούσε την κύρια τροφή των αρχαίων Σπαρτιατών. Κατά τη βυζαντινή περίοδο η χριστιανική πίστη επηρέασε τις διατροφικές συνήθειες (βλ. νηστείες). Στη νεότερη εποχή πραγματοποιήθηκαν νέες αλλαγές στη διατροφή των ανθρώπων. Ενδεικτικά αναφέρεται η καλλιέργεια της πατάτας που εισήγαγε στην Ελλάδα — και στα Βαλκάνια — ο πρώτος κυβερνήτης της χώρας Ιωάννης Καποδίστριας.

Ο Massimo Montanari στο βιβλίο του *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη* αναφέρει ότι η ιστορία του πολιτισμού μας είχε πάντα άμεση σχέση με τα προβλήματα της διατροφής.

«[...] Δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά από τη στιγμή που η καθημερινή επιβίωση είναι η πρώτη και αναπόφευκτη ανάγκη του ανθρώπου. Όμως, το φαγητό είναι και απόλαυση, και ανάμεσα στους δύο αυτούς πόλους ξετυλίγεται μια ιστορία δύσκολη και περίπλοκη, έντονα εξαρτημένη από τις σχέσεις εξουσίας και τις κοινωνικές ανισότητες. Μια ιστορία πείνας και αφθονίας [...]»⁵.

Πράγματι, οι σιτοδείες επηρεάζουν τον αριθμό του ανθρώπινου πληθυσμού. Έπληξαν την Ευρώπη, κυρίως τη Γαλλία,

3. *Οπ.*, σελ. 23-31.

4. *Οπ.*, σελ. 31-32.

5. MASSIMO MONTANARI, *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη*, μετάφραση ANNA ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ, επιμέλεια ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σελ. 15.

τη Γερμανία, την Αγγλία, αλλά και την Ισπανία και την Πορτογαλία, κυρίως τον 18ο αιώνα⁶. Προκειμένου να καλυφθούν οι διατροφικές ανάγκες του ολοένα και αυξανόμενου πληθυσμού της Ευρώπης, το καλαμπόκι και η πατάτα αντικατέστησαν παραδοσιακές καλλιέργειες, όπως τα δημητριακά. Το καλαμπόκι απέδιδε 80 προς 1 σπόρο, όταν η σίκαλη δεν έφτανε ούτε το 6 προς 1, ενώ η απόδοση του σιταριού ήταν ακόμα πιο χαμηλή. Αλλά και η καλλιέργεια της πατάτας στην ίδια έκταση γης μπορούσε να θρέψει τριπλάσιο ή ακόμα και τετραπλάσιο αριθμό ανθρώπων σε σχέση με τις παραδοσιακές καλλιέργειες⁷. Από την άλλη, η καλλιέργεια της πατάτας οδήγησε στην ιρλανδική τραγωδία του 1845-1846. Χαρακτηριστικά και πολύ εύστοχα αναφέρει ο Montanari:

«[...] Δύο σοδειές πατάτας που καταστράφηκαν στάθηκαν αρκετές για να ξεκληρίσουν μια κοινωνία χωρικών που δυστυχώς είχε βασιστεί σ' εκείνο το προϊόν (και μόνο σε εκείνο) την επιβίωσή τους. Αυτό επέτρεπε στις αγροτικές οικογένειες — χάρη στην υψηλή παραγωγή πατάτας — να βρίσκουν στήριξη σε ολοένα και μικρότερα κτήματα, ενώ οι άγγλοι γαιοκτήμονες συγκέντρωναν στην υπερπόντια αγορά τα καλύτερα προϊόντα (σιτάρι, χοιρινό, κοτόπουλο, βούτυρο). Άρκεσαν όμως δύο χρόνια χωρίς πατάτες και μια πολιτική ένοχης αδιαφορίας [...] της βρετανικής κυβέρνησης, για να αποδεκατιστεί από την πείνα και από τις μολυσματικές ασθένειες ή να υποχρεωθεί να μεταναστεύσει τουλάχιστον το ένα τρίτο του πληθυσμού. [...]»⁸.

Στις διατροφικές συνήθειες του λαού προστέθηκαν τα ζυμαρικά που ήδη από το 1600 έχουν ένα σημαντικό ρόλο⁹, ενώ σταδιακά επαναπροσδιορίστηκε ο ρόλος των δημητριακών και αυξήθηκε η κατανάλωση του κρέατος¹⁰.

6. MASSIMO MONTANARI, *Όπ.*, σελ. 227-228.

7. *Όπ.*, σελ. 230-231.

8. *Όπ.*, σελ. 244-245.

9. *Όπ.*, σελ. 250.

10. *Όπ.*, σελ. 267.

Σε ό,τι αφορά τη διατροφή στην Ελλάδα, εκτός από τα ψάρια ή κρέας (αρνί ή πρόβατο), σημαντική στις αρχές του 19ού αιώνα ήταν η καλλιέργεια της πατάτας (γεώμηλου). Η τελευταία που έφτασε στην Ευρώπη από τη νότια Αμερική την εποχή των ανακαλύψεων έγινε γνωστή στην Ελλάδα χάρη στον πρώτο κυβερνήτη της Ιωάννη Καποδίστρια. Γύρω από την καλλιέργεια της πατάτας έχει δημιουργηθεί μια ιστορία που όμως δεν είναι σίγουρο κατά πόσο ευσταθεί. Σύμφωνα με τη δημοφιλή διήγηση, όταν ο πρώτος κυβερνήτης εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο, επιχείρησε να μοιράσει πατάτες στους κατοίκους που ήταν όμως καχύποπτοι και δεν φάνηκαν διατεθειμένοι να αξιοποιήσουν τη νέα καλλιέργεια. Τότε ο Καποδίστριας περιέφραξε το μέρος που φυλάσσονταν οι πατάτες και τοποθέτησε σκοπούς να τις φυλάνε, με την εντολή, αν επιχειρήσει κάποιος να τις κλέψει, να προσποιηθούν ότι δεν τον είδαν. Σε λίγες μέρες όλες οι πατάτες είχαν κλαπεί και η καλλιέργειά τους διαδόθηκε στους Έλληνες. Ανεξάρτητα από την αληθοφάνεια αυτής της ιστορίας, το σίγουρο είναι ότι ο Καποδίστριας ήταν ο πρώτος που προώθησε οργανωμένα και μαζικά την καλλιέργεια της πατάτας, προκειμένου να βοηθήσει στην ουσιαστική επιβίωση των εξαθλιωμένων Ελλήνων, στο νεοσύστατο κράτος και εκείνος που διέδωσε πρώτος τη νέα καλλιέργεια στη νοτιοανατολική Ευρώπη¹¹.

11. Πρβλ. ΒΑΣΙΛΗ ΡΑΦΗΛΙΔΗ, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους (1830-1974)*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα ²2001, σελ. 25.

Κεφάλαιο XXXI

Ιστορία και Δημογραφία

Η ιστορία συνδέεται με την επιστήμη της δημογραφίας. Η τελευταία ασχολείται με τη στατιστική μελέτη των πληθυσμών σε συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, προκειμένου να εξάγει συμπεράσματα σχετικά με την εξέλιξή τους, τις μεταβολές τους και τις αιτίες τους. Από αυτήν την άποψη, οι δημογραφικές μελέτες είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για την ιστορία ενός τόπου, αφού εξάγουν πολύτιμα συμπεράσματα αναφορικά με τη σύνθεση του πληθυσμού και το κοινωνικό ή εργασιακό ή μορφωτικό status τους¹. Από την άλλη, η ιστορική δημογραφία μελετά τις διακυμάνσεις και τις κρίσεις των κοινωνικών και οικονομικών δομών ενός πληθυσμού². Το σίγουρο είναι ότι η δημογραφία αξιοποιεί τις ιστορικές πηγές και από την άλλη, η ιστορία κάνει χρήση των δημογραφικών δεδομένων. Το σίγουρο είναι πως η δημογραφικές πληροφορίες μπορούν να αποδειχθούν ιδιαίτερα χρήσιμες στο πεδίο της έρευνας και της διδασκαλίας της ιστορίας.

1. Βλ. ενδεικτικά SAMUEL PRESTON, PATRICK HEUVELINE AND MICHEL GUILLOT, *Demography: Measuring and Modeling Population Processes*. Blackwell Publishing, Νιου Τζέρσεϊ 2000.

2. Βλ. ενδεικτικά ΜΑΤΟΥΛΑ ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ, *Ιστορική δημογραφία*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998.

Κεφάλαιο XXXII

Ιστορία και Έμφυλη Ταυτότητα.

Ο ρόλος των γυναικών στη διαμόρφωση της Ιστορίας

Πολύ σημαντική είναι η διεπιστημονική προσέγγιση της ιστορίας μέσα και από τη διερεύνηση του ρόλου της έμφυλης ταυτότητας (της αντίληψης ενός ανθρώπου για το φύλο βιολογικό ή ψυχολογικό) και συγκεκριμένα της θέσης των γυναικών στην ιστορία. Είναι γνωστό το ρητό «πίσω από κάθε σπουδαίο άνδρα κρύβεται μια γυναίκα». Η θέση της γυναίκας ήταν διαφορετική από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο. Διαφορετική ήταν η θέση της γυναίκας στην αρχαία Σπάρτη και διαφορετική στην αρχαία Αθήνα. Διαφορετική σε ένα ορεινό χωριό της Ελλάδας του 19ου αιώνα και διαφορετική στο Παρίσι ή στο Λονδίνο την ίδια περίοδο. Ενδεικτικά αναφέρεται το εξαιρετικό ως προς τη θέμα που εξετάζεται βιβλίο της Βασιλικής Λάζου, αναφορικά με τον ρόλο των γυναικών κατά την Επανάσταση του 1821. Στο βιβλίο αυτό,

«[...] μέσα από γλαφυρές και ενδιαφέρουσες αφηγήσεις διερευνώνται με κριτική ματιά οι πραγματικότητες των γυναικών στα Γιάννενα, την Αθήνα, τις Κυκλάδες, τη Χίο και την Ύδρα. [...] Στον απόηχο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, Φαναριώτισσες και γυναίκες της αναδυόμενης αστικής τάξης αναλαμβάνουν έντονη μορφωτική και πολιτιστική δράση. [...]. Μέσα από μια ποικιλία ιστορικών πηγών διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο έδρασαν οι γυναίκες στον πόλεμο, η επικουρική και ενίοτε η πολεμική τους δραστηριότητα. Γυναίκες ως “βάρος”, γυναίκες ως “λάφυρο”, γυναίκες στα χαρέμια. Επώνυμες και διάσημες γυναίκες του 1821.

Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα και Μαντώ Μαυρογένους. Οι εξαιρετικές και ασυνήθιστες πράξεις τους τις έβγαλαν από την αφάνεια και τις έφεραν στο επίκεντρο συνταρακτικών εξελίξεων, που ξεπερνούσαν τα κοινωνικά όρια του φύλου τους. Οι μαζικές αιχμαλωσίες. Χριστιανές και μουσουλμάνες στην Πελοπόννησο, τη Νάουσα, τη Χίο, τα Ψαρά, την Κάσο και την Αθήνα αντιμετωπίστηκαν ως λεία πολέμου προς εκμετάλλευση και εμπόρευμα για προσπορισμό κέρδους. [...] Με φόντο τις πρώτες προσπάθειες συγκρότησης του ελληνικού κράτους, τίγονται ζητήματα μέριμνας των χιλιάδων εξαθλιωμένων προσφύγων, των ηθικών αμοιβών και των συντάξεων για τις χήρες των αγωνιστών, της γυναικείας εκπαίδευσης και της απουσίας των γυναικών από την πολιτική ζωή και τα πολιτειακά κείμενα του αγώνα. [...]»¹.

Στο πεδίο της ιστορίας της εκπαίδευσης υπάρχουν πολλά παραδείγματα για τον ρόλο των γυναικών ως δασκάλων, αλλά και ως μαθητριών, αλλά και ο παραγκωνισμός των κοριτσιών στο παρελθόν από την πρόσβαση στη γνώση².

Στην Ελλάδα, η πρώτη γυναίκα φοιτήτρια σε πανεπιστήμιο είναι η δημοσιογράφος Ιωάννα Στεφανόπολι, αν και φοίτησε για λίγους μήνες και συνέχισε τις σπουδές της στο Παρίσι³.

1. ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΖΟΥ, *Γυναίκες και επανάσταση (1821). Από τον οθωμανικό κόσμο στο ελεύθερο ελληνικό κράτος*, εκδόσεις Διόπτρα, Αθήνα 2021, κείμενο από το οπισθόφυλλο του βιβλίου.

2. Βλ. ενδεικτικά ΑΝΤΩΝΗ Γ. ΧΟΥΡΔΑΚΗ, *Από τη μικροϊστορία της εκπαίδευσης. Δύο ανέκδοτα λευκώματα φιλίας (1900-1904) και (1926-1927) και άλλα μικροϊστορικά τεκμήρια της σχολικής ζωής*, εκδόσεις Διάδραση, Αθήνα 2017· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ανομολόγητα μυστικά κοριτσιών από το παρελθόν*, εκδόσεις Δαρδανός, Αθήνα 2014.

3. Εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα, 28 Μαρτίου 1961.

Αφίσα του γερμανικού γυναικείου κινήματος (1914): «Heraus mit dem Frauenwahlrecht» («Βγείτε με το δικαίωμα ψήφου των γυναικών»).

Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frauentag_1914_Heraus_mit_dem_Frauenwahlrecht.jpg (ημερομηνία πρόσβασης: 25.2.2021)

Δεν πρέπει, επίσης, να λησμονούνται οι αγώνες του κινήματος για το δικαίωμα ψήφου των γυναικών, που έμεινε γνωστό στο Ηνωμένο Βασίλειο ως κίνημα των Σουφραζετών, από το αγγλικό “suffragist”, τον υποστηρικτή δηλαδή του δικαιώματος ψήφου (“suffrage”)⁴. Στην Ελλάδα οι γυναίκες ψήφισαν για πρώτη φορά στις εθνικές εκλογές το 1952, ενώ η Ελένη Σκούρα ήταν η πρώτη γυναίκα που εκλέχθηκε βουλευτής το επόμενο έτος⁵.

Το σίγουρο είναι πως τα στερεότυπα περί «δυνατού» και «αδύνατου φύλου» συσχετίζονται όχι μόνο με τη μυϊκή δύναμη των ανδρών, αλλά κυρίως με τις ιστορικές συνθήκες προγενέστερων ιστορικών περιόδων που υποβάθμιζαν, ως επί το πλείστον, τη θέση της γυναίκας, μέχρι τη βελτίωση της κοινωνικής της θέσης, τη σύγχρονή μας εποχή. Ως προς το τελευταίο, είναι ανάγκη να γίνουν περαιτέρω βήματα προς την τελική χειραφέτηση των γυναικών σε όλο τον κόσμο. Ο ρόλος της έμφυλης ταυτότητας είναι σημαντικό να λαμβάνεται υπόψη στη μελέτη της ιστορίας, προκειμένου να προσεγγίζεται σφαιρικά και χωρίς διακρίσεις το παρελθόν και να γίνει συνείδηση πως τα δικαιώματα κατακτήθηκαν με αγώνες.

4. Βλ. και RAY STRACHEY, *The Cause: A Short History of the Women's Movement in Great Britain*, Create Space Independent Publishing Platform, Νότια Καρολίνα 2016.

5. PAOLA BACCHETTA, MARGARET POWER (edit.), *Right-wing Women: From Conservatives to Extremists Around the World*, Routledge, Νέα Υόρκη 2002, σελ. 124.

Ιωάννα Στεφανόπουλι, η πρώτη γυναίκα φοιτήτρια σε ελληνικό πανεπιστήμιο.

Πηγή: Εφημερίς των Κυρίων (1890)

Κεφάλαιο XXXIII

Ιστορία και Ενδυματολογία

Ο τρόπος που οι άνθρωποι ντύνονταν στην ιστορία απηχούσε τον τρόπο ζωή τους, την κοινωνική τους θέση, αλλά και τις συνθήκες και τις αντιλήψεις της εποχής τους. Πχ. διαφορετικά ντύνονταν οι γυναίκες πριν από 100 χρόνια, διαφορετικά τώρα. Το ίδιο ισχύει και για τους άνδρες. Επίσης, κάθε τόπος είχε τη δική του παραδοσιακή ενδυμασία, η οποία συνήθως συμβόλιζε τοπικές παραδόσεις και αντιλήψεις και όχι μόνο. Τέλος, η ενδυμασία συσχετίζεται και με τις κλιματολογικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής και εξελίσσεται μέσα στους αιώνες.

Εκτός από τις καθημερινές ενδυμασίες, ανδρικές και γυναικείες, που αλλάζουν από εποχή σε εποχή, υπάρχουν και οι τοπικές ενδυμασίες που συνδέονται με την ίδια την ιστορία ενός τόπου. Η Πέγκυ Κουνενάκη αναρωτιέται τη σημαίνει η επιβολή ενός συγκεκριμένου τύπου φορεσιάς. Και την απάντηση τη δίνει η Ιωάννα Παπαϊωάννου στο βιβλίο της με τίτλο *Ελληνικές Τοπικές Ενδυμασίες*:

«Δίνει τη σιγουριά και την άνεση [...] που προσφέρει η στολή, η οποία όμως έχει να κάνει πάντα με την παράδοση και τη συντήρηση. Η τοπική ενδυμασία είναι σχεδόν πάντα στατική, σε αντίθεση με τη μόδα που είναι σύμφυτη με την αλλαγή. Ακριβώς για να διατηρηθεί η παράδοση, πολλές φορές οι κλειστές κοινωνίες — όσον αφορά τη φορεσιά — επινοούν απαγορευτικά ταμπού, όπως για παράδειγμα: δίνουν μαγικές ιδιότητες στην ποδιά, το ζωνάρι ή τον κεφαλόδεσμο. Έτσι, η εμμονή στην παράδοση γίνεται εφελτήριο για

την επιβίωση της συντήρησης. Παρ' όλα αυτά, οι φορεσιές κάθε ομάδας εκ των πραγμάτων διαφοροποιούνται από τις επιδράσεις μιας άλλης ισχυρότερης. Και αυτό έχει να κάνει πάντα με την επικοινωνία και το εμπόριο. Τα τοπικά χαρακτηριστικά διαφοροποιούνται ή αλλοιώνονται ανάλογα με τις εξωτερικές επιδράσεις. Τα υφαντά αντικαθίστανται από υφάσματα που έρχονται από τη Δύση ή την Ανατολή μέσω παραματευτάδων. Τα κεντητά μοτίβα εμπλουτίζονται από άλλα εισαγόμενα [...]. Οι ελληνικές γυναικείες φορεσιές μοιάζουν να φτιάχτηκαν περισσότερο για εντυπωσιάζουν παρά για να κολακεύουν το γυναικείο σώμα. [...] Αντίθετα, [...] οι ανδρικές ελληνικές φορεσιές είναι αυστηρές στη γραμμή και στο χρώμα, λιτές στη διακόσμηση. [...] Η φουστανέλα — βασικό ένδυμα των αγωνιστών της επανάστασης του '21 — υπήρξε το πιο δημοφιλές ανδρικό ένδυμα. Φορέθηκε από όλους σχεδόν τους Έλληνες, ιδιαίτερα μετά τον Όθωνα που την καθιέρωσε ως αυλικό ένδυμα. Στις παραθαλάσσιες περιοχές και τα νησιά υπάρχει η βράκα, είδος φουφουλωτού παντελονιού, που απαντάται σε διάφορες παραλλαγές. Η κρητική βράκα θεωρείται η πιο εξελιγμένη σε κοπή και ραφή. Στους άνδρες, τέλος, τα διαφορετικά κεφαλοκαλύμματα λειτουργούσαν κυρίως ως διακριτικά φυλής, τάξης, εθνότητας ή και θρησκείας. Από την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, εισάγεται αρχικά στην Αθήνα και πολύ σύντομα σε όλη την Ελλάδα η ευρωπαϊκή μόδα. Αντιγράφεται η μόδα του Παρισιού. [...]»¹.

Σύμφωνα με τον Διονύση Φωτόπουλο, στο γύρισμα του 19ου αιώνα,

1. ΠΕΓΚΥ ΚΟΥΝΕΝΑΚΗ, «Ελληνικές τοπικές ενδυμασίες», στο αφιέρωμα του ένθετου *Επτά Ημέρες* της εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 14 Μαΐου 2000, σελ. 2-3· Γενικά για την ελληνική ενδυμασία, βλ. και ΙΩΑΝΝΑ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Η ελληνική ενδυμασία από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, έκδοση Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 2000.

Ιστορία και Ενδυματολογία

ΤΑ ΡΟΥΧΑ ΤΟΥ ΤΣΟΛΙΑ

	ΦΕΣΙ	
	ΠΟΥΚΑΜΙΣΑ	
	ΦΟΥΣΤΑΝΕΛΑ	
	ΓΙΛΕΚΟ	
	ΤΣΑΡΟΥΧΙΑ	

Αυτή είναι μια εικονογραφημένη εργασία...

Τα ενδύματα του τσολιά.

Πηγή: <https://www.liveworksheets.com/ln1702881rh> (ημερομηνία πρόσβασης: 12.11.2019)

«[...] η ανδρική ενδυμασία έχει ξεκαθαρίσει τις ανάγκες της: “πουκάμισο, σακάκι, γιλέκο, παντελόνι και από διακοσμητικά στοιχεία, γραβάτα, παπιγιόν και γάντια”. Αντίθετα, η γυναικεία ενδυμασία εκπλήσσει με την ευρηματικότητά της και φθάνει σε υπερβολές. Ανακαλύπτονται τα εσώρουχα, επικρατεί ο κορσές, τεράστια καπέλα με φτερά, δαντέλες, κεντήματα, ουρές, δεκάδες αξεσουάρ κάνουν πολλές φορές απαραίτητη την ύπαρξη βοηθητικού προσωπικού για το ντύσιμο».

Από την άλλη, η ευρωπαϊκή μόδα «εισβάλλει» και στα κεφαλοχώρια, όπου αντικαθίσταται, κατά το δυνατόν, η παραδοσιακή φορεσιά από τις επιταγές της μόδας που επικρατεί στα σαλόνια των Αθηνών και τις μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί ότι η ενδυμασία και κυρίως η μόδα συσχετίζεται με τη Βιομηχανική Επανάσταση και την ανάπτυξη της κλωστοϋφαντουργίας, τη μαζική παραγωγή υφασμάτων, όπως και με την κατασκευή εργοστασίων υποδημάτων, πύλων, γαντιών, ακόμα και κουμπιών². Η μελέτη της ενδυμασίας μπορεί να δώσει μια άλλη διάσταση, περισσότερο ενδιαφέρουσα, στην προσέγγιση του παρελθόντος.

2. ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ-ΜΩΡΑΪΤΗ, «Η νεόκοπη αστική Ελλάδα», στο αφιέρωμα του ένθετου *Επτά Ημέρες*, της εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 14 Μαΐου 2000, σελ. 30-31· βλ. και ΔΙΟΝΥΣΗ Δ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟ, *Το ένδυμα στην Αθήνα στο γύρισμα του 19ου αιώνα*, έκδοση Ελληνικού και Λογοτεχνικού Αρχείου, Αθήνα 1999.

Η ενδυματολογική εξέλιξη των Ελληνίδων (1830-1928).

Πηγή: http://49lyk-athin.att.sch.gr/ENDYMASIA_NEOTERH_EL.htm
(ημερομηνία πρόσβασης: 12.1.2020)

Κεφάλαιο XXXIV

Ιστορία και Γλώσσα, Ονοματολογία, Τοπωνύμια

Η γλώσσα συσχετίζεται με την ιστορία, αφού οι λέξεις έχουν αναφορές σε ιστορικά γεγονότα ή έχουν γενικά και ιστορικό υπόβαθρο. Παρακάτω επισημαίνονται ενδεικτικές φράσεις με ιστορικές καταβολές:

- ♦ «Δρακόντειοι νόμοι/δρακόντεια μέτρα». Σημαίνει τους πολύ αυστηρούς/σκληρούς νόμους και τα πολύ αυστηρά μέτρα αντίστοιχα. Η φράση προέκυψε από τον αρχαίο νομοθέτη Δράκοντα που έμεινε γνωστός για τους αυστηρούς νόμους του¹.
- ♦ «Από την Πόλη έρχομαι και στην κορυφή καν' έλα». Σήμερα η φράση χρησιμοποιείται, όταν κάποιος λέει ασυναρτησίες. Η τελευταία δεν έχει σχέση με την κανέλα, το μπαχαρικό, αλλά την περίοδο του Βυζαντίου, όταν κάποιος έγραφε επιστολή, προερχόμενος από την Κωνσταντινούπολη, έγραφε σε αυτήν: «Από την Πόλη έρχομαι και στην κορυφή καν' λα», που σημαίνει ότι εγώ έρχομαι από την Πόλη (Κωνσταντινούπολη) και σε προσκαλώ να έρθεις, αν θέλεις, στην κορυφή κάποιου λόφου, για να συναντηθούμε. Κατά μια άλλη άποψη, η φράση αυτή ήταν μήνυμα των Σταυροφόρων, όταν επέστρεφαν από την κατακτημένη Κωνσταντινούπολη (το 1204).
- ♦ «Πήγε η ψυχή μου στην Κούλουρη». Η φράση χρησιμοποιείται σήμερα για να δηλώσει μεγάλο φόβο. Η

1. Βλ. σχετικά MICHAEL GAGARIN, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν (Κονέκτικατ), 1981.

Κούλουρη είναι η Σαλαμίνα. Η φράση έχει να κάνει με ένα ιστορικό γεγονός, όταν κατά την εκστρατεία του Ξέρξη, στη διάρκεια των περσικών πολέμων, οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Σαλαμίνα για να σωθούν, όπου και αργότερα πραγματοποιήθηκε η ομώνυμη ναυμαχία.

- ♦ «Πάμε να τσιμπίσουμε κάτι». Η φράση που έχει την έννοια του «πάμε για φαγητό», συσχετίζεται με τη συνήθεια που είχαν οι άνθρωποι στο παρελθόν να μη χρησιμοποιούν πιρούνια για να φάνε, αλλά έπιαναν με τα χέρια τους («τσιμούσαν») το φαγητό².
- ♦ Αυτός είναι «βίος και πολιτεία». Με τη φράση αυτή χαρακτηρίζονται οι άνθρωποι για τους οποίους κάποιος έχει πολλά να διηγηθεί και κυρίως άτομα που η ζωή τους θεωρείται ηθικά επιλήψιμη ή γεμάτη περιπέτειες. Προέκυψε από τα αγιολογικά κείμενα, στα οποία υπάρχει συνήθως εκτενής διήγηση για τον βίο και τα έργα ορισμένων αγίων³.
- ♦ «Σιγά τον πολυέλαιο». Σήμερα η φράση χρησιμοποιείται, όταν εκφράζουμε την άποψη ότι κάτι δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Αναφέρεται σ' ένα περιστατικό που συνέβη στην οικία Δεκόζη-Βούρου, γνωστό ως «Παλαιό Παλάτι» και πρώτη κατοικία του βασιλιά Όθωνα, μετά τον γάμο του με την Αμαλία. Εκεί, πραγματοποιήθηκε ένας επίσημος χορός, προς τιμήν της νέας βασίλισσας, με πολλούς καλεσμένους, μεταξύ αυτών, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και το πρωτοπαλικάρό του, Δημήτρης Πλαπούτας. Ο Πλαπούτας είχε τη συνήθεια, όταν χορεύει, να πετάει τα τσαρούχια του στον αέρα. Όταν άρχισε ο χορός, ο Κολοκοτρώνης φέρεται να τον προειδοποίησε, λέγοντάς του:

2. Για τις παραπάνω φράσεις και τα έθιμα, βλ. και ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΤΣΙΚΛΑΚΗ, *Έστι μεν ουν Ελλάς και η Μακεδονία*, Μακεδονικές Εκδόσεις, Αθήνα 2004, σελ. 79-82· Βλ. και ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Ε', *Παράρτημα, Η νέα ελληνική γλώσσα και τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά έθιμα*, Αθήνα 1952.

3. ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Ε', *Παράρτημα, Η νέα ελληνική γλώσσα και τα βυζαντινά και βεταβυζαντινά έθιμα*, Αθήνα 1952, σελ. 52.

«Το νου σου Μήτρο... σιγά τον πολυέλαιο», εννοώντας τον πολυέλαιο της μεγάλης αίθουσας⁴. Η Ελένη Καλλία δίνει τη δική της παρεμφερή εκδοχή για τη φράση, επισημαίνοντας τα εξής, μεταξύ άλλων:

«[...] Η διαφορά της νοοτροπίας, της παιδείας και του ψυχισμού ανάμεσα στους Έλληνες και στους βαυαρικούς κυβερνήτες ήταν ολοφάνερη στις διασκεδάσεις. [...] Τότε λένε μάλιστα πως είπε και ο Κολοκοτρώνης τη γνωστή φράση «Σιγά τον πολυέλαιο», όταν ένας από τους καλεσμένους πέταξε ψηλά το φέσι του από ενθουσιασμό και κινδύνεψε να ακουμπήσει τον αναμμένο πολυέλαιο — πράγμα πολύ επικίνδυνο, αφού ηλεκτρικό τότε δεν υπήρχε και τα ανάκτορα φωτίζονταν με κεριά. [...]»⁵.

Η διαφορά στη διήγηση της Καλλίας είναι ότι η τελευταία θεωρεί ότι το περιστατικό έγινε στα νέα ανάκτορα (σημερινή Βουλή των Ελλήνων) και όχι στα παλαιά ανάκτορα. Υπάρχει και μια τρίτη άποψη για την προέλευση της φράσης που συσχετίζεται με τη συνήθεια που είχαν στα μοναστήρια στις μεγάλες εορτές να κινούν τον πολυέλαιο από την Ανατολή στη Δύση και από τον Βορρά προς τον Νότο, για να σχηματίζεται το σχήμα του σταυρού. Αν, όμως, η τελευταία κίνηση γίνεται με δύναμη, υπάρχει ο κίνδυνος να σβήσουν τα φώτα, εξ ου και η φράση «σιγά τον πολυέλεο μη σβήσουν τα φώτα», από την οποία έμεινε το πρώτο σκέλος. Ο Φαίδων Κουκουλές επισημαίνει πως ο «πολυέλεος» πρέπει να γράφεται με ε, στηριζόμενος σε ψαλμό του Δαβίδ⁶.

- ♦ Τα «σκουλαρίκια» κανονικά ονομάζονταν «ενώτια». Η σύγχρονη ονομασία τους έχει ιστορικό υπόβαθρο. Συγκεκριμένα, τη βυζαντινή περίοδο, «σχολές» ονομάζο-

4. <https://exploringgreece.tv/moyseia-athina-pirea/gnoriste-to-moyseio-tis-poleos-ton-athinon/8181/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021).

5. ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΛΙΑ, *Τα φωτισμένα παράθυρα διηγούνται ιστορίες. Για την Ελλάδα, τους Έλληνες και τη Βουλή των Ελλήνων*, ό.π., σελ. 20-21.

6. ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Ε', *Παράρτημα, Η νέα ελληνική γλώσσα και τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά έθιμα*, Αθήνα 1952, σελ. 53.

νταν τα στρατιωτικά τμήματα που αποτελούσαν την ανακτορική φρουρά στην Κωνσταντινούπολη, ενώ οι άνδρες της ονομάζονταν «σχολάριοι». Οι τελευταίοι, σύμφωνα με τις πηγές της εποχής, φορούσαν πολύτιμα και κυρίως χρυσά σκουλαρίκια. Οι σχολάριοι, λοιπόν, έφεραν τα «ενώτια σχολαρίκια», που μετεξελίχθηκαν γλωσσικά σε σκουλαρίκια⁷.

- ♦ «Θα γίνει Βατερλό». Η φράση ταυτίζεται με την ήττα και την αποτυχία και έχει ως ιστορικό της υπόβαθρο την ήττα του Ναπολέοντα στο Βατερλό, το 1815, από τον συνασπισμό του Ηνωμένου Βασιλείου, της Πρωσίας, των Κάτω Χωρών, κ.ά. κρατών⁸.
- ♦ «Γιάννης κερνάει, Γιάννης πίνει». Η παροιμία αυτή αναφέρεται σε κάποιον που φροντίζει μόνο για τον εαυτό του. Υπάρχουν δύο εκδοχές για την ιστορική της προέλευση. Σύμφωνα με την πρώτη, «[...] Ανάμεσα στα παλικάρια του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, υπήρχε ένας που ξεχώριζε [...]. Το όνομά του ήταν Γιάννης Θυμιούλας. Καταγόταν από την Τρίπολη και είχε καταπληκτικές σωματικές διαστάσεις. [...] Ο Θυμιούλας έτρωγε στην καθισιά του ολόκληρο αρνί, αλλά και πάλι σηκωνόταν πεινασμένος. Πέρα από το φαγητό είχε αδυναμία και στο πιστό. [...] Κάποτε ο Θυμιούλας βρέθηκε πολιορκημένος μαζί με πέντε συντρόφους του, στη σπηλιά ενός βουνού, για τρεις μέρες. Κάποια στιγμή τελείωσαν τα λιγοστά τρόφιμα που είχαν μαζί τους και ο σωματώδης Γιάννης άρχισε να υποφέρει από την πείνα. Για να μη λιμοκτονήσει αποφάσισε να κάνει εξόρμηση. [...] Οι εχθροί τρόμαξαν και το έβαλαν στα πόδια. Τότε ο Θυμιούλας κατέβηκε σε ένα ελληνικό χωριό, έσφαξε τρία αρνιά και τα σούβλισε. Μαζί με το φαγητό, [...] παρήγγειλε ένα “εικοσάρικο” βαρέλι κρασί και έπεσε με τα μούτρα στο

7. ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Ε', *Παράρτημα, Η νέα ελληνική γλώσσα και τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά έθιμα*, ό.π., σελ. 47.

8. Για τη μάχη του Βατερλό, βλ. και ALESSANDRO BARBERO, *The Battle: A New History of Waterloo*, Walker Books, Άρνεμ (Ολλανδίας) 2006.

φαγοπότι. Όποιος περνούσε από το σημείο αυτό, ο Γιάννης τον προσκαλούσε και του προσέφερε κρασί. Κάποια στιγμή έφτασε εκεί ο Κολοκοτρώνης και ρώτησε να μάθει τι συνέβαινε. Ο προεστός του χωριού απάντησε: “Γιάννης κερνάει και Γιάννης πίνει”». Με αυτό τον τρόπο έμεινε αυτή η φράση στην ιστορία⁹.

Η άλλη εκδοχή συσχετίζει την παροιμία με τον πρώτο κυβερνήτη της Ελλάδας Ιωάννη Καποδίστρια. Συγκεκριμένα, ο δημοσιογράφος Τάκης Νατσούλης αναφέρει ότι: «η φράση προέρχεται από όσους επέκριναν τον Καποδίστρια κατά τη διάρκεια της εθνικής συνέλευσης που έγινε στο Άργος (1829), η οποία “ευπειθώς και ανεξετάστως εξετάλει τα θελήματα του κυβερνήτου, γράφουσα ψηφίσματα προσχεδιασμένα εν τω γραφείο αυτού”. [...] Και σημειώνει επιπλέον: “Εξαπλής δε προέρχεται συμπτώσεως, ότι η παροιμία έχει το όνομα Γιάννης δηλονότι αυτό το του κυβερνήτου Ιωάννου Καποδίστριου, διότι πιθανώς είναι παλαιότερα των χρόνων εκείνων”. [...]»¹⁰.

Επομένως, θεωρεί ότι η παροιμία αυτή είναι προγενέστερη και από σύμπτωση συσχετίζεται με τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια.

Επιπρόσθετα, στο πλαίσιο της σύνδεσης γλώσσας και ιστορίας, δεν πρέπει να λησμονείται η σημασία των ονομάτων. Η επιστήμη της ονοματολογίας ασχολείται με τα ονόματα, την προέλευση και την ιστορία τους¹¹. Για παράδειγμα, οι Έλληνες ονομάστηκαν σε διάφορες ιστορικές περιόδους

9. «Πώς πρέκυψε η φράση “Γιάννης κερνάει, Γιάννης πίνει”»;», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα, 7 Ιανουαρίου 2020· προβλ. <https://www.mixanitouxronou.gr/giannis-kerna-ke-giannis-pini-pos-vgike-i-gnosti-parimia-ke-ti-schesi-iche-o-giannis-me-ton-kolokotroni/> (ημερομηνία πρόσβασης: 13.2020).

10. Γι’ αυτήν τη φράση και άλλες παρόμοιες, βλ. και ΤΑΚΗ ΝΑΤΣΟΥΛΗ, *Λέξεις και φράσεις παροιμιώδεις*, εκδόσεις Αστερίας, Αθήνα 2007· προβλ. <https://www.enikos.gr/society/pos-kathierothike-i-frasi-giannis-kernaiei-giannis-pinei-poia-i-sc/1355382/> (ημερομηνία πρόσβασης: 13.2021).

11. Βλ. ενδεικτικά ΜΑΝΟΛΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ, *Τα μυστικά των ονομάτων: τα οικογενειακά μας ονόματα*, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1982· ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2003.

και «Γραικοί» και «Ρωμιοί» ή «Ρωμαίοι». Οι διαφορετικές αυτές ονομασίες, που ουσιαστικά προσδιορίζουν τον ίδιο λαό, εξηγούνται από τις ξεχωριστές ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ίδιος όρος αποκτά διαφορετική σημασία, θετική ή αρνητική, ανάλογα με την εποχή στην οποία επικρατεί. Για παράδειγμα, διαφορετική είναι η χρήση του όρου «Έλλην» τα πρώτα χριστιανικά χρόνια και εντελώς διαφορετική την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Γι' αυτό και είναι χρήσιμο να αποσαφηνιστεί αυτή η διαφοροποίηση των όρων, καθώς, αν δεν ενταχθούν στο ιστορικό πλαίσιο της κάθε εποχής, μπορεί να οδηγήσουν σε λανθασμένα συμπεράσματα, αναφορικά με το ιδιαίτερο σημασιολογικό τους βάρος.

Μελετώντας τις γραπτές πηγές, παρατηρεί κανείς πως οι συγγραφείς χρησιμοποιούν διαφορετικά ονόματα, ανάλογα με την περίσταση, ενώ οι όροι αποκτούν ξεχωριστή σημασία, εθνική ή θρησκευτική, τιμητική, υποτιμητική ή επιτιμητική, στις εκάστοτε ιστορικές περιόδους. Η σύνδεσή τους, όμως, με την ελληνική εθνική ταυτότητα εντοπίζεται σε κείμενα λογίων από τον 15ο αιώνα¹².

Σήμερα, η επίσημη ονομασία της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι «Ελλάς» ή «Hellas» στα αγγλικά. Ωστόσο, παράλληλα με την επίσημη ονομασία οι ξένοι χρησιμοποιούν τα ονόματα «Greece» (αγγλικά), «Grèce» (γαλλικά), «Griechenland» (γερμανικά). Επιπρόσθετα, στον επιστημονικό χώρο χρησιμοποιούνται διεθνώς οι όροι «Hellenic» και «Hellenism»¹³. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο πατέρας του ελληνικού ιστορισμού που αντέκρουσε τις θεωρίες του Φαλμεράγιερ και υποστήριξε την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι τη νεότερη επο-

12. GEORGIOS STEIRIS, *Byzantine Philosophers of the 15th Century on Identity and Otherness*, στο GEORGIOS STEIRIS, SOTIRIS MITRALEXIS, GEORGIOS ARABATZIS, *The Problem of Modern Greek Identity: From the Ecumene to the Nation-State*. Cambridge Scholars Publishing, 2016, σελ. 173-200.

13. Πρβλ. «Center for Hellenic Studies» (Harvard University): <https://chs.harvard.edu/> και «The Hellenic Institute» (Royall Holloway, University of London): <https://www.royalholloway.ac.uk/research-and-teaching/departments-and-schools/history/research/our-research-centres-and-institutes/the-hellenic-institute/> (ημερομηνία πρόσβασης 30.01.2019).

χή, μέσω της βυζαντινής περιόδου, επέλεξε να γράφει ένα πολύτομο και δύσκολο για την εποχή του έργο, που σήμερα αμφισβητείται από αρκετούς, με τον τίτλο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», προτιμώντας τον όρο «ελληνικού» έναντι όλων. Το σίγουρο είναι ότι οι ονομασίες αυτές αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της πολιτιστικής φυσιογνωμίας ενός λαού που ύστερα από κατακτήσεις, πολέμους, καταστροφές, μετακινήσεις πληθυσμών, ονομάστηκε κατά καιρούς με αυτόν τον τρόπο, επιλέγοντας μέσα από τα ονόματα αυτά να συνδεθεί με το ιστορικό του παρελθόν. Και αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς, όπως υποστήριζε και ο Αθηναίος φιλόσοφος Αντισθένης, «Ἀρχή σοφίας ὀνομάτων ἐπίσκεψις»¹⁴.

Σχετικά με τα λόγια του Αντισθένη είναι και τα τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια, που συνδέονται με την ιστορία, τη γλώσσα, αλλά και με την τοπική ιστορία.

«[...] Από τα τοπωνύμια αντλούμε πλείστες πληροφορίες που αφορούν τη γλώσσα και την ιστορία. Διασώζουν οικογενειακά ονόματα, μιλούν για μετοικεσίες και εγκαταστάσεις ξένων. [...]»¹⁵.

Ενδεικτικά αναφέρει ο καθηγητής Χριστόφορος Χαραλαμπίκης τα ακόλουθα για τα τοπωνύμια της Κρήτης:

«[...] αποτελούν αδιάψευστη μαρτυρία της ελληνικότητας και των ιστορικών περιπετειών του νησιού. Όταν αναλογίζομαι ότι πολλά μικροτοπωνύμια κινδυνεύουν να χαθούν, ίσως οριστικά, με τον θάνατο των γεροντότε-

14. Για την ονομασία των Ελλήνων στη διάρκεια της ιστορίας, βλ. και ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗ, «Έλλην, Ρωμιός Γραικός: αναζητώντας τις ιστορικές καταβολές και τη χρήση των όρων», *Ημερίδα με τίτλο «Τη Ρωμιοσύνη μην την κλαις»*. Σε αναζήτηση των ριζωμάτων της ταυτότητας και του πολιτισμού μας, Ηράκλειο 2009, σελ. 29-48.

15. Ιστορική - Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, *Τα Κρητικά Τοπωνύμια Διήμερο Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 6-7 Νοεμβρίου 1998, Πρακτικά*, τόμ. Α', οργάνωση: Ιστορική - Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Ρεθύμνης, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2000, σελ. 19 (Χαιρετισμός Ελληνικής Ονοματολογικής Εταιρείας).

ρων κατοίκων της υπαίθρου, καθώς οι νεότεροι δεν τα χρησιμοποιούν πια, όπως συμβαίνει και με πολλές λέξεις της κρητικής διαλέκτου, τότε συνειδητοποιώ την ευθύνη που έχουμε τουλάχιστον να τα διασώσουμε, έστω και ως “απολιθώματα” για τις νεότερες γενιές. [...]»¹⁶.

Συμπερασματικά, η γλώσσα, η ονοματολογία, τα τοπωνύμια μπορούν να αποδειχθούν ιδιαίτερα χρήσιμα, τόσο στο πεδίο της ιστορικής έρευνας όσο και της διδασκαλίας της ιστορίας και, εφόσον συνδυαστούν με την καθημερινότητα, να παραγάγουν καλύτερα μαθησιακά αποτελέσματα.

16. Ιστορική - Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, *Τα κρητικά τοπωνύμια. Διήμερο Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 6-7 Νοεμβρίου 1998, Πρακτικά*, τόμ. Α', οργάνωση: Ιστορική - Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, ΓΑΚ - Αρχαία Ν. Ρεθύμνης, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2000, σελ. 17 (προσφώνηση του προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής Χριστόφορου Χαραλαμπάκη).

Κεφάλαιο XXXV

Ιστορία και Επιστήμες της Εκπαίδευσης και της Αγωγής

Η ιστορία και κυρίως η διδακτική της ιστορίας συνδέεται με τις επιστήμες της εκπαίδευσης και της αγωγής, όπως η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης¹ και η ιστορία της εκπαίδευσης², η εκπαιδευτική ψυχολογία³, η ψυχοπαιδαγωγική⁴, η φιλοσοφία της παιδείας⁵ κ.ά.

Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αντώνης Σμυρναίος:

«[...] Αυτή η συρροή τόσων επιστημονικών πεδίων, αλλά και τον υποπεδίων τους μέσα στη διδακτική της ιστορίας θα ενισχυθεί από την εγγενή απαίτηση να αποτελέσει, όχι μόνο μια θεωρητική, αλλά ουσιαστικά μια πρακτική επιστήμη, που απευθύνεται μάλιστα σε ανηλίκους [όταν πρόκειται για ιστορία που διδάσκεται στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευ-

1. Βλ. ενδεικτικά KARL MATON, *Knowledge and Knowers: Towards a realist sociology of education*, Routledge, Λονδίνο 2014.

2. Βλ. ενδεικτικά ΑΝΤΩΝΗ ΧΟΥΡΔΑΚΗ, *Θέματα από την ιστορία της παιδείας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Από τη μικροϊστορία της εκπαίδευσης. Δύο ανέκδοτα λευκώματα φιλίας (1900-1904) και (1926-1927)*, εκδόσεις Διάδραση 2017. Προβλ. ΚΩΣΤΗ Ι. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, *Μαθηταί - Καθηγηταί Β' αρρένων Ηρακλείου (1961-1967): Μαθητεία στη διδασκαλία της ιστορίας (1961-2016)*, Ηράκλειο 2017.

3. Βλ. ενδεικτικά PAUL EGGEN, DON KAUCHACK, *Εκπαιδευτική ψυχολογία. Νέοι ορίζοντες στη μάθηση και τη διδασκαλία*, επιμέλεια: ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, μετάφραση: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΛΥΚΙΤΣΑΚΟΥ, ΑΛΕΞΙΑ ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2017.

4. Βλ. ενδεικτικά ΧΡΗΣΤΟ Π. ΦΡΑΓΚΟ, *Ψυχοπαιδαγωγική: θέματα παιδαγωγικής ψυχολογίας, παιδείας, διδακτικής και μάθησης*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002.

5. Βλ. ενδεικτικά Ι.Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟ, *Μεταξύ φιλοσοφίας και παιδαγωγικής*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1998.

ση]. Οι πολύπλοκοι λοιπόν συνδυασμοί τόσων προϋποθέσεων, προταγμάτων και απαιτήσεων θα έχουν ως αποτέλεσμα την καθυστερημένη ανάδυση αυτού του κλάδου μέσα στον επιστημονικό χώρο. Διότι, αν, όπως είδαμε, η ιστορία καταγράφεται από τα αρχαία χρόνια και η μελέτη της ως επιστημονικού κλάδου αποτελεί προϊόν του 19ου αιώνα, η διδακτική της ιστορίας φαίνεται να συγκροτείται ως ιδιαίτερος διεπιστημονικός κλάδος κατά τη δεκαετία του 1980. Πηγάζει κυρίως από την κρίση της ιστορίας ως σχολικού διδακτικού αντικειμένου, που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1960, αλλά επίσης από την εντατικοποίηση της ανάγκης για διεπιστημονικότητα μέσα στις δυτικές κοινωνίες, δηλαδή από την απαίτηση για τον πληρέστερο και αποδοτικότερο έλεγχο των διαδικασιών παραγωγής διασποράς και εφαρμογής της γνώσης. [...]».

Και συνεχίζει, επισημαίνοντας τη διαφορά ανάμεσα στην ακαδημαϊκή ιστορία και στην ιστορία που διδάσκεται στα σχολεία:

«Η διδακτική της ιστορίας λοιπόν οικονομεί την παρουσία της μέσα στο σχολικό αναλυτικό πρόγραμμα, προσπαθώντας να διαχειριστεί τη μετάβαση από την ακαδημαϊκή ιστορία στη σχολική εκδοχή της, από την ιστορία η οποία καλλιεργείται (και διδάσκεται) στα ακαδημαϊκά ή ερευνητικά ιδρύματα από τους επαγγελματίες του κλάδου, στην ιστορία, η οποία διδάσκεται στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση από ιστορικούς και μн. [...]»⁶.

Η αλλαγή στις απόψεις των εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία της ιστορίας άρχισε με τη δημοσίευση του άρθρου της Mary Price με τίτλο «Η ιστορία σε κίνδυνο», το 1968⁷.

6. ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, *Ιστορίας μάθησις. Ζητήματα φιλοσοφίας & διδακτικής της ιστορίας*, ό.π., σελ. 98.

7. MARY PRICE, "History in Danger", *History* 53 (1968), σελ. 342-347.

Συγκεκριμένα η Price, αφού επισημαίνει ότι υφίσταται ο κίνδυνος εξαφάνισης της ιστορίας από τα εκπαιδευτικά προγράμματα ως ξεχωριστό μάθημα και ότι μπορεί να παραμείνει ενδεχομένως μόνο ως συστατικό στοιχείο των κοινωνικών ή πολιτικών σπουδών ή συνδυασμένων μαθημάτων του ενός ή του άλλου είδους, γράφει:

«[...] Το επάγγελμα [λειτουργήματα] του εκπαιδευτικού σε κάθε βαθμίδα έδειχνε πάντα αξιέπαινη τάση [...] προς την αυτοκριτική. Από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, πιο συγκεκριμένα [...] στις αρχές της δεκαετίας του 1950, υπήρξε παρατεταμένη και διερευνητική αμφισβήτηση των παραδοσιακών σχολικών μαθημάτων, ειδικά αυτών που διδάσκονται στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και των μεθόδων διδασκαλίας και εξέτασής τους. Ως αποτέλεσμα, [...] οδηγούμαστε σε ένα ισχυρό κύμα μεταρρύθμισης του προγράμματος σπουδών. Όλα τα αντικείμενα έχουν επηρεαστεί και προφανώς η ιστορία δεν θα μπορούσε να περιμένει να ξεφύγει από την αμφισβήτηση [...]»⁸.

Το 1969

«[...] ιδρύθηκε το περιοδικό *Teaching History*, το οποίο χρησίμευσε ως ένα σημαντικό βήμα για την ανανέωση αυτής της διδασκαλίας [της ιστορίας]. Επιπλέον, άρχισε όλο και περισσότερο να προβάλλεται ως διδακτική και μαθησιακή αναγκαιότητα η χρησιμοποίηση των ιστορικών πηγών στη σχολική τάξη, καθώς επίσης και η ενεργοποίηση των μαθητών να “κάνουν οι ίδιοι ιστορία και όχι μόνο να την προσλαμβάνουν” ως παθητικοί ακροατές, όπως συνέβαινε μέχρι τότε. Η έμφαση έπρεπε λοιπόν να δοθεί, όχι μόνο στις μεγάλες προσωπικότητες της πολιτικής ή της στρατιωτικής ιστορίας, αλλά και στους απλούς ανθρώπους, ενώ ιδιαίτερη σημασία απέκτησε επίσης και η σύγχρονη ιστορία. Τέλος

8. Όπ., σελ. 342.

υπήρξε μια στροφή από τις απόψεις του Piaget, για την αποτελεσματικότητα της ιστορικής διδασκαλίας στους μαθητές κάτω των 16 ετών, σε αυτές του Bruner, που έδινε έμφαση όχι πλέον στη βιολογική-διανοητική ωρίμανση, αλλά στην καταλληλότητα των μεθόδων διδασκαλίας για μια αποτελεσματική ιστορική εκπαίδευση. Τη σημαντικότερη όμως συμβολή στην αλλαγή του κλίματος είχε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με την εισαγωγή του Εθνικού Αναλυτικού Προγράμματος (National Curriculum) το 1988. [...]».

Η τελευταία εφαρμόστηκε το 1991 σε Αγγλία και Ουαλία⁹. Αξίζει, τέλος, να αναφερθεί η σύνδεση της διδακτικής της ιστορίας με τη δημόσια ιστορία που πραγματοποιήθηκε σχετικά πρόσφατα. Ουσιαστικά, η βελτίωση της διδασκαλίας δεν μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσα σε μια σχολική αίθουσα, όσες καινοτόμες μεθόδους και αν αξιοποιήσει ο εκπαιδευτικός¹⁰.

Τέλος, ο «ιστορικός εγγραμματισμός» που γεννήθηκε από την κρίση του διδακτικού αντικειμένου της ιστορίας, το 1980, όταν αμφισβητήθηκε η κοινωνική χρησιμότητά της, παρουσιάστηκε «ως η λύση για τη μεθοδική λειτουργία ενός ιστορικά εγγράμματος πολίτη», που μπορεί να προσαρμοστεί ευκολότερα σε μια μεταβαλλόμενη κοινωνία¹¹.

Σύμφωνα με τη Μαρία Ρεπούση, ο ιστορικά εγγράμματος πολίτης μπορεί να:

- ♦ «[...] κατανοεί σε βάθος τη δομή της ιστορίας, την ιστορική λογική,
- ♦ γνωρίζει, κατανοεί και συνειδητοποιεί τη σημασία των ιστορικών γεγονότων και φαινομένων, τα οποία έχουν καθοριστική σημασία για την ιστορική περίοδο αναφοράς (Key historical events),
- ♦ οικειοποιείται και αναπτύσσει διερευνητικές γνώσεις και δεξιότητες [...], αναπτύσσει την ικανότητα επίλυ-

9. ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, *ό.π.*, σελ. 101.

10. *Ο.π.*, σελ. 102.

11. *Ο.π.*, σελ. 106-107.

σης προβλήματος, αξιολογεί την εκάστοτε πληροφορία και έχει την ικανότητα της κρίσης,

- ♦ κατανοεί την ποικιλία των ιστορικών αφηγήσεων, ανιχνεύει την ερμηνευτική οπτική τους γωνία και είναι ικανός να συνθέσει ιστορικά κείμενα,
- ♦ κατανοεί τη χρήση της ιστορικής γλώσσας και των ιστορικών εννοιών,
- ♦ κάνει χρήση των τεχνολογιών επικοινωνίας και πληροφορορίας για την αναζήτηση, συγκέντρωση, κατηγοριοποίηση, αποθήκευση, ανάκληση και επικοινωνία της ιστορικής πληροφορίας, αξιοποιώντας για τον σκοπό αυτό το διαδίκτυο,
- ♦ είναι ικανός να συσχετίζει τον κόσμο του παρόντος με το ιστορικό παρελθόν και έτσι να αυτοπροσδιορίζεται,
- ♦ αναπτύσσει ενδιαφέρον για τις διαμάχες σχετικά με την ερμηνεία του ιστορικού παρελθόντος και τη διδασκαλία της ιστορίας»¹².

Τέλος, η ιστορία μπορεί να συνδυαστεί με τη διαπολιτισμική εκπαίδευση, καθώς είναι, ίσως, το κατεξοχήν μάθημα που μπορεί να αναδείξει τη συλλογικότητα του πολιτισμού. Εφόσον κάποιος κατανοήσει ότι η διαφορετικότητα είναι αποτέλεσμα διαφορετικών ιστορικών συνθηκών μπορεί να κατανοήσει την ετερότητα στο πλαίσιο μιας ενιαίας ανθρωπίνης ιστορίας. Η διαπολιτισμική προσέγγιση του μαθήματος της ιστορίας μπορεί να επιτευχθεί

«με τον παραμερισμό του εθνοκεντρισμού, αλλά και την ανάδειξη της ποικιλίας των ερμηνειών που επιδέχονται τα ιστορικά γεγονότα, ανάλογα με την πλευρά που αντιπροσωπεύει κανείς. [...]»¹³.

12. ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ, *Ιστορίας μάθησις, ζητήματα φιλοσοφίας & διδακτικής της ιστορίας, ό.π.*, σελ. 107· πρβλ. ΜΑΡΙΑ ΡΕΠΟΥΣΗ, «Ιστορικός εγγραμματισμός: σχολικά εγχειρίδια ιστορίας», στο ΜΑΤΣΑΓΓΟΥΡΑ ΗΛΙΑ (επιμ.) *Σχολικός εγγραμματισμός: λειτουργικός, κριτικός, επιστημονικός*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σελ. 401-407.

13. Πρβλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΕΣΙΔΟΥ, «Διαπολιτισμική εκπαίδευση: μια εισαγωγή», στο *Οδηγός Επιμόρφωσης, Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*,

Άλλωστε, θα μπορούσε να ειπωθεί πως ζητούμενο, στο πλαίσιο της μελέτης της Ιστορίας, είναι να εντοπιστούν αυτά που ενώνουν και όχι αυτά που χωρίζουν τους λαούς στην ιστορική τους πορεία. Το ζητούμενο αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει μια άμυνα απέναντι στη «ρητορική του μίσους».

Στο πλαίσιο αυτό, πρέπει να αποφεύγονται τα στερεότυπα, για παράδειγμα, για συγκεκριμένους λαούς που ενδεχομένως να μην έχουν ιστορικά υπόβαθρο, αλλά, ακόμα και αν έχουν, μπορεί να οδηγήσουν σε αυθαίρετες γενικεύσεις και λανθασμένες κρίσεις, ειδικά όταν προσεγγίζονται ιστορικά¹⁴. Συνοψίζοντας, το μάθημα της ιστορίας μπορεί να αποτελέσει πεδίο εφαρμογής της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης¹⁵.

Ως εκ τούτου, η ιστορία στο πεδίο της διδακτικής πράξης μπορεί να συνδυαστεί αναμφίβολα με τις επιστήμες της αγωγής και της εκπαίδευσης, πάντα ή σχεδόν πάντα, κάτω από το πρίσμα μιας διεπιστημονικής προσέγγισης της γνώσης.

πρόλογος: ΖΩΗ ΠΑΠΑΝΑΟΥΜ, εισαγωγή: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 18-36 και κυρίως βλ. σελ. 31.

14. Βλ. και ΧΡΗΣΤΟ ΤΣΙΡΩΝΗ, «Κοινωνική αλληλεπίδραση και κοινωνικές σχέσεις στο σχολείο. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στην ενσωμάτωση των μαθητών», στο *Οδηγός Επιμόρφωσης, Διαπολιτισμική Εκπαίδευση και Αγωγή*, πρόλογος: ΖΩΗ ΠΑΠΑΝΑΟΥΜ, εισαγωγή: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 123-140 και κυρίως σελ. 137.

15. Βλ. και Μ. ΔΑΜΑΝΑΚΗ (επιμ.), *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα: διαπολιτισμική προσέγγιση*, Gutenberg, Αθήνα 2005, σελ. 96-104· ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΙΔΟΥ-ΜΠΟΥΣΙΟΥ, «Καλλιεργώντας τη διαπολιτισμική συνείδηση μέσα από το μάθημα της ιστορίας», *Εφαρμοσμένη Παιδαγωγική, Περιοδική Ηλεκτρονική Έκδοση του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛΙΕΠΕΚ)*, τεύχος 3 (2012), σελ. 1-13.

Αντί επιλόγου

Η ιστορία συνδέεται με την καθημερινότητά μας. Μνημεία, καθημερινές παραστάσεις, νοοτροπίες, διαφημίσεις, ο,τιδήποτε συναντάμε στην καθημερινή μας ζωή μπορεί να έχει κάποιο ιστορικό υπόβαθρο, το οποίο αντιλαμβανόμαστε ενσυνείδητα ή υποσυνείδητα. Ακόμα και φράσεις που χρησιμοποιούμε στην καθημερινή μας πραγματικότητα, ενδεχομένως να έχουν κάποιο ιστορικό έναυσμα. Όλα τα παραπάνω μπορεί κάποιος να τα κατανοήσει καλύτερα, μόνο μέσα από τη διεπιστημονική προσέγγιση της ιστορίας.

Η διεπιστημονικότητα στην ιστορία είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, τόσο στο πεδίο της έρευνας όσο και στο πεδίο της διδακτικής πράξης. Όπως αποδείχθηκε, πολλές επιστήμες ή γνωστικά αντικείμενα συνδέονται με την ιστορία. Τα τελευταία μπορούν να αξιοποιηθούν δημιουργικά στη γνώση της ιστορίας, συμπληρώνοντας τις ψηφίδες του παρελθόντος. Μπορούν, επίσης, να αξιοποιηθούν στη μελέτη και στη διδασκαλία της ιστορίας, με στόχους την ολιστική αντιμετώπιση ερευνητικών προβλημάτων και την κάλυψη των «κενών» που οι «κλασικές» πηγές της ιστορίας, όπως τα αρχεία ή ο τύπος, δεν μπορούν να συμπληρώσουν, την έκφραση γόνιμων προβληματισμών που άπτονται της έρευνας και της διδασκαλίας του μαθήματος, τη δημιουργία διδακτικών προτάσεων που στοχεύουν, μεταξύ άλλων, στο να κάνουν το μάθημα ελκυστικό (το τελευταίο βρίσκεται σε στενή σχέση και συνάρτηση και με το ηλικιακό προφίλ των διδασκόμενων), την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, την εμβάθυνση της μάθησης και τη σφαιρική, κατά το δυνατόν, προσέγγιση της γνώσης.

Σύμφωνα με το επετειακό τεύχος του *The Journal of Interdisciplinary History*, η ιστορία μπορεί, μεταξύ άλλων, να προσεγγιστεί διεπιστημονικά μέσα από το κλίμα, τις λέξεις, τους αριθμούς, τις επιγραφές, το περιβάλλον, τη δημογραφία, την τέχνη, την οικονομία, και κατ' επέκταση την οικονομική, αλλά και την κοινωνική ιστορία¹. Άλλωστε, αν λάβουμε υπόψη μας τη γενικότερη αντίληψη ότι η ιστορική επιστήμη αναφέρεται σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας, τότε η διεπιστημονική προσέγγισή της επιβεβαιώνει την άποψη ότι τα πάντα μπορεί να είναι ιστορία.

1. Βλ. *The Journal of Interdisciplinary History Fiftieth Anniversary*, volume 50, Issue 1, Summer 2019.

Βιβλιογραφία

Βοηθήματα, άρθρα σε συλλογικούς τόμους,
περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων

Ξενόγλωσσα

- ALLEN E. ROBERT, *The First Battalion of the 28th Marines on Iwo Jima: A Day-by-Day History from Personal Accounts and Official Reports, with Complete Muster Rolls*, McFarland & Company, Τζέφερσον, Βόρεια Καρολίνα, 2004.
- ANNAS J. GEORGE, *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1992.
- BACCHETTA PAOLA, POWER MARGARET (edit.), *Right-wing Women: From Conservatives to Extremists Around the World*, Routledge, Νέα Υόρκη 2002.
- BAIROCH PAUL, *Economics and World History: Myths and Paradoxes*, University of Chicago Press, Σικάγο 1995.
- BAKER CARLOS, *Hemingway, The Writer as Artist*, Princeton University Press, Πρίνστον 1972.
- BARBERO ALESSANDRO, *The Battle: A New History of Waterloo*, Walker Books, Άρνεμ (Ολλανδίας) 2006.
- BARON JOHN, M.D. F.R.S., *The Life of Edward Jenner MD LLD FRS*, Henry Colburn, Λονδίνο 1827.
- BEER DAVID, "Social network(ing) sites... revisiting the story so far: A response to danah boyd & Nicol Ellison", *Journal of Computer-Mediated Communication* 13 (2008), σελ. 516-529.
- BERMAN G. ALLEN, *Warman's Coins And Paper Money: Identification and Price Guide*. Penguin, χ.τ. 2008.
- BLACKBURN BONNIE, HOLFORD-STREVEENS LEOFRANC, *The Oxford Companion to the Year. An exploration of calendar customs and time-reckoning*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1999, σελ. 784-788.

- BLUM MATTHIAS, CHRISTOPHER L. COLVIN (eds.), *An Economist's Guide to Economic History*, Palgrave, Macmillan, Λονδίνο 2018.
- BRENNEN B., HARDT A., *Picturing the Past: Media, History and Photography*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα και Σικάγο 1999.
- BUGNE MARIO, X. ΖΕΡΜΠΙΝΗ (μτφρ.), «Η φύση της επιστήμης», *Δευκαλίων* τόμ. 5, αρ. 16 (1976), σελ. 351-363.
- BURGUIÈRE A., *L' École des Annales: Une histoire intellectuelle*, Odile Jacob, Παρίσι 2006.
- BORNEMANN EDUARD, ERNST RISCH, *Griechische Grammatik*, Diesterweg Moritz, χ.τ. 1978.
- CHALKIADAKIS EMMANOUIL, "The Water Supply to Heraklion Crete, Greece from the Ottoman Period (1669) to the Present; the modern aqueduct and the ancient springs" στο *International Water Association 3rd Specialized Conference on Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations*, Istanbul-Turkey, 22-24 March 2012 (Conference Proceedings), Κωνσταντινούπολη 2012, σελ. 459-466.
- , *The Political Status of the Cretan State (1898-1913): Autonomy under dispute. Political, Social and Ecclesiastical life through the apparent Autonomy*, Herodotos Publ., Αθήνα 2021.
- CHURCHILL WINSTON, *Memoirs of the Second World War*, Houghton Mifflin Company; Reprint edition, Βοστώνη 1991.
- COVERDALE F. JOHN, *Italian Intervention in Spanish Civil War*, Princeton University Press, Πρίνστον 1975.
- DAGRON GILBERT, *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, (trans. by JEAN BIRRELL), Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2003.
- DANA L. ROBERT, Christian Mission, *How Christianity became a world religion*, Wiley-Blackwell, Οξφόρδη 2009.
- DEBRÉ P., FORSTER E., *Louis Pasteur*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1998.
- DUNKAN TISHA, BUSKIRK A. ALLISON-COHEN, "Exploring Learner-Centered Assessment: A Cross-Disciplinary Approach", *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*, 23 (2011), σελ. 246-259.

Βιβλιογραφία

- EBY JUDY, HERRELL, ADRIENNE & HICKS JAMES, *Reflective Planning, Teaching and Evaluating. K-12*, Merrill Prentice Hall, Νιού Τζέρσεϊ 2002.
- ECCLES RONALD, WEBER OLAF, *Common Cold*, Birkhäuser, Βασιλεία 2009.
- ETTINGHAUSEN RICHARD, GRABAR OLEG JENKINS-MADINA MARILYN, *Islamic Art and Architecture: 650-1250*, Yale University Press, Γιένλ 2001.
- FLECK CHRISTIAN, MATTHIAS DULLER, VICTOR KARÁDY (edit.), *Shaping human science disciplines: institutional developments in Europe and beyond*, Palgrave Macmillan, Τσαμ (Ελβετία) 2019.
- FOBES H.F., *Aristotelis meteorologicorum, libri quattuor*, Harvard University Press, 1919 (repr. Hildesheim: Olms, 1967), Κείμενριτς Μασαχουσέτη, σελ. 338a²⁰-390b²².
- FORREST G.W., *A History of Sparta 950-192 B.C.*, Norton, Νέα Υόρκη 1963.
- FRANK ANNE, *The diary of Anne Frank: the critical edition / prepared by the Netherlands State Institute for War Documentation; introduced by HARRY PAAPE, GERROLD VAN DER STROOM, AND DAVID BARNOUW; with a summary of the report by the State Forensic Science Laboratory of the Ministry of Justice; compiled by H.J.J. HARDY; edited by DAVID BARNOUW AND GERROLD VAN DER STROOM; translated by ARNOLD J. POMERANS AND B.M. MOOYAART-DOUBLEDAY.*
- FRODEMAN, R., THOMPSON KLEIN J. AND PACHECO R., *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, Oxford University Press, Oxford 2017, σελ. 146-147.
- GAGARIN MICHAEL, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν (Κονέκτικατ) 1981.
- GALANAKI E. MARIA, “Conon’s sons and Meidias; Ethopoia and Hypokrisis in Against Conon and Against Meidias”, *New Classicists* 1 (2019), σελ. 21-40.
- GALASSI GIUSEPPE, “Pacioli, Luca (c. 1445 - c. 1517)” στο: *History of Accounting: an International Encyclopedia*, επιμ. MICHAEL CHATFIELD - RICHARD VANGERMEERSCH, Garland Publishing, Νέα Υόρκη 1996, σελ. 445-447.

- GEISON L. GERALD, *The private science of Louis Pasteur*, Princeton University Press, Πρίνστον 1995.
- GOSSET P., “Giussepe Verdi and the Italian Risorgimento”, στο *Studia Musicologica* 52/1-4, (2011), σελ. 241-257.
- HARVEY DAVID, *Paris, Capital of Modernity*, Routledge, New York 2005.
- HAYNES CAROLYN, *Innovations in Interdisciplinary Teaching*, American Council of Education ORYX Press, Γουέστ Πορτ, 2002.
- HAL BUELL, *Uncommon Valor, Common Virtue: Iwo Jima and the Photograph that Captured America*, Penguin Group, Νέα Υόρκη 2006.
- HOMMANS JENNIFER, *Appolo's Angels: A History of Ballet*, Granta Books, Λονδίνο 2013.
- The Journal of Interdisciplinary History Fiftieth Anniversary*, volume 50, Issue 1, Summer 2019.
- KEVIN BROWN, *Penicillin Man: Alexander Fleming and the Antibiotic Revolution*, Sutton Publishing Ltd., Stroud (Στρουοντ, Αγγλία) 2004.
- KITSIKIS DIMITRIS, *The Old Calendarists and the Rise of Religious Conservatism in Greece*, Center of Traditionalist Orthodox Studies, Etna, Καλιφόρνια 1995.
- KLEIN THOMPSON JULIE, *Interdisciplinarity. History, Theory and Practice*, Wayne State University Press, Ντιτρόιτ 1990, σελ. 19.
- KORNBICHLER THOMAS, *Adolf-Hitler-Psychogramme*, Φραγκφούρτη 1994.
- KUZENKOV PAVEL, “How Old is The World? The Byzantine Era and its Rivals”, *Institute for World History*, Moscow, Russia, in: ELIZABETH JEFFREYS, FIONA K. HAARER, JUDITH GILLILAND, *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies: London, 21-26 August 2006: Vol. 3, Abstracts of Communications*, Ashgate Publishing, Ltd., Λονδίνο 2006, σελ. 23-24.
- LANGER C. WALTER, *The mind of Adolf Hitler. The Secret War-time Report*, foreword by WILLIAM L. LANGER, Afterword by ROBERT G.L. WAITE, New American Library / Basic Books Inc., Νέα Υόρκη 1972.

Βιβλιογραφία

- LEDoux F. STEPHEN, "Defining Natural Sciences", *Behaviorology Today*, vol. 5 No 1 (2002), σελ. 34-36.
- LITTRÉ É., *Oeuvres completes d'Hippocrate*, vol 6, Baillière, Paris 1849 (repr. Amsterdam: Hakkert, 1962), σελ. 466-662.
- LOCKWOOD D., *Leprosy, Clin Evid* 8 (2002), σελ. 709-720.
- LOCKWOOD N.J. DIANA, KUMAR BHUSHAN, "Treatment of leprosy", *British Medical Journal* 328 (7454), σελ. 1447-1448.
- LONSDALE H. STEVEN, *Dance and Ritual Play in Greek Religion*, The John Hopkins University Press, Λονδίνο 1993.
- MCCORMICK MICHAEL, "Climates of History, Histories of Climate: From History to Archaeoscience", *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 50, Issue 1 (2019), σελ. 3-30.
- MACFARLANE GWYN, *Alexander Fleming: The Man and the Myth*, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1984.
- MAIER A KLAUS, *Guernica 26 April 1937: Die Deutsche Intervention in Spanien und der "Fall Guernica"*, Rombach, Φράιμπουργκ ιμ Μπράισγκαου 1975.
- MANN JOHN, *The Great Wall. The extraordinary history of China's wonder of the world*, Bantam Press, Λονδίνο 2008.
- MARCUSE HERBERT, "The Foundation of Historical Materialism", *Studies in Critical Philosophy* [πρώτη έκδοση: 1932], Beacon Press, Βοστώνη 1972, σελ. 1-48.
- MARINCOLA J., "Speeches in Classical Historiography", *A Companion to Greek and Roman Historiography*, τόμ. 1, Οξφόρδη 2007, σελ. 118-132.
- MARSZAL R. JOHN, "An Architectural Function for the Lyons Kore", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 57, No 2 (April-June 1988), σελ. 203-206.
- MATON KARL, *Knowledge and Knowers: Towards a realist sociology of education*, Routledge, Λονδίνο 2014.
- MAUROIS ANDRÉ, Η ζωή του Φλέμιγκ [αρχικός τίτλος: *The Life Of Sir Alexander Fleming, discoverer of penicillin*], μετάφραση ΕΛΛΗ ΛΑΜΠΡΙΑΔΗ, εκδόσεις «Δίφρος», Αθήνα 1958.
- MILLER L. GORDON, *The history of science: an annotated bibliography*, Salem Press, Pasadena California 1992.

- MORGAN J. ANDREW, POLAND A. GREGORY, "Edward Jenner and the discovery of vaccination-an appeal for the Edward Jenner Museum", vol. 31, issue 43 (2013), σελ. 4933-4934.
- ORWELL GEORGE, *Animal Farm*, Penguin Books, Λονδίνο 2000.
- , *Nineteen Eighty-Four*, Penguin Books, Λονδίνο 2000.
- PAGE (SIR) LIONEL DENYS, *The Santorini Volcano and the Destruction of Minoan Crete*, The Society for the Promotion of Hellenic Studies, Λονδίνο 1970.
- PORTELLI ALESSANDRO, "Oral History as Genre", στο M. CHAMBERLAIN, P. THOMPSON (επιμ.), *Narrative and Genre*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998.
- MEISTER RAINER, *Die große Depression: Zwangslagen und Handlungsspielräume der Wirtschafts - und Finanzpolitik in Deutschland 1929-1932*, Ρόζενμπουργκ 1991.
- PENNINGTON KEN, "Caesaropapism," *The New Catholic Encyclopedia: Supplement 2010* (2 Vols., Gale Publishers, Ντιτρόιτ (ΗΠΑ) 2010, σελ. 183-185.
- PRESTON SAMUEL, HEUVELINE PATRICK, AND GUILLOT MICHEL, *Demography: Measuring and Modeling Population Processes*. Blackwell Publishing, Νιου Τζέρσεϊ 2000.
- Περιοδικό *Printer's Ink*, Νέα Υόρκη, 8 Δεκεμβρίου 1921.
- Περιοδικό *Printer's Ink*, Νέα Υόρκη, 10 Μαρτίου 1927.
- PRICE MARY, "History in Danger", *History* 53 (1968), σελ. 342-347.
- RICHEY W. STEPHEN, *Joan of Arc: the warrior saint*, Praeger, Γουέστ Πορτ, Κονέκτικατ 2003.
- RUBIN ILLICH ISAAK, *Ιστορία οικονομικών θεωριών*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1991.
- RYAN JOHNNY, *A history of the Internet and the digital future*, Reaktion Books, Λονδίνο 2010.
- RICHTER MARIE AUGUSTA GISELA, *Kouroi. Archaic Greek youths. A study of the development of the kouros type in Greek sculpture*, Phaidon Publications, Λονδίνο 1970.
- ROTHBARD N. MURRAY, *America's Great Depression*, Πρίνστον 1963.
- SAFFREY D.H., "Ageômetrêtos mêdeis eisitô: une inscription légendaire", στο *Revue des études grecques* vol. 81 (1968), σελ. 67-87.

Βιβλιογραφία

- SAPOUNA-SAKELLARAKE E., *Cycladic Civilization and the Cycladic Collection of the National Archaeological Museum of Athens*, Apollo Editions, Αθήνα 1977.
- SCOTT WALTER, *Waverley or 'Tis Sixty Years Since*, in Three Volumes. Edinburgh: printed by James Ballantyne and Co, For Archibald Constable and Co. Edinburgh; And Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, Λονδίνο 1814.
- SERAFIM ANDREAS, *Attic Oratory and Performance*, Routledge, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 2017.
- SHELDON FONER PHILIP, *May day: a short history of the international workers' holiday (1886-1986)*, International Publishers, Νέα Υόρκη 1986.
- SLAVICEK GREGOR, "Interdisciplinary - A Historical Reflection", *International Journal of Humanities and Social Science*, vol. 2, No 20, [Special Issue, October 2012], σελ. 107-113.
- SONTHEIMER MICHAEL, "The Art of Soviet Propaganda: Iconic Red Army Reichstag Photo Faked", *Der Spiegel*, 5 Ιουλίου 2008.
- STEIRIS GEORGIOS, *Byzantine Philosophers of the 15th Century on Identity and Otherness*, στο GEORGIOS STEIRIS, SOTIRIS MITRALEXIS, GEORGIOS ARABATZIS, *The Problem of Modern Greek Identity: From the Ecumene to the Nation-State*. Cambridge Scholars Publishing, 2016, σελ. 173-200.
- STEWART E. ROBERT, WILLIAM M. BERNSTOCK, *Veterans Administration Prosthetic and Sensory Aids Program Since World War II*, Ουάσιγκτον 1977.
- STRACHEY RAY, *The Cause: A Short History of the Women's Movement in Great Britain*, Create Space Independent Publishing Platform, Νότια Καρολίνα 2016.
- STRATARIDAKI ANNA, CHALKIADAKIS EMMANOUIL AND GIGOURTAKIS NIKOS, "The historical development of Water Supply to Iraklion, Crete, Greece, from Antiquity to the Present", στο *Evolution of Water Supply throughout the Millenia*, publ. by International Water Association, Λονδίνο 2012, σελ. 466-495.
- , "The history of the Fontana spring aqueduct and its significance for the water supply of Heraklion city (Crete) through the ages" στο *2nd IWA International Symposium on Water and Wastewater Technologies in Ancient Civilizations*, Bari, Italy, May 28-30, 2009, Μπάρι (Ιταλία) 2009, σελ. 1-8.

- The Sunday Times*, Λονδίνο, 1 Ιουνίου 2008, “Edward Jenner (1749-1823)”.
- Three social science disciplines in Central and Easter Europe: handbook on economics, political science, and sociology*, Social Science Information Centre, Collegium Budapest, Βερολίνο, Βουδαπέστη 2002.
- THOMPSON E.M., *An Introduction to Greek and Latin palaeography*, Οξφόρδη 1912.
- THORLEY JOHN, *Athenian democracy*, Routledge, Λονδίνο 1996.
- TINER HUDSON JOHN, DENMAN L. MICHAEL, *Louis Pasteur: Founder of Modern Medicine*, Mott Media, Μίλφορντ, Μίσιγκαν 1990.
- TURNBULL STEPHEN, *The Walls of Constantinople (AD 324-1453)*, Osprey Publishing, Οξφόρδη 2004.
- UNITED STATES. ARMY MEDICAL SERVICE, *Medical Supply in World War II*, Office of the Surgeon General Department of the Army, Ουάσιγκτον 1968.
- WILLARD JIM, WILLARD TERRY, WILSON JANE, *Ancestors: A Beginners Guide to Family History and Genealogy*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1997.
- WEINDLING P.J., *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical War Crimes to Informed Consent*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2005.
- WILLIS N.J., “Edward Jenner and the eradication of small-pox”, *Scottish Medical Journal*, 42 (4) (August 1997), σελ. 118-121.
- WILSON NIGEL, “Greek Palaeography” στο *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, ed. ELIZABETH JEFREYS, JOHN HALDON, AND ROBIN MCCORMACK, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008· WINKLER K., “Interdisciplinary Research: How Big a Challenge to Traditional Fields?”, *Chronicle of Higher Education*, vol. 34, no 6 (1987).
- WOROBEC M. SOPHIE, “Treatment of leprosy/Hansen’s disease in the early 21st century”, *Dermatologic Therapy* 22, 6, (2008), σελ. 518-537.
- WOODHOUSE J.W., *Solon the liberator: a study of the agrarian problem in Attika in the seventh century*, Octagon Books, Νέα Υόρκη 1965.

Βιβλιογραφία

- YAMASHITA MICHAEL, WILLIAM LINDESAY, *The Great Wall. From Begging to the End*, Sterling Publishing, Νέα Υόρκη 2007.
- WORLD HEALTH ORGANIZATION. *Report on third meeting of the WHO technical advisory group on elimination of leprosy*. Geneva: WHO, 2002. WHO/CDS/CPE/CEE/2002.29.

Ελληνόγλωσσα

- ΑΓΓΕΛΟΥ ΑΛΚΗΣ, *Το κρυφό σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2007.
- ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ ΑΦΡΟΔΙΤΗ, «Ιστορία και λογοτεχνία στο σχολείο. Μια διεπιστημονική πρόταση διδασκαλίας για την κριτική αγωγή των μαθητών στον σύγχρονο πολιτισμό», στον συλλογικό τόμο *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της ιστορίας με χρήση πηγών*, επιστημονική επιμέλεια ΚΩΣΤΑΣ ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.
- ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Παλαιά και νεότερα λογιστικά συστήματα», *Τετράδια Εργασίας 21, Αρχεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων, Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμματος "Leonardo 1995" (Αθήνα, Δεκέμβριος 1996)*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1998, σελ. 41-47.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Ε. ΙΩΑΝΝΟΥ, *Εκκλησιαστική ιστορία*, τόμ. Α', εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη χ.χ.
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΑΧ. ΜΑΡΙΑ, *Τα υφαντά της Λέσβου*, δήμος Μυτιλήνης, Λεσβιακός Οργανισμός Λαϊκής Τέχνης, Αθήνα 1990.
- ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Πότε θα κάνει ξαστεριά»: από τις ρίζες των Λευκών Ορέων στην πανελλήνια χρήση, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2017.
- ΑΡΓΚΑΝ ΚΑΡΛΟ ΤΖΟΥΛΙΟ, *Η μοντέρνα τέχνη*, μτφρ. ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΗ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1998.
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ρητορική*, 1.1, μτφρ. Η.Π. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, εκδόσεις «Κάκτος», Αθήνα 1995.
- ARNASON H.H., *Ιστορία της σύγχρονης τέχνης*, Ζωγραφική, γλυπτική, αρχιτεκτονική, φωτογραφία, επιμέλεια ΜΙΛΤΙ-

- ΑΔΗΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, μετάφραση ΦΩΤΗΣ ΚΟΚΑΒΕΣΗΣ, εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα 1995.
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Α., ΠΑΠΠΑΣ Θ., *Τοπική ιστορία, Γ' γυμνασίου, βιβλίο εκπαιδευτικού*, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 2006.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, *Νέα ελληνική ιστορία. Από το 1204 έως τις αρχές του 21ου αιώνα*, επιστημονική επιμέλεια, επίμετρο, χρονολόγιο και συμπληρωματική βιβλιογραφία ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα ⁵2020.
- ΒΑΛΤΑΡΙ ΜΙΚΑ, *Ο Αιγύπτιος*, μετάφραση ΓΙΑΝΝΗ ΛΑΜΨΑ, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1984.
- ΒΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ ΜΥΡΣΙΝΗ, *Ελληνικά γραμματόσημα (1861-1961) (ιστορία, ιδεολογία, αισθητική)*, εκδόσεις ΕΛΤΑ, Αθήνα 2017.
- ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ Ι. ΚΩΣΤΗΣ, *Μαθηταί - καθηγηταί Β' αρρένων Ηρακλείου (1961-1967): μαθητεία στη διδασκαλία της ιστορίας (1961-2016)*, Ηράκλειο 2017.
- ΒΕΪΚΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΣ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1980.
- , *Ιστορία και φιλοσοφία, Δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- ΒΕΝΤΗΡΗΣ Γ., *Η Ελλάδα του 1910-1920*, εκδόσεις Ίκαρος, τόμ. 1, Αθήνα 1970.
- ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΗΣ ΡΗΓΑΣ, *Θούριος, ήτοι ορμητικός πατριωτικός ύμνος πρώτος, εις τον ήχον, μια προσταγή μεγάλη*, 1797.
- ΒΕΤΑΣ Α., *Επιστολαί Ι.Α.Καποδίστρια κυβερνήτου της Ελλάδος. Διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831*, μετάφραση ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΣΧΙΝΑ, Τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη, Αθήνα 1841.
- BERGERSON W. HOWARD, *Palindromes and Anagrams*, Dover Publications, Νέα Υόρκη 1973.
- BERSTEIN SERGE, MILZA PIERRE, *Ιστορία της Ευρώπης. Η ευρωπαϊκή συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών (1815-1919)*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, μτφρ. και σημ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, επιμ. ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Βιβλιογραφία

- ΒΙΚΕΛΑΣ Δ., *Λουκής Λάρας*, εκδόσεις Πέλλα - Θεόφιλος Παπαδόπουλος, Αθήνα χ.χ.
- ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΟΣ (εισαγωγή), *Τα συντάγματα της επανάστασης (1822-1827)*, επιστημονική επιμέλεια ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΧΑΤΖΗΣ, επιλογή εικονογραφικού υλικού ΜΑΡΙΛΕΝΑ Ζ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, έρευνα / γλωσσική επιμέλεια ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, έκδοση «Τα Νέα», Αθήνα 2021.
- ΒΟΓΛΗ ΕΛΠΙΔΑ, *Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του;*, EBOOK Ελληνικά ακαδημαϊκά συγγράμματα και βοηθήματα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, ΕΜΠ.2015.
- ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, *Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων, Κατάλογος έκθεσης*, Απρίλιος 2009, Αθήνα 2009.
- BRAUDEL FERNAND, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, τόμ. Α', *Ο ρόλος του περίγυρου*, μτφρ. ΚΛΑΙΡΗ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1993.
- ΒΟΪΝΕΣΚΟΥ Γ., «Οι στίχοι του πρωτοσπαθαρίου Φινίτου», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 7 (1910).
- BURNS E., *Ευρωπαϊκή ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τόμ. Α'-Β', επιμέλεια-εισαγωγή Ι.Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, μτφρ. ΤΑΣΟΣ ΔΑΡΒΕΡΗΣ, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη χ.χ.
- BYNUM WILLIAM, *Μικρή ιστορία της επιστήμης*, μτφρ. ΝΙΚΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ Ε. ΜΑΡΙΑ, «Η πολιτισμική ταυτότητα των Σκυθών στην Ιπποκρατική Συλλογή», στα *Πρακτικά Προσυνεδριακής Συνάντησης Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων «Ταυτότητες, Γλώσσα και Λογοτεχνία»* (Κομοτηνή, 8 Οκτωβρίου 2015, για τα 20 χρόνια λειτουργίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας Κομοτηνής), εκδόσεις Σαΐτα, Κομοτηνή 2017, σελ. 536-552.
- ΓΑΛΑΝΗΣ ΛΑΜΠΡΟΣ (επιμέλεια), μετάφραση WORDSHOP, *Artbook Picasso*, τόμ. 29, έκδοση εφ. *Ημερησία*, Αθήνα 2006.
- ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗΣ Ι. ΚΑΝΑΚΗΣ, *Κρητική λαογραφία. Ξενάγηση στο παρελθόν εφ' όλης της ύλης*, Ηράκλειο 2008.

- ΓΙΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ Ι.Α., ΑΡΑΠΟΠΟΥΛΟΥ Μ., *Κατά Φιλίππου Α' - Ολυνθιακοί Α', Β', Γ', εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002.*
- , *Περί της ειρήνης - Κατά Φιλίππου Β' - Περί Αλλονήσου - Περί των εν Χερρονήσω, εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2003.*
- , *Κατά Φιλίππου Γ' - Κατά Φιλίππου Δ' - Επιστολή Φιλίππου - Προς την Επιστολήν - Περί των προς Αλέξανδρον Συνθηκών, εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2004.*
- ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ (έρευνα - επιμέλεια έκδοσης και ψηφιακού δίσκου), *Θούρια στην Κρήτη του 19ου αιώνα από τη συλλογή του Παύλου Βλαστού, εκδόσεις ΓΑΚ - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Χανιά 2013.*
- ΓΚΑΖΗ Α., Τ. ΝΟΥΣΙΑ, *Αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο: μουσειολογία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2003.*
- ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑ, «Τέχνη, ιστορία και χρόνος», στο *Ιστορίας μέριμνα. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη*, ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Ν. ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ (επιμ.), τόμ. Α', Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011, σελ. 321-335.
- ΓΕΝΕΡΑΛΙΣ Γ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, δ.φ. Γυμνασιάρχου (1860-1943), *Αυτοβιογραφία*, φιλολογική επιμέλεια ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΥΛ. ΠΕΛΑΝΤΑΚΗΣ, εργογραφία-ευρετήριο ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΠΑΠΙΟΜΥΤΟΓΛΟΥ, Ρέθυμνο 2013.
- ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Β., *Ιστορία και ιδεολογία στα κάτοπτρα του Διονύσου: δοκίμια για το νεοελληνικό θέατρο (1920-1950)*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2016.
- ΓΚΙΟΛΕΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα ²1992.
- ΔΑΛΕΖΙΟΣ ΕΥΓΕΝΙΟΣ, *Ανέκδοτα οικοσχημα και σφραγίδες, ανάτυπον εκ της εφημερίδος «Καθολικής»*, Αθήνα 1968-1970.
- ΔΑΜΑΝΑΚΗ Μ. (επιμ.), *Η εκπαίδευση των παλιννοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα: διαπολιτισμική προσέγγιση*, Gutenberg, Αθήνα 2005.
- Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας*, αριθμός 8, Αθήνα 1992.
- ΔΕΡΤΙΑΝΗΣ Γ., «Διεπιστημονικότητα και ιστορία», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 44 (1982), σελ. 52· ΦΡΑΝΚ ΑΝ-

Βιβλιογραφία

- ΝΑ, *Το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ* [αρχική έκδοση: *Das Tagebuch der Anne Frank*], μετάφραση ΠΟΛΥ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, εκδόσεις Αναστασιάδης, Αθήνα 1996.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ, *Παντέρμη Κρήτη: Λογοτεχνία ή ιστορία*, στο Ν.Ε. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ (επιμ.), *Μνήμη Παντελή Πρεβελάκη Νίκου Καζαντζάκη*, Πεπραγμένα των Ημερίδων της 22 Μαρτίου 1996 και της 28 Νοεμβρίου 1997, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2000.
- , *Αγία Σοφία. Ο ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας*, εκδόσεις Μίλπος, Αθήνα 2014.
- , *Ο Ακάθιστος Ύμνος. Έκδοση κριτική, Έκδοσις Ιεράς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου*, Ηράκλειο 2021.
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΑΡΙΑ, ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, *Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2003.
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ., ΣΤ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, *Κριτική διεπιστημονικότητα*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2005.
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ ΒΑΓΓΕΛΗΣ, ΜΑΡΩΝΙΤΗ ΝΙΚΗ, ΜΠΟΥΚΑΛΑ ΠΑΝΤΕΛΗ (επιστημονική επιμέλεια), 1821 και απομνημονεύματα, ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση (πρακτικά συνεδρίου), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2020. Βλ. και οπισθόφυλλο του βιβλίου.
- ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑ, *Σφραγίδες και σφραγίσματα της ανατολικής Κρήτης*, μεταπτυχιακή εργασία ειδίκευσης στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος «Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2010.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Π.Δ., *Λεξικό βασικών εννοιών, του υλικού-τεχνικού, πνευματικού και ηθικού πολιτισμού*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1988.
- Διεθνής Οργάνωση Λαϊκής Τέχνης, Ελληνικό Τμήμα, *Χορός και ιστορία. Πρακτικά του 14ου Διεθνούς Συνεδρίου για την έρευνα του χορού - Αριδαία, 13-17 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα 2000 (συλλογικό έργο).
- DUBY GEORGES, *Παγκόσμιος ιστορικός άτλας*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2006.
- EGGEN PAUL, KAUCHACK DON, *Εκπαιδευτική ψυχολογία. Νέοι ορίζοντες στη μάθηση και τη διδασκαλία*, επιμέλεια ΠΑ-

- ΝΑΓΙΩΤΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, μετάφραση ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΛΥΚΙΤΣΑΚΟΥ, ΑΛΕΞΙΑ ΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2017.
- Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse*, τόμ. 2ος, Παγκόσμια Ιστορία, Κοινωνικές Ιδέες, Θρησκεία, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, κεφ. «Χριστιανισμός», σελ. 247-257.
- Έκθεση με θέμα «Όψεις της ελληνικής αρχαιότητας σε νομίσματα, χαρτονομίσματα και γραμματόσημα του νεοελληνικού κράτους», Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης (αίθουσα «Παντελής Πρεβελάκης»), ΠΤΔΕ του πανεπιστημίου Κρήτης, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, επιμέλεια ΕΜΜ. Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ και φοιτητές του μαθήματος, με τη συνδρομή της κυρίας ΝΙΚΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗ, Ρέθυμνο 2017-2018 [η έκθεση έλαβε παράταση μέχρι το τέλος του 2021].
- ΕΚΟ ΟΥΜΠΕΡΤΟ, *Το όνομα του ρόδου*, μετάφραση ΕΦΗ ΚΑΛΛΙΦΑΤΙΔΟΥ, επιμέλεια ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΑΝΤΑΙΟΥ, εκδόσεις Ψυχογιός, Αθήνα 2012.
- Ελληνικός Οργανισμός Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας (ΕΟΜΜΕΧ), *Υφαντά Θεσσαλίας*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1961.
- Ελληνικός Οργανισμός Μικρομεσαίων Μεταποιητικών Επιχειρήσεων και Χειροτεχνίας (ΕΟΜΜΕΧ), *Υφαντά από την Αρκαδία*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 2^η 1986.
- ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΙΣΜΗΝΗ (συγκέντρωση και παρουσίαση ύλης), *Υφαντά Νάξου*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1982.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΜΑΡΙΑ, ΜΑΚΗΣ ΠΡΟΒΑΤΑΣ, *Μόνο λίγα χιλιόμετρα. Ιστορίες για την ιστορία*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2017.
- GOMBRICH H.E., *Το χρονικό της τέχνης*, μετάφραση ΛΙΝΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994.
- GRAND-CARTERET JOHN, *Η Κρήτη του 1897 στη διεθνή γελοιογραφία*, μετάφραση ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ, εισαγωγή ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, σχόλια-επιμέλεια ΒΑΣΩ ΔΑΝΕΖΗ-ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ, εκδόσεις «Μικρός Ναυτίλος», Ηράκλειο 2002.
- ΖΗΚΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ (επιμ.), *Το Βήμα της Κυριακής - Ιστορία [Θρυλικές Συνεντεύξεις], Πρόσωπα που άλλαξαν την πορεία του κόσμου*, τεύχος 6, 11 Νοεμβρίου 2011.
- ΖΟΡΜΠΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Η διατροφή στη Βίβλο», στο βιβλίο *Μαγειρεύοντας στην ΟΑΚ* [Ορθόδοξος Ακαδημία Κρή-

Βιβλιογραφία

- της], Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης, με την ευγενική χορηγία του Δήμου Πλατανιά, Κολυμπάρι 2018.
- ΙΩΣΗΦ ΔΕΣΠΟΙΝΑ (εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια), *Έγκλειστοι στις ρωμαϊκές φυλακές ή Αναμένοντας τον καλό και τον κακό δικαστή. Λιβάνιος, Λόγος 45: Προς τον βασιλέα περί των δεσμωτών, Λόγος 22 Προς Ελλέβιχον*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020.
- ΗΡΟΔΟΤΟΥ, *Οι περσικοί πόλεμοι*, μετάφραση Ε. ΠΑΝΕΤΣΟΥ, εκδόσεις Παπαδημητρίου, Αθήνα 1953.
- ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Ι., *Μεταξύ φιλοσοφίας και παιδαγωγικής*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1998.
- ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Θ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Λυσίου λόγοι, Κατά Ερατοσθένους, Υπέρ του αδυνάτου, Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου απολογία*, εκδόσεις Γιαλός, Αθήνα 2015, και συγκεκριμένα τον λόγο *Κατά Ερατοσθένους*.
- ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, *Περικλέους επιτάφιος*, επιμέλεια, μετάφραση, πρόλογος ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΑΡΜΠΑΣ, εκδόσεις Ζήτρος, Αθήνα 2004.
- , *Ιστορία*, μετάφραση ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2019.
- ΓΚΚΕΡΣ ΓΚΕΟΡΓΚ, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μετάφραση ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΜΑΤΑΛΑΣ, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2006.
- Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, *Τα Κρητικά τοπωνύμια. Διήμερο Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 6-7 Νοεμβρίου 1998, Πρακτικά*, τόμ. Α', οργάνωση: Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Ρεθύμνης, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2000.
- , *Λαϊκή ιατρική, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 8-10 Δεκεμβρίου 2000, Πρακτικά*, Ρέθυμνο 2003.
- Ιστορικό Λεύκωμα 1986*, έκδοση «Καθημερινής», Αθήνα 1999.
- ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα 1981⁴.
- , *Αναφορά στον Γκρέκο*, εκδ. ΕΛΕΝΗΣ Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ, Αθήνα 1982², σελ. 104-105.
- , *Ο Καπετάν Μιχάλης (Ελευτερία ή Θάνατος)*, εκδόσεις Καζαντζάκη, Αθήνα 1998¹⁷, σελ. 74.

- ΚΑΪΡΗΣ ΜΙΧΑΗΛΗΣ, *Χαρτί και καλαμάρι - τα εργαλεία της γραφής*, εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 2008.
- ΚΑΛΛΙΑ ΕΛΕΝΗ, *Τα φωτισμένα παράθυρα διηγούνται ιστορίες. Για την Ελλάδα, τους Έλληνες και τη Βουλή των Ελλήνων*, σχέδια ΣΠΥΡΟΣ ΓΟΥΣΗΣ, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα ²1998.
- ΚΑΛΛΙΓΑΣ ΜΑΡΙΝΟΣ, *Γιαννούλης Χαλεπάς: η ζωή και το έργο του*, εκδ. Εμπορικής Τραπέζης, Αθήνα 1972.
- ΚΑΛΤΣΩΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Συνταγματική ιστορία της Ελλάδας, 1821-2001*, Αθήνα 2017.
- Σύνταγμα της Ελλάδος (2019) Αναθεωρημένο - ΦΕΚ 211/ Α/24-12-2019* (ψηφίστηκε στις 25 Νοεμβρίου 2019).
- ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΟΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ, *Του Αγίου Όρους τα δίκαια και προνόμια. Κατά τα χρυσόβουλλα των ιδρυτών αυτών, τα χρυσόβουλα και νεαράς των βυζαντινών αυτοκρατόρων, τους ιερούς κανόνες, τα υψηλά βεράτια, τα πατριαρχικά σιγγίλια, τα τυπικά αυτών και κανονισμούς, τα προαιώνια έθιμα και τις διεθνείς συνθήκας*, τύποις Αριστοβούλου Αναστασιάδου, Κωνσταντινούπολη 1913.
- ΚΑΝΑΡΟΓΛΟΥ Π., *Χαιρετισμός πρύτανη, στο Διαστάσεις της σύγχρονης γεωγραφίας: σπουδές και επαγγελματικές προοπτικές, διεπιστημονικότητα & εφαρμογές, στο Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Ημερίδας Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2000.*
- ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (κείμενα), *Κωνσταντινούπολη: οι πάνσεπτοι πατριαρχικοί ναοί*, εκδόσεις Μίλητος, Αθήνα 1996.
- ΚΑΦΕΤΖΑΚΗ ΤΟΝΙΑ, *Στιγμές του κρητικού ζητήματος στον Ρωμό του Γεωργίου Σουρή*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2020.
- ΚΕΚΑΥΜΕΝΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Το κρυφό σχολειό. Το χρονικό μιας ιστορίας*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2012.
- ΚΕΣΙΔΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, «Διαπολιτισμική εκπαίδευση: μια εισαγωγή», στο *Οδηγός επιμόρφωσης, διαπολιτισμική εκπαίδευση και αγωγή*, πρόλογος ΖΩΗ ΠΑΠΑΝΑΟΥΜ, εισαγωγή ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 18-36.
- ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Το θάυμα και η τραγωδία. Το Εικοσιένα από τον κόσμο του Ομήρου στην παγκόσμια επαρχία*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2020.

Βιβλιογραφία

- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο *Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, επιμέλεια Δ.Γ. ΤΣΑΟΥΣΗ, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Ι.Δ. Κολλάρου και Σίας ΑΕ, Αθήνα ³1998.
- ΚΙΤΣΙΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Προπαγάνδα και πιέσεις στη διεθνή πολιτική. Η Ελλάς και οι διεκδικήσεις της στη συνδιάσκεψη της ειρήνης (1919-1920)*, μετάφραση από τα γαλλικά ΞΕΝΗ ΚΟΤΖΙΑ, επιμέλεια μεταφράσεως ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΙΤΣΙΚΗΣ, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2018.
- ΚΙΤΣΟΣ Α. ΜΑΚΡΗΣ, *Μικρασιατικά υφαντά*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1983.
- ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ Γ., *Η τέχνη της αρχαίας Ελλάδας. Σύντομη ιστορία (1050-50 π.Χ.)*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα ³1994.
- ΚΟΛΕΦΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Η τεχνική του ψηφιδωτού*, εκδόσεις Εθνικού Οργανισμού Ελληνικής Χειροτεχνίας, Αθήνα 1970.
- ΚΟΝΔΗΣ Σ., «Από τη γαλλική επανάσταση στον Β' παγκόσμιο πόλεμο: μια συνομιλία της λογοτεχνίας με την ιστορία», *Διάλογος* 17 (2005), σελ. 31, 84.
- ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ Ζ.Μ. (επιστημονική επιμέλεια), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2015.
- ΚΟΡΩΣΗΣ Μ., «Ιστορική γεωγραφία και συγγενείς επιστήμες: περιορισμένος και ευρύτερος χώρος», στο *Διαστάσεις της σύγχρονης γεωγραφίας: σπουδές και επαγγελματικές προοπτικές, διεπιστημονικότητα & εφαρμογές*. Στο Πρακτικά 1ης Επιστημονικής Ημερίδας Συλλόγου Φοιτητών Τμήματος Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2000, σελ. 52-53.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. Ε', *Παράρτημα. Η Νέα Ελληνική Γλώσσα και τα Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Έθιμα*, Αθήνα 1952.
- ΚΟΥΜΑΡΗ-ΣΤΑΘΑΚΗ ΡΟΔΟΥΛΑ, *Τα υφαντά της Κρήτης: διακόσμηση και σύμβολα*, Δομός, Αθήνα 1987.
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, «Τα βιβλία των εμπορικών επιχειρήσεων», *Τετράδια Εργασίας* 21, *Αρχεία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων*, Πρακτικά Σεμιναρίου Ευρωπαϊκού Προγράμ-

- ματος “Leonardo 1995” (Αθήνα, Δεκέμβριος 1996), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1998, σελ. 35-40.
- ΚΥΠΡΙΩΤΑΚΗ ΚΛΕΑΝΘΗ, *Η Κρήτη μέσα από την παράδοση. Κρητικά δημοτικά τραγούδια*, Ηράκλειο 2005.
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ ΑΛΚΗ, *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1983.
- ΚΥΡΤΑΤΑΣ Ι. ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα, ο Αριστοτέλης και η σύγχρονη πολιτική θεωρία», *Μνήμων* 14 (1992), σελ. 205-222.
- ΛΑΖΟΣ Δ. ΧΡΗΣΤΟΣ, *Αρχιμήδης, ο ευφυής μηχανικός*, εκδόσεις Αίολος, Αθήνα 1995.
- ΛΑΖΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, *Γυναίκες και επανάσταση (1821). Από τον οθωμανικό κόσμο στο ελεύθερο ελληνικό κράτος*, εκδόσεις Διόπτρα, Αθήνα 2021.
- ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ ΙΩΑΝΝΑ, *Κοινωνιολογία και ιστορία: ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1989.
- ΛΕΜΟΝΙΔΟΥ Ε., *Η ιστορία στη μεγάλη οθόνη. Ιστορία, κινηματογράφος και εθνικές ταυτότητες*, εκδόσεις Ταξιδευτής Αθήνα 2017.
- ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ ΛΙΛΑ, *Αγεωγράφτος χώρα. Ελληνικά είδωλα στους επιστημολογικούς αναστοχασμούς της ευρωπαϊκής γεωγραφίας*, εκδόσεις Προπομπός, Αθήνα 2011· για ιστορικούς χάρτες, βλ. ενδεικτικά Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Ιστορικός άτλας*, ιστορική επεξεργασία ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ, εκδόσεις Δ. και Β. Λουκόπουλου, τεύχ. Α'-Γ', Αθήνα 1990.
- ΛΙΑΚΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το διεθνές γραφείο εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- LITSAS K.E. AND AL., *Βιβλιογραφία ελληνικής παλαιογραφίας. Δημοσιεύματα Ελλήνων της 50ετίας 1951-2000*, Θεσσαλονίκη 2003.
- ΛΟΥΚΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, «Κοινωνική ιστορία του Τανγκό. Από τις υποβαθμισμένες συνοικίες του Buenos Aires στα σαλόνια της Ευρώπης», *Μνήμων* 20 (1998), σελ. 251-270.

Βιβλιογραφία

- ΛΥΚΕΣΑΣ Χ. ΓΙΩΡΓΟΣ, *Ελληνικοί χοροί. Ιστορική -πολιτιστική -κοινωνιολογική και μουσικοκινητική θεώρηση*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1993· ΗΛΙΑ Σ. ΔΗΜΑ, *Ελληνικοί παραδοσιακοί χοροί*, Αθήνα 1979.
- ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ Κ.Ι., *Σφραγίδες ελευθερίας (1821-1832) - Σφραγίδες κοινοτήτων-μοναστηρίων προσωρινής διοικήσεως της Ελλάδος, ελληνικής πολιτείας, προσωπικές*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1983· ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Σφραγίδες κρητικής ελευθερίας (1821-1898)*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 1998.
- ΜΑΘΙΟΥΔΗ ΜΑΡΙΑΝΘΗ, *Η ελληνική επανάσταση του 1821 και ο Ευγένιος Ντελακρουά*, πτυχιακή εργασία στο ΠΤΔΕ του πανεπιστημίου Κρήτης, επιβλέπων καθηγητής ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, συνεπιβλέπων ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, Ρέθυμνο 2020.
- ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ Γ., *Δημοσθένους υπέρ της Ροδίων ελευθερίας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999· Δ. ΚΑΛΔΙΡΗ, Β. ΓΟΥΛΑΚΟΥ, *Δημοσθένη, Περί ειρήνης - Περί Αλλονήσου*, εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, Αθήνα 1970.
- ΜΑΡΕ ΚΑΡΑ, *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος. Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, μετάφραση ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΥΤΣΟΥΡΕΛΗΣ, Αθήνα 2010.
- MARSHAL TIM, *Η δύναμη της γεωγραφίας*, ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΤΣΟΥΛΑΣ (μτφρ.), ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ (επιμ.), εκδόσεις Διόπτρα, Αθήνα 2021.
- ΜΑΥΡΟΜΜΑΘΗ ΜΑΡΙΑ, ΜΑΚΡΙΔΟΥ - ΜΠΟΥΣΙΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΑ, «Καλλιεργώντας τη διαπολιτισμική συνείδηση μέσα από το μάθημα της ιστορίας», *Εφαρμοσμένη Παιδαγωγική, Περιοδική Ηλεκτρονική Έκδοση του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛΙΕ-ΠΕΚ)*, τεύχος 3 (2012), σελ. 1-13.
- ΜΑΥΡΟΣΚΑ Β. ΒΑΣΙΛΙΚΗ, *Η θεολογία των ιερών εικόνων στην ορθόδοξη εκκλησιαστική παράδοση και η λειτουργικοκανονική τεκμηρίωσή της*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2006.

- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., *Ελληνική λαογραφία: κοινωνική συγκρότηση - Ήθη και έθιμα - Λαϊκή τέχνη*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2011.
- ΜΕΓΚΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, *Εραλδικά σύμβολα και διάσημα του βασιλείου της Ελλάδος*, εκδότης Στέμμα, Αθήνα 2015.
- ΜΗΛΛΑ ΑΚΥΛΑ, *Σφραγίδες Κωνσταντινουπόλεως. Ενορίες αγιωτάτης αρχιεπισκοπής*, εκδόσεις Άγρας - Σύλλογος Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας η Μνημοσύνη, αρ. 4, Αθήνα 1996.
- MILLER T. STUART, *Νεότερη και σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία*, μετάφραση ΣΙΣΣΥ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, επιμέλεια-επίμετρο ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2018.
- ΜΙΟΝΙ ΕΛΠΙΔΙΟ, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004.
- MONTANARI MASSIMO, *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη*, μετάφραση ANNA ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΥ, επιμέλεια ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.
- Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Τοπία και φορεσιές της Ηπείρου [17ος-19ος αιώνας]. Από της συλλογή Βίκτωρος και Νιόβης Μελά. Μια έκθεση του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης για τα είκοσι χρόνια του Παραρτήματος Ιωαννίνων της ΕΛΕΠΑΠ, Δήμος Ιωαννιτών/ Δημοτική Πινακοθήκη*, 3-25 Νοεμβρίου 2001.
- ΜΟΥΝΤΑΚΗ ΜΑΡΙΑ, *Ιστορία και διεπιστημονικότητα: η μικρασιατική καταστροφή μέσα από το βιβλίο της Δ. Σωτηρίου «Μέσα στις φλόγες» και την ταινία «1922»*, πτυχιακή εργασία στο ΠΤΔΕ του πανεπιστημίου Κρήτης, επιβλέπων ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, συνεπιβλέπουσα ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΖΕΡΒΟΥ, Ρέθυμνο 2020.
- ΜΟΥΝΤΑΚΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, *Η στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα μέσα από το βιβλίο της Ζωρζ Σαρρή «Τα γενέθλια» και το ντοκιμαντέρ του Παντελή Βούλγαρη «Το χρονικό της δικτατορίας 1967-1974»*, πτυχιακή εργασία στο ΠΤΔΕ του πανεπιστημίου Κρήτης, επιβλέπων ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ, συνεπιβλέπουσα ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΖΕΡΒΟΥ, Ρέθυμνο 2020.
- ΜΟΥΡΕΛΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, «Το καθεστώς των τηλεπικοινωνιών στην Κρήτη», *Εγνατία* 1 (1989), σελ. 277-300.

Βιβλιογραφία

- ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ Χ., ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ ΣΠ., *Μεθοδολογία και ερμηνεία της ιστορίας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2017.
- ΜΠΕΓΖΟΣ Π. ΜΑΡΙΟΣ, *Συγκριτική θρησκευσιολογία*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2011.
- ΜΠΕΡΑΤΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Το πλατύ ποτάμι, με ανέκδοτες ημερολογιακές σημειώσεις*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα 1992.
- ΜΠΙΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Η διεπιστημονικότητα στην εκπαιδευτική πράξη», *Πολιτισμός και Έρευνα* 4 (2015), σελ. 55-64.
- ΜΥΡΙΒΗΛΗΣ ΣΤΡΑΤΗΣ, *Η ζωή εν τάφω*, Εστία, Αθήνα 2016 [Α' έκδοση 1926]· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ο Βασίλης ο Αρβανίτης*, Εστία, Αθήνα ²³2009 [Α' έκδοση 1943].
- ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Ελληνική τέχνη: βυζαντινά ψηφιδωτά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994.
- ΝΙΦΟΡΟΠΟΥΛΟΣ Ι. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Ιστορία της λογιστικής στην Ελλάδα», περιοδικό *Accountancy Greece*, περιοδικό οικονομικού λογισμού, τριμηνιαίου περιοδικό του Ινστιτούτου Εκπαίδευσης Σώματος Ορκωτών Ελεγκτών Λογιστών τεύχος 24 (Ιούλιος, Αύγουστος, Σεπτέμβριος 2016).
- (επιμέλεια), «Μια υπεράσπιση της λογιστικής με βάση της νεότερη ιστορία της», περιοδικό *Accountancy Greece*, περιοδικό οικονομικού λογισμού, τριμηνιαίου περιοδικό του Ινστιτούτου Εκπαίδευσης Σώματος Ορκωτών Ελεγκτών Λογιστών τεύχος 27 (Απρίλιος, Μάιος, Ιούνιος 2017), σελ. 42-47.
- OHLER NORMAN, *Υπέρ διέγερση, τα ναρκωτικά στο τρίτο ράιχ*, μετάφραση ΧΡΗΣΤΟΣ ΚΟΚΟΛΑΤΟΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΟΛΗΣ, Μεταίχμιο, Αθήνα 2018.
- ΟΤΤΑΒΙΑΝΙ JIM (κείμενο), PURVIS LELAND (σχέδιο), *Το παιχνίδι της μίμησης. Ο Άλαν Τιούρινγκ αποκωδικοποιείται*, μετάφραση ΣΤΑΜΟΣ ΤΣΙΤΣΩΝΗΣ, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2017.
- OSTROGORKY GEORG, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τόμ. Α', ιστορικές εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, *Το σεισμολόγιο Κρήτης του Παύλου - Βλαστού (464-1926)*, εκδόσεις Οσελότος, Αθήνα 2013.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ, *Βάσεις της χαρτογραφίας (πανεπιστημιακές σημειώσεις)*, Τμήμα Αγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005.

- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ ΙΩΑΝΝΑ, *Η ελληνική ενδυμασία από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, έκδοση Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 2000.
- ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ ΘΑΝΑΣΗΣ, *Γραμματόσημο και ιστορία. Η νεότερη ιστορία του ελληνικού έθνους μέσα από το γραμματόσημο*, εκδόσεις Ηλιοτρόπιο, Αθήνα 2007.
- ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΣΤΑΣ, *Βυζαντινή και ρωσική ζωγραφική, Εναλλακτικές εκδόσεις*, Αθήνα 2007.
- ΠΕΡΣΙΑΝΗΣ ΝΙΚΟΣ, *Σύντομη ιστορία των εμβολιασμών (1796-2011)*, Λευκωσία 2011.
- PINOL JEAN-LUC, *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, μετάφραση ΙΩΑΝΝΑ ΔΟΥΡΑΜΠΗ - ΕΦΗ ΚΑΝΝΕΡ, επιστημονική επιμέλεια ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2000.
- ΠΛΑΤΑΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ, «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιωτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *Κρητικά Χρονικά* 4 (1950), σελ. 463-524.
- POLLITT J.J., *Η τέχνη στην ελληνιστική εποχή*, μετάφραση ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΓΚΑΖΗ, επίβλεψη ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ, εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1994.
- PRUDHOMMEAU GERMAINE, *Ο χορός μέσα στην ιστορία. Από την αναγέννηση μέχρι τον 19ο αιώνα*, πρόλογος ΑΛΚΗΣ ΡΑΦΤΗΣ, μετάφραση ΛΩΡΕΤΑ ΜΩΡΑΪΤΗ, επιμέλεια ΡΑΦΤΗΣ ΑΛΚΗΣ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, εκδότης Τρόπος Ζωής, τόμ. Β', Αθήνα 2017.
- PUCHNER WALTER, *Με θέα το θέατρο. Ιστορικές, συγκριτικές και αναστοχαστικές μελέτες*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2017.
- RAMAGE H. NANCY & RAMAGE ANDREW, *Ρωμαϊκή τέχνη. Από τον Ρωμύλο έως τον Κωνσταντίνο*, μετάφραση Χ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΟΥ, επιμέλεια Θ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ, Laurence king, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
- ΡΑΦΑΗΛΙΔΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του νεοελληνικού κράτους (1830-1974)*, εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 82001.
- ΡΕΠΟΥΣΗ Μ., ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ Χ., *Προφορικές ιστορίες. Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την εκπαίδευση και την κοινότητα*, Χανιά: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων -

Βιβλιογραφία

- Διεύθυνση Πολιτισμού και Παιδείας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης χχ.
- ΡΕΠΟΥΣΗ ΜΑΡΙΑ, «Ιστορικός εγγραμματισμός: σχολικά εγχειρίδια ιστορίας», στο ΜΑΤΣΑΓΓΟΥΡΑ ΗΛΙΑ (επιμ.), *Σχολικός εγγραμματισμός: λειτουργικός, κριτικός, επιστημονικός*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2007, σελ. 401-407.
- ΡΙΤΣΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Ποιήματα (1930-1942)*, τόμ. Α', Κέδρος, Αθήνα ¹²1979.
- ΡΩΜΑΣ Γ. ΧΡΙΣΤΟΣ, *Λυσίας, Λόγος υπέρ του αδυνάτου, Εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, κριτική των επιχειρημάτων*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1990.
- ΣΑΚΚΑ ΑΓΓΕΛΙΚΗ, «Η ιστορία στην εποχή του οπτικού πολιτισμού: κινηματογράφος και διδασκαλία της ιστορίας», *Νέα Παιδεία* 122 (2007), σελ. 127-149.
- ΣΚΑΛΤΣΑ ΕΛΕΝΗ, *Ιστορία της φαρμακευτικής*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Σύνδεσμος Ακαδημαϊκών Ηλεκτρονικών Βιβλιοθηκών, 2015.
- ΣΚΟΥΤΕΛΗΣ ΝΙΚΟΣ, *Ο πόλεμος χωροτάκτης. Το δίκτυο των πόλεων-οχυρών στο κατά θάλασσαν κράτος της Βενετίας (16ος-17ος αιώνες)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2013.
- ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ., *Η έννοια των όρων «Θεολογία», «Θεολογείν», «Θεολόγος», εν τη διδασκαλία των ελλήνων πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων μέχρι και των Καππαδοκών*, Αθήνα 1972.
- ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ, *Ιστορίας μάθησις, ζητήματα φιλοσοφίας & διδακτικής της ιστορίας*, εκδόσεις «Γρηγόρη», Αθήνα 2013.
- , *Η ιστορία ως επιπτώχωση. Από μια ιστοριογραφία βουλιμική σε μια υδροκεφαλική διδακτική της ιστορίας*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 2020.
- ΣΜΠΩΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Ανώγεια: η ιστορία μέσα από τα τραγούδια τους*, Νέοι Καιροί - Αθηναϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1992.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΤΗ ΣΟΦΙΑ, *707 καρκινικές φράσεις... ένα παιχνίδι λέξεων...*, Captainbook.Gr, Αθήνα 2012.
- ΣΤΑΥΡΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών*,

- εκκλησιαστικών κλπ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890.
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΡΙΑΡΗ, *Ιστορία της Κρήτης*, τόμ. Α', Αθήνα 1930.
ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ ΜΑΝΟΣ, *Μια ιστορία της ζωγραφικής. Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση και από τους ιμπρεσιονιστές στον Πικάσο*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1997.
ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΔΙΔΩ, *Μέσα στις φλόγες*, Αθήνα 1978.
TALBOT RICE TAMARA, *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των Βυζαντινών*, μετάφραση Φ.Κ. ΒΩΡΟΥ, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2004.
ΤΖΟΥΚΑΣ ΒΑΓΓΕΛΗΣ, *Το φάντασμα του ναζισμού, μυθολογία και σαγήνη του Γ' ράιχ από την προπολεμική περίοδο έως τις μέρες μας*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2016.
THOMPSON P., *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική ιστορία*, ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ P.B., ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ N., (μτφρ.), ΜΠΑΔΑ Κ., ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ P.B. (επιμ.), εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2002.
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ ΜΑΝΟΛΗΣ, *Τα μυστικά των ονομάτων: τα οικογενειακά μας ονόματα*, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1982.
ΤΣΙΚΑΤΙΚΛΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, *Έστι μεν ουν Ελλάς και η Μακεδονία*, Μακεδονικές Εκδόσεις, Αθήνα 2004.
ΤΣΙΡΩΝΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, «Κοινωνική αλληλεπίδραση και κοινωνικές σχέσεις στο σχολείο. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στην ενσωμάτωση των μαθητών», στο *Οδηγός επιμόρφωσης, διαπολιτισμική εκπαίδευση και αγωγή*, πρόλογος ΖΩΗ ΠΑΠΑΝΑΟΥΜ, εισαγωγή ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 123-140.
ΤΣΟΥΝΑΚΟΣ ΘΩΝ, *Δραχμούλα μου, καλό σου ταξίδι... ένα μικρό εικονογραφικό ρέκβιεμ*, εκδόσεις Ηλιοτρόπιο, Αθήνα 2001.
ΤΣΟΥΧΛΑΡΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, *Οι χοροί της Κρήτης, μύθος, ιστορία, παράδοση*, Αθήνα 2000.
ΤΟΜΑΡΑ-ΣΙΔΕΡΗ ΜΑΤΟΥΛΑ, *Ιστορική δημογραφία*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1998.
FARRINGTON KARREN, *Ιστορικός άτλας των αυτοκρατοριών. Από το 4000 μέχρι τον 21ο αιώνα*, εκδόσεις Σαβάλας, Αθήνα 2005.
FEBVRE LUCIEN, *Εναισθησία και ιστορία, ιστορία και ψυχολογία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2015.

Βιβλιογραφία

- FREUD SIGMUND, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*, μετάφραση ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2014.
- ΦΕΙΔΑ ΒΛΑΣΙΟΥ, *Εκκλησιαστική ιστορία - Απ' αρχής μέχρι την εικονομαχία*, τόμ. Α', Αθήνα 2002³.
- , *Εκκλησιαστική ιστορία - Από την εικονομαχία μέχρι τη μεταρρύθμιση*, τόμ. Β', Αθήνα 2002³.
- FERRO MARC, *Οι επτά ηγέτες του πολέμου (1918-1945)*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.
- ΦΟΥΚΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, «Από τη μακρο- στη μικρο-ιστορία: η προφορική ιστορία ως πρωτογενής πηγή στην ιστορία της εκπαίδευσης», στο Κ. ΜΠΟΝΙΔΗΣ (επιμ.), *Επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα της επιστήμης της αγωγής*, Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Τομέα Παιδαγωγικής ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη Μάρτιος 2015, Θεσσαλονίκη 2015.
- ΦΡΑΓΚΟΣ Π. ΧΡΗΣΤΟΣ, *Ψυχοπαιδαγωγική: θέματα παιδαγωγικής ψυχολογίας, παιδείας, διδακτικής και μάθησης*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002.
- ΦΩΤΙΑΔΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Η επανάσταση του '21*, εκδοτικός οίκος Ν. Βότση, Αθήνα 1977.
- ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ. ΔΙΟΝΥΣΗΣ, *Το ένδυμα στην Αθήνα στο γύρισμα του 19ου αιώνα*, έκδοση Ελληνικού και Λογοτεχνικού Αρχείου, Αθήνα 1999.
- ΧΑΛΙΒΕΛΑΚΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ, *Αιρέσεις και δόγματα και θρησκευτικές παρεκκλίσεις*, εκδόσεις Φλώρος, Αθήνα χ.χ.
- ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ Γ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, *Η βιομηχανία της Ερμούπολης, τέλη 19ου αιώνα - 1940: τα εργοστάσια Καρέλλα, Λαδόπουλων, Βαρδάκα και Μπαρμπέτα. Η περίπτωση των πολυδύναμων επιχειρηματιών*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του πανεπιστημίου Κρήτης στη «Σύγχρονη Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία», Ρέθυμνο 2003.
- , «Τα βιομηχανικά αρχεία της Ερμούπολης», περιοδικό *Ε-Ιστορικά*, εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 191 (2003), σελ. 28-31.
- , «Η βιομηχανία της Ερμούπολης», περιοδικό *Ε-Ιστορικά*, εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 191 (2003), σελ. 20-25.

- , «Λογοτεχνία και ιστορία: όψεις της νεότερης ιστορίας της Κρήτης μέσα από λογοτεχνικά έργα του Νίκου Καζαντζάκη», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για τα 50 χρόνια από τον θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη*, «Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο κρητικός πολιτισμός», *Ηράκλειο / Μυρτιά 28-30/9/2007*, έκδοση Μουσείου Καζαντζάκη, Ηράκλειο 2009, σελ. 2-9.
- , *Εκκλησιαστικά χειρόγραφα. Περιληπτικές σημειώσεις*, Πατριαρχική Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης 2016.
- , *Εκκλησιαστική ιστορία. Σχεδιάγραμμα ακαδημαϊκών παραδόσεων*, Πατριαρχική Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Κρήτης, Ηράκλειο 2016.
- , *Εκκλησία και πολιτική στην Ελλάδα. Το οικουμενικό πατριαρχείο και ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας (1828-1831)*, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2017.
- , «Λογοτεχνία και ιστορία: ο Νίκος Καζαντζάκης και η διδασκαλία της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση», στο *Η θέση του Νίκου Καζαντζάκη την εκπαίδευση στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Εκδοχές πρόσληψης στη διδασκαλία και στην έρευνα*, *Πεπραγμένα Συνεδρίου*, 19-22 Οκτωβρίου 2017, έκδοση Μουσείου Νίκου Καζαντζάκη, Ηράκλειο 2019, σελ. 365-375.
- , «"Βίοι Παράλληλοι": Νίκος Καζαντζάκης, Παντελής Πρεβελάκης και η σχέση τους με τη νεότερη ιστορία της Κρήτης», στο *Πανελλαδικό Συνέδριο «Πνευματικότητα, Θρησκευτικότητα, Καζαντζάκης και Κρήτη»*, 9-10 Φεβρουαρίου 2018, Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης, Κολυμπάρι (Χανιά) 2019, σελ. 1-25.
- , *Διδακτική της νεότερης-σύγχρονης ιστορίας μέσα από τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο. Περιγραφή και περιληπτικές σημειώσεις μαθήματος (Δ05Π09)*. Πανεπιστήμιο Κρήτης-Σχολή Επιστημών Αγωγής (ΠΤΔΕ), Ρέθυμνο 2019.
- , «Έλλην, Ρωμιός, Γραικός: αναζητώντας τις ιστορικές καταβολές και τη χρήση των όρων», *Ημερίδα υπό την αιγίδα του οικουμενικού πατριαρχείου με τίτλο τη ρωμισύνη μην την κλαις*, 17 Νοεμβρίου 2018, Ηράκλειο Κρήτης 2019, σελ. 29-48.

- , «Ο Νίκος Καζαντζάκης και το κρητικό ζήτημα την περίοδο της Κρητικής πολιτείας (1898-1913)», στο *Επιστήμες Αγωγής* (Θεματικό τεύχος 2017 «Νίκος Καζαντζάκης: ξαναδιαβάζοντας τον συγγραφέα στη δεύτερη δεκαετία του 21ου αιώνα»), επιμ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΖΕΡΒΟΥ, ΕΛΠΙΝΙΚΗ ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ-ΣΟΥΡΗ, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα ΔΕ, Ρέθυμνο 2019, σελ. 148-169.
- , *Νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία. Από τη γαλλική και την ελληνική επανάσταση μέχρι τις απαρχές του Β' παγκοσμίου πολέμου, πανεπιστημιακές σημειώσεις*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Επιστημών Αγωγής, ΠΤΔΕ, Ρέθυμνο 2020.
- , *Μελετήματα εκκλησιαστικής ιστορίας και ιστορίας του νεότερου και σύγχρονου ελληνισμού*, εκδόσεις «Ηρόδοτος», Αθήνα 2020.
- ΧΑΡΡΙΣ ΤΖΟΝΑΘΑΝ, *Το Βυζάντιο και οι Σταυροφορίες*, εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2004, σελ. 13· γενικά για τις Σταυροφορίες, βλ. STEVEN RUNCIMAN, *Ιστορία των Σταυροφοριών*, τόμ. Α'-Γ', μτφρ. ΑΓΓΥ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ, εκδόσεις Γκοβόστης, Αθήνα 2006.
- ΧΑΝΙΩΤΑΚΗΣ Ν., «Διαθεματικότητα, διεπιστημονικότητα και σχολική πράξη» στο *Λογοτεχνία και διαθεματικότητα: ερευνητικές προσεγγίσεις των σχολικών εγχειριδίων και της διδακτικής πράξης*, ερευνητικό πρόγραμμα, πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Επιτροπή Ερευνών, Βόλος 2005, σελ. 2-3.
- ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003· ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η γηραιά σελήνη, η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία (1830-1940)*, Αθήνα 1993.
- ΧΕΓΚΕΛ ΓΚΕΟΡΓΚ, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2013.
- HOSLAG JONATHAN, *Παγκόσμια πολιτική ιστορία: 3.000 χρόνια πόλεμος και ειρήνη*, μετάφραση ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΑΓΚΟΣ, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2019.
- ΧΟΥΡΔΑΚΗΣ Γ. ΑΝΤΩΝΗΣ, *Θέματα από την ιστορία της παιδείας*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999.

- , *Από τη μικροϊστορία της εκπαίδευσης. Δύο ανέκδοτα λευκώματα φιλίας (1900-1904) και (1926-1927) και άλλα μικροϊστορικά τεκμήρια της σχολικής ζωής*, εκδόσεις Διάδραση, Αθήνα 2017.
- , *Ανομολόγητα μυστικά κοριτσιών από το παρελθόν*, εκδόσεις Δαρδανός, Αθήνα 2014.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές, φωτομηχανική επανέκδοση*, Αθήνα 2005, σελ. 38-39 (στο απόσπασμα διατηρείται η ορθογραφία της συγγραφέως εκείνη την εποχή).
- ΧΡΙΣΤΟΦΟΓΛΟΥ ΜΑΡΘΑ, *Η τέχνη του 20ού αιώνα. Συνοπτική εισαγωγή*, Αθήνα χ.χ.
- ΧΡΥΣΑΦΙΔΗΣ Κ., *Διαθεματική προσέγγιση της γνώσης. Διαθεματικότητα - Διεπιστημονικότητα - Ευέλικτη ζώνη - Μέθοδος Project - Ενιαία συγκεντρωτική διδασκαλία*, Δίπτυχο, Αθήνα 2011, σελ. 27.
- WEBER MAX, *Κοινωνιολογία του κράτους. Κοινωνιολογία της ορθολογικής οργάνωσης του κράτους και των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων και κοινοβουλίων*, εισαγωγή-μετάφραση ΜΙΧ. Γ. ΚΥΠΡΑΙΟΣ, εκδόσεις Κένταυρος, Αθήνα 1996.
- WHITE MICHAEL, *Λεονάρντο Ντα Βίντσι. Ο πρώτος επιστήμονας*, μτφρ. ΕΥΘΥΜΙΑ ΧΑΣΙΩΤΟΥ-ΚΟΥΙΜΤΖΗ, εκδόσεις Κάτοπτρο, Αθήνα, 2004.
- WILAIME JEAN-PAUL, *Κοινωνιολογία των θρησκειών*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2004.

Τύπος (ελληνικά και ξένα, επώνυμα ή ανώνυμα,
άρθρα και αφιερώματα στον τύπο,
κατά χρονολογική σειρά)

- ΛΑΝΤΟΡ Ρ., «Καρλ Μαρξ. Ο φιλόσοφος της επανάστασης», συνέντευξη αυτή παραχωρήθηκε από τον Καρλ Μαρξ στον δημοσιογράφο Ρ. Λάντορ, εφ. *The World*, Νέα Υόρκη, 18 Ιουλίου 1871, σελ. 8-15.
- Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1923.
- Εφ. *Ελληνικόν Μέλλον*, Αθήνα, 30 Οκτωβρίου 1940.

Εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα, 28 Μαρτίου 1961.

ΣΑΒΒΑΚΗΣ ΑΛΕΞΙΟΣ, «Εξιδανικεύοντας την Ελλάδα. Η ζωή και το έργο της Μικρασιάτισσας φωτογράφου Έλλης Σουγιουλτζόγλου-Σεραϊδάρη», στο αφιέρωμα *Επτά Ημέρες* «Η Ελλάδα με τον φακό της Nelly's», εφ. *Η Καθημερινή*, 30 Ιουνίου 1996, σελ. 2-7.

ΚΟΥΝΕΝΑΚΗ ΠΕΓΚΥ, «Νικόλαος Γύζης (1842-1901). Η πιο επιφανής φυσιογνωμία της ελληνικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα», αφιέρωμα «Νικόλαος Γύζης», *Επτά Ημέρες*, ένθετο της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 9 Μαρτίου 1997, σελ. 2-6 και κυρίως στη σελ. 5.

—, «Ελληνικές τοπικές ενδυμασίες», στο αφιέρωμα του ένθετου *Επτά Ημέρες*, της εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 14 Μαΐου 2000, σελ. 2-3.

ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ-ΜΩΡΑΪΤΗ ΠΗΝΕΛΟΠΗ, «Η νεόκοπη αστική Ελλάδα», στο αφιέρωμα του ένθετου *Επτά Ημέρες*, της εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 14 Μαΐου 2000, σελ. 30-31.

ΚΟΛΟΒΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, «Τα απομνημονεύματα αγωνιστών του '21», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα 24 Μαρτίου 2002.

ΚΟΥΖΙΝΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠΥΡΟΣ, «Ο Βενιζέλος αγνοούσε τη νίκη!», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 27 Οκτωβρίου 2002.

ΔΟΡΔΑΝΑΣ Ν. ΣΤΡΑΤΟΣ, «Η επιχείρηση “Μπαρμπαρόσα”», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 18 Ιουλίου 2010.

ΧΩΡΙΣ ΟΝΟΜΑ, «Το δώρο του Νείλου», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα, 19 Νοεμβρίου 2010.

ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ΠΕΡΙΚΛΗΣ, «Ο ανίκητος “στρατηγός Χειμώνας”», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 2012.

ΧΩΡΙΣ ΟΝΟΜΑ, «Ματιές στον κόσμο - ΑΜΒΟΥΡΓΟ, ΕΚΘΕΣΗ, Hamburger Kunsthall», Εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 6 Απριλίου 2014.

Εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα, 14 Ιουλίου 2015.

ΧΩΡΙΣ ΟΝΟΜΑ, «Αποστολή Πηνελόπη Gandhi: η ιερή τέχνη της υφαντικής στην Κρήτη», εφ. *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, Ρέθυμνο, 21 Ιουλίου 2017.

ΠΕΤΡΟΥ ΜΗΝΑΣ, «Ο Μαρξ ως φιλόσοφος», εφ. *Η Αυγή*, Αθήνα, 2 Ιουλίου 2018.

ΧΩΡΙΣ ΟΝΟΜΑ, «Πώς προέκυψε η φράση “Γιάννης κερνάει, Γιάννης πίνει”», εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα, 7 Ιανουαρίου 2020.

- ΜΥΡΤΣΙΩΤΗ ΓΙΩΤΑ, «Με τη σφραγίδα της ιστορίας», εφ. *Η Καθημερινή*, Αθήνα, 22 Φεβρουαρίου 2020.
- ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Οι επερχόμενοι πόλεμοι για το νερό», εφ. *Το Βήμα*, Αθήνα, 26 Αυγούστου 2021,
- ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Μίκης Θεοδωράκης: “Σε αυτό το φέρετρο ακουμπά η Ελλάδα...”», εφ. *Νέα Κρήτη*, Ηράκλειο, 11 Σεπτεμβρίου 2021.
- ΧΩΡΙΣ ΟΝΟΜΑ, “AD and BC become CE and BCE”, εφ. *Evening Standard*, Λονδίνο, 19 Φεβρουαρίου 2002.
- IDA AKERSTEDT, “PC gone mad: Schools scrap BC and AD to avoid offending non-Christians”, εφ. *Express*, Λονδίνο, 1 Οκτωβρίου 2017.
- ΧΩΡΙΣ ΟΝΟΜΑ, “To BCE or not to BCE? Common era of BC and AD appears to be over”, εφ. *The Telegraph*, 1 Οκτωβρίου 2017.

Πηγές από το διαδίκτυο

(Αναφέρονται όλες αυτές που λειτουργούν ως παραπομπές του κειμένου, με τη σειρά που αναφέρονται στο παρόν έργο, εκτός από τους ιστότοπους και τις ιστοσελίδες που χρησιμεύουν ως πηγές κάτω από το εικονιστικό υλικό του βιβλίου).

- “Warrior in iconic Iwo Jima flag-raising photo was misidentified, Marines Corps acknowledges” <https://www.nbcnews.com/news/us-news/warrior-iconic-iwo-jima-flag-raising-photo-was-misidentified-marines-n1064766> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.8.2021).
- <https://blog.lore.online/2019/08/30/disciplinarity.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).
- ΠΛΑΚΙΤΣΗ ΚΑΤΕΡΙΝΑ, Παρουσίαση με θέμα: «Διεπιστημονικά και διαθεματικά προγράμματα σπουδών» - Μεταγράφημα παρουσίασης. Πρβλ. <https://slideplayer.gr/slide/11999114/> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).
- <https://blog.lore.online/2019/08/30/disciplinarity.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).

Βιβλιογραφία

- <https://www.arj.no/2012/03/12/disciplinarity-2/> (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).
- Εισήγηση ΗΛΙΑ ΜΑΤΣΑΓΓΟΥΡΑ σε ημερίδα στο πανεπιστήμιο Ιωαννίνων σε συνεργασία με τη Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος.
https://www.syllogosperiklis.gr/old/eisigiseis_Ioanninon/matsagouras.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 30.6.2021).
- ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ Κ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Ανθρωπιστικές-κοινωνικές και θετικές-φυσικές επιστήμες: παράλληλοι κόσμοι ή ενότητα των επιστημών;», στο <https://www.phil.auth.gr/wp-content/uploads/2018/10/Ομιλία-Κοσμήτορα-ΦΛΣ-στη-ΣΘΕ.pdf> (ημερομηνία πρόσβασης: 25.6.2021).
- “On Being a Scientist”, USA National Academy of Sciences, 1989, National Academy Press, Washington, D.C., 1989, <http://www.pnas.org/cgi/reprint/86/23/9053> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.7.2021). <https://slideplayer.gr/slide/13507747/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.7.2021).
- Team Leverage Edu, “Branches of Science” στο <https://leverageedu.com/blog/branches-of-science/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.7.2021).
- ΒΟΚΟΒΑ G.I., “Cracking the code: girls’ and women’s education in science, technology, engineering and mathematics (STEM)”, Unesco 2017, in <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000253479>
- DILEEPA DILAN, “Branches of Sciences - The Complete List [2021 update]” στον διαδικτυακό ιστότοπο: <https://www.science-mirror.com/branches-of-science-the-complete-list/#What%20are%20the%20Social%20Sciences> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.7.2021).
- Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη «Δημόσια Ιστορία», Θεματική Ενότητα ΔΙΣ55 «Ιστορία και Χώρος», <https://www.eap.gr/education/postgraduate/biannual/public-history/topics/> (ημερομηνία πρόσβασης: 11.6.2021).
<https://www.jewishvirtuallibrary.org/stars-triangles-and-markings> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.8.2021).
- Grand Larousse*, τόμ. 2ος, *Παγκόσμια ιστορία, κοινωνικές ιδέες, θρησκεία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

- 2001, κεφ. «Ιουδαϊσμός», σελ. 243. <http://www.religious-tolerance.org/ce.htm> (ημερομηνία πρόσβασης 11.8.2021).-
- ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ Κ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Σχέσεις ιστορίας και κοινωνιολογίας: η περίπτωση του ελληνικού δευτεροβάθμιου σχολείου», στο *Πρακτικά του 3ου Διεθνούς Συνεδρίου «Ιστορία της Εκπαίδευσης» (Πάτρα, Οκτώβριος 2004)*. ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα 2004, σε ηλεκτρονική μορφή CD-Rom και στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/mayroskoufis.htm> (ημερομηνία πρόσβασης: 4.5.2021).
- Πρωτόκολλο του Λονδίνου από την επίσημη ιστοσελίδα του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών. <https://200years.mfa.gr/international-treaties/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.8.2021).
- Γενικό Προξενείο της Κίνας στη Νέα Υόρκη και συγκεκριμένα το δημοσίευμα με τίτλο “Great Wall of China from Space”, <https://www.mfa.gov.cn/ce/cgny//eng/xw/t106405.htm> (ημερομηνία δημοσίευσης: 3.8.2021).
- «Η Βουλή: Το Κτήριο. Η ιστορία του κτηρίου», στην επίσημη ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/ToKtirio/Istoria-Ktiriou/Grand-Larousse,τόμ.2ος,Παγκόσμιαιστορία,κοινωνικέςιδέες,θρησκεία>, <https://www.bbc.com/news/world-africa-45900712> (ημερομηνία πρόσβασης, 10.8.2021).
- Για τη σχέση ιστορίας-λογοτεχνίας στο διαδίκτυο, βλ. και https://www.greek-language.gr/digitalResources/literature/education/greek_history/index.html?subpoint=117#pretty-Photo (ημερομηνία πρόσβασης: 3.5.2021).
- Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη «Δημόσια Ιστορία», Θεματική Ενότητα ΔΙΣ62 «Ιστορία και κινηματογράφος», <https://www.eap.gr/education/postgraduate/biannual/public-history/topics/> (ημερομηνία πρόσβασης: 11.6.2021).
- <https://www.iefimerida.gr/news/475463/olokayto-ma-pos-mia-amerikaniki-tileoptiki-seira-1979-allaxe-ti-germania> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.9.2021).

Βιβλιογραφία

- <https://www.mixanitouxronou.gr/ine-treli-afti-vavari-ech-tisan-palati-tou-othona-eki-pou-ta-kreata-de-sapizan/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.6.2021).
- <https://nhmuseum.gr/poioi-eimaste/to-megaro-tis-palaias-voulis> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.6.2021).
- <https://www.historical-quest.com/arxeio/mesaioni-ki-istoria/356-byzantine-art-deigmata-zwgrafikis-glyptikis-kai-arxitektonikis.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.6.2021).
- <https://gr.euronews.com/2016/11/25/catholic-and-orthodox-christian-churches-compared> (ημερομηνία πρόσβασης: 3.6.2021).
- Άρθρο «Όλη η αλήθεια για το ρητό “Μία εικόνα, χίλιες λέξεις”» <https://www.news.gr/oikonomia/business-stories/article/828062/oli-i-alithia-gia-to-mistirio-rito-mia-ikona-chilies-lexis.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.12.2019).
- <https://panoreon.gr/en/penelope-gandhi-mission/identity/> (ημερομηνία πρόσβασης: 19.4.2021).
- Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη «Δημόσια Ιστορία», Θεματική Ενότητα ΔΙΣ64 «Προφορική Ιστορία», <https://www.eap.gr/education/postgraduate/biannual/public-history/topics/> (ημερομηνία πρόσβασης: 11.4.2021).
- <http://oralhistorygroups.gr/oralhistorygroups/> (11.4.2021).
- <https://www.occupation-memories.org/project/team/index.html> (11.4.2021).
- «Μια “αιρετική” άποψη για την “κόντρα” Βενιζέλου-Κωνσταντίνου πριν από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης», στο <https://cognoscoteam.gr> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.6.2021).
- ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ Γ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Ένας αφανής ήρωας», <https://www.ekriti.gr/apopseis/enas-afanis-iroas-toy-emmanoyil-g-halkiadaki> (ημερομηνία πρόσβασης: 29.12.2016).
- , «Ένα γράμμα από το μέτωπο», <https://www.ekriti.gr/apopseis/ena-gramma-apo-to-metopo-toy-emmanoyil-halkiadaki> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.6.2021).
- <http://ebooks.edu.gr/ebooks/handle/8547/2069> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).

- <http://arxeiomnimon.gak.gr> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).
https://www.benaki.org/index.php?option=com_landings&view=search§ion=collectionitems&type=archives&Itemid=365&lang=el (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).
- <https://www.mfa.gr/diplomatiko-kai-istoriko-arheio/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.3.2021).
shorturl.at/iHMS5 (ημερομηνία πρόσβασης: 2.3.2021).
<https://www.venizelos-foundation.gr/el/psifiako-arheio-2/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.3.2021).
<https://www.nationalarchives.gov.uk/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).
<https://www.archives.gov/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).
- Ερευνητικό πρόγραμμα λυκείου για την ελληνική επανάσταση του 1821 με τίτλο «Το Ναύπλιο και η Αργολίδα κατά την επανάσταση του 1821: τόπος και κόσμος», ακαδημαϊκός συντονιστής ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ:
<https://el.greece.chs.harvard.edu/research-fellowships/1821-high-schools> (ημερομηνία πρόσβασης: 10.1.2021).
https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/istoriografia/page_017.html (ημερομηνία πρόσβασης: 1.4.2021)
- ΒΟΓΛΗ Κ. ΕΛΠΙΔΑ, «Τι πρέπει να γνωρίζει ο ιστορικός για την επιστήμη και το επάγγελμά του;»,
https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/3828/1/00_chapter_08.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 4.5.2021).
- Για τη βύθιση του περσικού στόλου στη Χαλκιδική, βλ. και <https://www.timetoast.com/timelines/492-479> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021).
- ΖΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Δ., «Τα “περίεργα” φαινόμενα της παραμονής της άλωσης της Πόλης από τους Τούρκους (μέρος 1ο)», «<http://ziakopoulos.blogspot.com/2020/05/1.html>» (ημερομηνία πρόσβασης: 10.6.2021).
- ΧΑΛΚΙΑΔΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, «Αναπάντητα ερωτήματα γύρω από τον σεισμό στην ευρύτερη περιοχή του Αρκαλοχωρίου - Η συμβολή της ιστορίας στη διερεύνησή τους», <https://www.ekriti.gr/category/apopseis> & <https://www.ekriti.gr/ap->

Βιβλιογραφία

- opseis/anapantita-erotimata-gyro-apo-to-seismo-stin-ey-ryteri-periohi-toy-arkalohorioy-toy-manoy (ημερομηνία πρόσβασης: 10.6.2021).
<https://www.accountancygreece.gr> (ημερομηνία πρόσβασης: 17.5.2021).
- Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στη «Δημόσια Ιστορία», Θεματική Ενότητα ΔΙΣ54 «Ιστορία και ΜΜΕ», <https://www.eap.gr/education/postgraduate/biannual/public-history/topics/> (ημερομηνία πρόσβασης: 11.4.2021).
- Άρθρο με τίτλο «Οι πιο αδίστακτοι ηγέτες στην ιστορία», <https://www.fortunegreece.com/photo-gallery/i-pio-adistakti-igetes-stin-istoria/#2> (ημερομηνία πρόσβασης: 5.5.2021).
- Ομιλία Γιώργου Ρωμαίου στο προεδρικό μέγαρο της Κύπρου με τίτλο «Η συμβολή των δημοσιογράφων στην ιστορία», Λευκωσία, 6 Ιουνίου 2019. Βλ. <https://giorgos-romaios.gr/index.php/epikairothta-arxeio-arthrvn/700-2019-06-17-05-28-25> (ημερομηνία πρόσβασης 10.6.2021).
- Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου. <https://www.sah.aegean.gr/to-tmima/koinoniki-anthropologia/> (ημερομηνία πρόσβασης 10.5.2021).
- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», <http://www.venizelosarchives.gr/gen.asp> (ημερομηνία πρόσβασης: 19.1.2021).
- Musixmatch.
<https://exploringgreece.tv/moyseia-athina-pirea/gnoriste-to-moyseio-tis-poleos-ton-athinon/8181/> (ημερομηνία πρόσβασης: 2.5.2021).
- ΤΥΡΟΒΟΛΑ Κ. ΒΑΣΙΛΙΚΗ, ΙΩΑΚΕΙΜ Κ. ΚΑΡΕΠΙΔΗΣ, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Γ. ΚΑΡΔΑΡΗΣ, «Ποντιακοί χοροί»: παρελθόν και παρόν. Δομική-μορφολογική και τυπολογική προσέγγιση» στο *Αναζητήσεις στη Φυσική Αγωγή & τον Αθλητισμό*, τόμ. 5, 2 (2007), Ελληνική Ακαδημία Φυσικής Αγωγής, σελ. 240-263.
<https://www.mixanitouxronou.gr/giannis-kerna-ke-giannis-pini-pos-vgique-i-gnosti-parimia-ke-ti-schesi-iche-o-giannis-me-ton-kolokotroni/> (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2020).
- ΝΑΤΣΟΥΛΗΣ ΤΑΚΗΣ, *Λέξεις και φράσεις παροιμιώδεις*, εκδόσεις Αστερίας, Αθήνα 2007· πρβλ. <https://www.enikos.gr/soci->

ety/pos-kathierothike-i-frasi-giannis-kernaei-giannis-pinei-poia-i-sc/1355382/ (ημερομηνία πρόσβασης: 1.3.2021).

“Center for Hellenic Studies” (Harvard University): <https://chs.harvard.edu/> και “The Hellenic Institute” (Royall Holloway, University of London):

<https://www.royalholloway.ac.uk/research-and-teaching/departments-and-schools/history/research/our-research-centres-and-institutes/the-hellenic-institute/> (ημερομηνία πρόσβασης 30.01.2019).

Summary

History: interdisciplinary dimensions and approaches
(exemplary paradigms in research and teaching practice)

or “How to make History an interesting subject
through Interdisciplinarity”

Nowadays teaching or studying History should not be confined to political events as it was by ancient historians, but, rather, should be open to other complex issues which require careful investigation and collaboration between History and other disciplines. Interdisciplinarity in history is a process of answering questions or examining a variety of different topics. Therefore, history “should not be regarded as a stationary subject”.

Hence, teaching History through interdisciplinary sources, such as Religions, Literature, Oral History, Photography, Cinema, Arts, Geography, Medicine, Biology, Archives/Records, Archaeology, Music, Theater, Physics, Mathematics, Politics, Sociology, Philosophy, even Psychology, or other disciplines, combined with visiting a museum, a cinema, a gallery, an archive or an archaeological site/historical monument, or looking at maps, makes the teaching process more accessible, and History more interesting, in relevance and in reference to other disciplines. Furthermore, it improves the students’ critical thinking skills and makes teaching History a fun, not a typical, rather boring, process.

Moreover, the study of History through interdisciplinary sources, as mentioned above, could create an overall and representative picture of the past. It helps to clear the otherwise unknown past, by shedding light on all the diverse aspects of human History.

In conclusion, Interdisciplinarity can make History be seen under a new, fresher perspective, and change the way that traditionally has been researched and taught. Hopefully, the interdisciplinary approach will become an essential tool for all the historians of the future.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	11
<i>Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της Ιστορίας. Ενδεικτικά παραδείγματα στη διδακτική πράξη και στην έρευνα</i>	17
Εισαγωγή	19
Κεφάλαιο I. Η Διεπιστημονικότητα στις Επιστήμες .	25
Κεφάλαιο II. Η Διεπιστημονικότητα στην Ιστορία ...	33
<i>Ενδεικτικά παραδείγματα διεπιστημονικών διαστάσεων και προσεγγίσεων της Ιστορίας</i>	39
Κεφάλαιο I. Ιστορία και Γεωγραφία / Περιβάλλον / Ιστορική Γεωγραφία / Χαρτογραφία / Χώρος / Ο ρόλος του νερού	43
Κεφάλαιο II. Ιστορία και Θρησκεία, Θρησκευολογία / Θεολογία / Εκκλησιαστική Ιστορία και ο ρόλος της Θρησκείας στη διαμόρφωση της ιστορίας.	71
Κεφάλαιο III. Ιστορία και Λογοτεχνία (Απομνημονεύματα, Πεζογραφία, Ποίηση, Αγιογραφικά Κείμενα)	97
Κεφάλαιο IV. Ιστορία και Κινηματογράφος	125
Κεφάλαιο V. Ιστορία και Τέχνες (Ενδεικτικά παραδείγματα απεικονιστικών Τεχνών)	139

Ζωγραφική (139). Αρχιτεκτονική / Πολεοδομία (165). Γλυπτική (185). Ιστορία και άλλες μορφές απεικονιστικής τέχνης (Σκίτσα, Κόμικς, Γελοιογραφίες, Εραλδική-Γενεαλογία, Υφαντική, Γραμματόσημα) (201).

Κεφάλαιο VI. Ιστορία και Φωτογραφία (και Επιστολικά Δελτάρια - Καρτ ποστάλ)	213
Κεφάλαιο VII. Ιστορία και Προφορική Ιστορία, Μικροϊστορία, Τοπική Ιστορία	241
Κεφάλαιο VIII. Ιστορία και Επιστολογραφία (Δημόσιες ή ιδιωτικές επιστολές) και Τηλεγραφήματα...	247
Κεφάλαιο IX. Ιστορία και Αρχεία (Δημόσια και ιδιωτικά)	255
Κεφάλαιο X. Ιστορία και Πολιτική / Πολιτικά κείμενα, Ρητορική	259
Κεφάλαιο XI. Ιστορία και Αρχαιολογία, Μουσειολογία / Μουσειακή Εκπαίδευση	265
Κεφάλαιο XII. Ιστορία και Φυσική (Μετεωρολογία, Κλίμα, Φυσικά Φαινόμενα, Σεισμοί).....	269
Κεφάλαιο XIII. Ιστορία και Τεχνολογικές Ανακαλύψεις	275
Κεφάλαιο XIV. Ιστορία και Μαθηματικά	281
Κεφάλαιο XV. Ιστορία και Οικονομία / Λογιστική ...	283
Κεφάλαιο XVI. Ιστορία και Μύθοι, Θρύλοι, Δημοτικά Τραγούδια, Φήμες, Ανέκδοτα, Σατυρικά Στιχουργήματα.....	287
Κεφάλαιο XVII. Ιστορία και Ιατρική / Φαρμακολογία, Βιολογία, Επιδημιολογία.....	289
Κεφάλαιο XVIII. Ιστορία και Ψυχολογία (Μελέτη της προσωπικότητας συγκεκριμένων ιστορικών προσώπων).....	303

Πίνακας περιεχομένων

Κεφάλαιο XIX. Ιστορία και Δημοσιογραφία, ΜΜΕ (ο ρόλος του Τύπου).....	307
Κεφάλαιο XX. Ιστορία και Κοινωνιολογία.....	315
Κεφάλαιο XXI. Ιστορία και Λαϊκός Πολιτισμός / Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία	319
Κεφάλαιο XXII. Ιστορία και ΤΠΕ	321
Κεφάλαιο XXIII. Ιστορία και Φιλοσοφία και Φιλοσοφία της Ιστορίας.....	327
Κεφάλαιο XXIV. Ιστορία και Νομική (Νομοθεσία) ..	331
Κεφάλαιο XXV. Ιστορία και Νομισματολογία / Νομισματική	337
Κεφάλαιο XXVI. Ιστορία και Σφραγιστική ή Σφραγιδογραφία ή Σιγγιλογραφία	343
Κεφάλαιο XXVII. Ιστορία και Επιγραφική (και γενικά Γραφή)	349
Κεφάλαιο XXVIII. Ιστορία και Παλαιογραφία (και γενικά χειρόγραφα).....	355
Κεφάλαιο XXIX. Ιστορία και Μουσική (Λαϊκά Άσματα, Τραγούδια), Όπερα, Θέατρο, Σύγχρονα Τραγούδια, Χορός.....	361
Κεφάλαιο XXX. Ιστορία και Διατροφή.....	373
Κεφάλαιο XXXI. Ιστορία και Δημογραφία.....	379
Κεφάλαιο XXXII. Ιστορία και Έμφυλη Ταυτότητα. Ο ρόλος των γυναικών στη διαμόρφωση της Ιστορίας	381
Κεφάλαιο XXXIII. Ιστορία και Ενδυματολογία	387
Κεφάλαιο XXXIV. Ιστορία και Γλώσσα, Ονοματολογία, Τοπωνύμια	393

Κεφάλαιο XXXV. Ιστορία και Επιστήμες της Εκπαί- δευσης και της Αγωγής	401
Αντί επιλόγου	407
Βιβλιογραφία	411
Summary.....	449
History: interdisciplinary dimensions and approaches (ex- emplary paradigms in research and teaching practice) or “How to make History an interesting subject through In- terdisciplinarity” (451).	

ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑ

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

- Αλέξανδρος Ν. Ακριτόπουλος, *Η ποίηση για παιδιά και νέους. Έρευνα, μελέτη και διδασκαλία* (1993).
- Αλέξανδρος Ν. Ακριτόπουλος, *Το νεοελληνικό λαϊκό παραμύθι ως λογοτέχνημα. Τα παραμύθια της Χαλδίας* (2011).
- Αλέξανδρος Ν. Ακριτόπουλος (επιστημονική επιμέλεια), *Ελληνική παιδική-νεανική λογοτεχνία. Ιστορία, κριτική, διδασκαλία* (2004).
- Κική Αλατζόγλου-Θέμελη, *άνωφελές διήγημα; κείμενα για την Ιστορία* (2022).
- Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Λαύρειο Αττικής. Η εθνοϊστορία και η εθνοκοινωνιολογία μιας βιομηχανικής πόλης* (2019).
- Σαμίρ Αμίν (Samir Amin), *Τάξη και έθνος στην ιστορία και η σύγχρονη κρίση*, μετάφραση από τα γαλλικά Πετρικλής Νεάρχου, συνεργασία Χρήστος Ιωάννου (1996).
- Τροοδία Αριστοδήμου, *Ποίηση και μεταποίηση. Αίσθηση μύθου και ιστορίας στο έργο του Κυριάκου Χαραλαμπίδη* (2021).
- Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα. Έρευνα, πορίσματα, διδάγματα* (2001).
- Ιωάννης Βασιλακάκος, *Αχαρτογράφητα νερά. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική λογοτεχνία* (2018).
- Αντώνιος Β. Βασιλείου, *Οι Αρβανιτόβλαχοι (Καραγκούνηδες) της Ακαρνανίας. Από τον μύθο στην πραγματικότητα* (2019).
- Αντώνιος Β. Βασιλείου, *Το αρβανιτοβλάχικο (καραγκούνικο) γλωσσικό ιδίωμα της Ακαρνανίας. Φωνολογική, λεξιλογική και μορφοσυντακτική περιγραφή* (2015).

- Κωνσταντίνος Βάσσης, *Τὸ πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Ἐπιστήμη - ἰδεολογία - πολιτική* (¹2015).
- Κωνσταντίνος Βάσσης, *24 μορφὲς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* (¹2017).
- Κωνσταντίνος Βάσσης, *Ἡ γλῶσσα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Δεκαοκτὼ μαρτυρίες* (¹2019).
- Νίκος Μ. Γεωργιάδης, *Οδηγὸς για τη σκανδιναβική αστυνομική λογοτεχνία* (¹2021).
- Νίκος Μ. Γεωργιάδης, *Σκανδιναβική αστυνομική λογοτεχνία. Ὅψεις της κοινωνίας και της πολιτικῆς* (¹2018).
- Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος - Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου, *Ἡ ὁργάνωσις τῆς διοικητικῆς δικαιοσύνης κατὰ τὴν περίοδον 1833-1844. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ διοικητικοῦ δικαίου* (¹2018).
- Βασίλειος Εμμ. Δημογεροντάκης, *Αρχαία ελληνική θεματογραφία. Ἐπιλογή 62 αρχαιοελληνικῶν κειμένων κατὰ τὴν ὕλην του συντακτικοῦ* (¹2022).
- Διαρκές Δικαστήριον τῶν Λαῶν, *Τὸ ἐγκλημα της σιωπῆς. Ἡ γενοκτονία τῶν Ἀρμενίων*, πρόλογος Περικλῆς Ροδάκης, μετάφραση ἀπὸ τα ἀγγλικά και τα γαλλικά Γιάννα Κούρτοβικ - Σήφης Κασσεσιάν (¹1988).
- Διεθνὴς Ἐνωση για τα Δικαιώματα και τὴν Ἀπελευθέρωση τῶν Λαῶν / Ἑλληνικὴ Ἐνωση για τα Δικαιώματα και τὴν Ἀπελευθέρωση τῶν Λαῶν / Ἰδρυμα Μεσογειακῶν Μελετῶν, *Ὁ πολιτιστικὸς ἰμπεριαλισμὸς*, πρόλογος Γιάγκος Ἀνδρεάδης («Πολιτιστικὸς ἰμπεριαλισμὸς και εθνικὴ ταυτότητα»), μετάφραση ἀπὸ τα ἰταλικά Λήδα Ἰστικοπούλου (²1987).
- Κωνσταντίνος Φ. Δουκάκης, *Τὸ κοινωνικὸ κράτος σε δοκιμασία. Ἡ κοινωνικὴ ασφάλιση στην Ελλάδα (19ος-20ός αἰώνας)* (²2018).
- Γεράσιμος Γ. Ζώρας, *Γιάννη Ψυχάρη, Fioretti per Francesca. Ἐνας εἰκονικὸς ἔρωτας σε γλῶσσα ἰταλική, προλεγόμενα, κείμενα, μετάφραση ἀπὸ τα ἰταλικά, σχόλια* (¹2017).

- Γεράσιμος Γ. Ζώρας, *Ιταλία, τὸν τραγουδιστὴ γεννᾷς. Μελετήματα ἑλληνο-ιταλικοῦ θεματολογίου* (¹2015).
- Χρυσάνθη Καμπουράκη, *Ἡ πολιτικὴ πορεία τῆς Ελλάδας 2015-2020. Σταθμοὶ τῆς διακυβέρνησης τοῦ Αλέξη Τσίπρα (2015-2019) καὶ τοῦ Κυριάκου Μητσοτάκη (2019-2020). Πολιτικὸ ἀπάνθισμα τῶν κυριότερων πολιτικῶν καὶ οικονομικῶν γεγονότων τῆς ἐσωτερικῆς καὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ελλάδας (2015-2020)* (¹2021).
- Δημήτρης Κιτσίκης, *Ἡ Ἑλλὰς τῆς 4ης Αὐγούστου καὶ οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις. Τὰ ἀρχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ ὑπουργείου ἐξωτερικῶν (1936-1941)* (³2018).
- Δημήτρης Κιτσίκης, *Περὶ ἡρώων. Οἱ ἥρωες καὶ ἡ σημασία τοὺς γιὰ τὸν σύγχρονο ἑλληνισμό* (¹2014).
- Δημήτρης Κιτσίκης, *Προπαγάνδα καὶ πιέσεις στὴν διεθνῇ πολιτικῇ. Ἡ Ἑλλὰς καὶ οἱ διεκδικήσεις τῆς στὴν Συνδιάσκεψη τῆς Εἰρήνης (1919-1920)* (¹2018).
- Δημήτρης Κιτσίκης, *Συγκριτικὴ ἱστορία Ἑλλάδος-Κίνας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα* (¹2006).
- Γεώργιος Κλεάνθης, *Ποιήσεις. Τα νέα ευρήματα, εισαγωγή, ἔκδοση κειμένων, σχόλια* Μανώλης Γ. Βαρβούνης - Δημοσθένης Μ. Στρατηγόπουλος (¹2021).
- Νικόλαος Κ. Κοιλάκος, *Το πεδίο τῶν στενῶν σχέσεων* (¹2013).
- Μαρία Κ. Κουμαριανού, *Κύπρος. Εθνογραφικὸ ημερολόγιο καὶ ἄλλες σημειώσεις (ἐλεύθερες περιοχές - κατεχόμενα - μαρωνιτοχώρια) 2002-2010* (¹2020).
- Μαρία Κ. Κουμαριανού, *Ψαρά. Τα σιωπηλὰ μονοπάτια τῆς ἱστορίας. Μια ἀρχεὶακή καὶ εθνογραφικὴ μελέτη γιὰ τὴ μεταβίβαση περιουσίας καὶ τὴν κοινωνικὴ διαστρωμάτωση* (¹2017).
- Εμμανουὴλ Μ. Μανιουδῆς, *Μεταξὺ δημιουργικῆς γραφῆς καὶ ἱστορίας. Οικονομικὴ κρίση, κοινωνικὴ ἀναπαραγωγή καὶ ἰδεολογικὲς μεταλλαγές ἀπὸ τὴν ἀστικὴ λογοτεχνία τοῦ ὕστερου 19ου αἰῶνα, πρόλογος* Δημήτριος Μ. Μυλωνάκης (¹2019).

Σέργιος Εμμ. Μαραβέλιας, *Καὶ λίθον τίμιον πολύν. Δοκίμια αἰσθητικῆς καὶ λογοτεχνίας*, πρόλογος Βαγγέλης Αθανασόπουλος (¹1996).

Βασίλειος Γ. Μαραγκός, *Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα. Ρομαντική φιλοπατρία καὶ μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκόρ Παρλίτσεφ (1830-1893). Παράρτημα: Γκριγκόρ Παρλίτσεφ, Σκενδέρμπενς* (¹2018).

Ανδρέας Γ. Μαρκαντωνάτος, *Ὡς τὸ ρῦμη τοῦ λόγου. Λογοτεχνία καὶ παιδεία* (¹2021).

Ανδρέας Γ. Μαρκαντωνάτος, *Τὸ βάρος τῆς γνώμης. Θέατρο, παιδεία, λογοτεχνία, πολιτική* (¹2020).

Ελισάβετ Μενελάου-Trabalza, *Ἡ υποδοχὴ τοῦ ἰταλικοῦ φουτουρισμοῦ στὴν Ελλάδα. Κρίσεις καὶ ἐπιδράσεις* (¹2021).

Ξένη Μουχίμογλου, *1919-2019. Ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν ἀπόβαση στὴ Σμύρνη. Ἡ καθημερινή ζωή, μαρτυρίες, τα χωριά, μιὰ δραματικὴ ἐρωτικὴ ἱστορία* (¹2019).

Ἰωάννης Ἀ. Παπίγκης, *Ἡ λογοτεχνία ὡς γνωστικὸ ἀντικείμενο* (¹2017).

Θεοδόσης Πυλαρινός, *Ἑπτανησιακὴ Σχολή. Παιδεία - γλῶσσα - λογοτεχνία* (¹2007).

Θεοδόσης Πυλαρινός, *Μεθιστορία. Μύθος καὶ ἱστορία στὴν ποίηση τοῦ Κυριάκου Χαραλαμπίδη* (¹2007).

Γεώργιος Μ. Σαρηνγιάννης (ἐπιμέλεια), *Στὴ μεγάλη περιπέτεια. Ἀπομνημονεύματα τῆς Ροζίνας Βαρούχ-Σαπόρτα* (¹2020).

Ζαν-Μαρί Σεφφέρ (Jean-Marie Schaeffer), *Τι εἶναι λογοτεχνικὸ εἶδος;*, μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καὶ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα Ἀλέξανδρος Ν. Ακριτόπουλος (¹2000).

Γεώργιος Ι. Σπέης, *Ἡ Κέα, ὁ πολιτισμὸς τῆς καὶ ὁ ἐπισκέπτης. Προσέγγιση στὸ πολιτιστικὸ τοπίο* (¹2020).

Γεώργιος Ι. Σπέης, *Ὅταν τὸ χάσις ἦταν νόμιμο* (¹2008).

Δημήτρης Τζουμάκας, *Nicolas Calas. Ὁ ερμαφρόδιτος στὸν κήπο τῶν γραμμάτων* (¹2018).

Σπύρος Ν. Τρωιάνος, *Ψηφίδες ιστορίας δικαίου απώτερης και νεότερης* (¹2013).

Πέτρος Εμμ. Τσαγκλής, *Μεταξύ Μάνης και Τσακωνίας. Παπαδιάνικα και Κοντεβιάνικα Λακωνίας (15ος-19ος αιώνες). Ιστορία, λαογραφία, πολιτισμός* (¹2020).

Γκίλμπερτ Κηθ Τσέστερτον (Gilbert Keith Chesterton), *Ο άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης. Πέρα από τα ανθρώπινα — εντός των ανθρωπίνων*, εισαγωγή και μετάφραση από τα αγγλικά Δάφνη Λιζάρδου-Χέλμν, επιμέλεια Victor Low-Low (¹2020).

Γκίλμπερτ Κηθ Τσέστερτον (Gilbert Keith Chesterton), *Παράνοια, δημιουργικότητα, καλλιτεχνία*, εισαγωγή, κείμενα, μετάφραση από τα αγγλικά Δάφνη Λιζάρδου-Χέλμν (¹2019).

Σπυρίδων Ι. Φράγκος, *Βιομηχανία και πράσινη ανάπτυξη στην Ελλάδα. Η περίπτωση της οινοποιίας στη Θεσσαλία* (¹2022).

Αθηνά Χρ. Φλώρου, *Η ισλαμική θρησκευτική αγωγή στη σύγχρονη Τουρκία (1923-2012)*, πρόλογος Στέλιος Λ. Παπαλεξανδρόπουλος (¹2018).

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, *Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας. Ενδεικτικά παραδείγματα στη διδακτική πράξη και στην έρευνα* (¹2021).

Ουίλλιαμ Χέντερσον - Ευφροσύνη Ζαχαροπούλου (William Henderson - Effrosyni Zacharopoulou) (επιστημονική επιμέλεια), *Greece, Rome, Byzantium and Africa. Studies presented to Benjamin Hendrickx on this seventy-fifth birthday* (¹2016).

Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, Λαύρειο Αττικής. Η εθνοϊστορία και η εθνοκοινωνιολογία μιας βιομηχανικής πόλης (¹2019).— Ποιο είναι το κοινωνικό προφίλ του Λαυρείου; Η κωμόπολη υπήρξε το κέντρο δυναμικών κοινωνικών συγκρούσεων με πολιτικές επιπτώσεις, καθώς και ανταγωνισμών των ξένων κεφαλαιοκρατικών δυνάμεων με

τα οικονομικά ελληνικά συμφέροντα, αλλά και της εργατικής τάξης και του κεφαλαίου (κυρίως του ξένου κεφαλαίου). Μεγάλες απεργίες με ανθρώπινες απώλειες, που τόσο σημάδεψαν την πόλη του Λαυρείου, ώστε τα τελευταία χρόνια να γυριστούν ειδικές τηλεοπτικές σειρές (όπως για παράδειγμα η *Μεγάλη απεργία*), που επηρέασαν όλο τον ελληνικό λαό. Να μην ξεχνάμε ότι τότε έγινε η αποκαθίλωση του αγάλματος του Σερπιέρι. Η σύγχρονη κοινωνική επιστήμη έχει μελετήσει όλες τις διαστάσεις αυτών των γεγονότων στο Λαύρειο.

Γεράσιμος Γ. Ζώρας, Ίταλία, τὸν τραγουδιστὴ γεννᾷς. Μελετήματα ἑλληνο-ιταλικοῦ θεματολογίου (᾽2015). — Ανάμεσα στον ελληνικό και στον ιταλικό πολιτισμό αναπτύχθηκαν, μέσα στο κύλισμα του χρόνου, ιδιαίτερα γόνιμες σχέσεις. Η ιστορία, ο πολιτισμός, τα γράμματα και οι τέχνες καθεμιάς από τις δύο χώρες ανατροφοδοτούσαν επί αιώνες γόνιμα την πολιτιστική ταυτότητα της άλλης. Στον παρόντα τόμο συσσωματώνονται δεκαεπτά μελετήματα του νέου αιώνα, που τα θέματά τους εντάσσονται στο πλαίσιο του συγκεκριμένου θεματολογίου. Ξεκινώντας από τα βενετοκρατούμενα Επτάνησα και τις δύο σχεδόν σύγχρονες παλιγγενεσίες, ο συγγραφέας περνά στις σχέσεις που ανέπτυξαν μεταξύ τους κορυφαίοι ταγοί των γραμμάτων των δύο χωρών: ο Παλαμάς, ο Καβάφης, ο Καζαντζάκης, ο Κανελλόπουλος από τη μια, ο D'Annunzio, ο Pirandello, ο Marinetti από την άλλη. Τα περισσότερα κείμενα είχαν εκφωνηθεί ως ομιλίες ή ανακοινωθεί ως εισηγήσεις σε διάφορα επιστημονικά συνέδρια και ακολούθως δημοσιεύθηκαν σε έγκριτα περιοδικά, σε πρακτικά συνεδρίων ή σε συλλογικούς τόμους. Για τιτλοφόρηση του τόμου, ο συγγραφέας ανέτρεξε στον Παλαμά, ο οποίος ψάλλοντας την Ίταλία δεν παρέλειπε να τη χαρακτηρίσει μητέρα μεγάλων ποιητών (*Μάννα, ποὺ τὸν τραγουδιστὴ γεννᾷς*).

*Βασίλειος Γ. Μαραγκός, Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα. Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις της πατρίδας στον Γκριγκόρ Παρλίτσεφ (1830-1893). Παράρτημα: Γκριγκόρ Παρλίτσεφ, Σκενδέρ μπενς ('2018). — Ο αχριδηνός ποιητής Γρηγόριος Σταυρίδης ή Παρλίτσεφ διένυσε το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα τη διαδρομή από την προεθνική κοινότητα των ρωμίων χριστιανών (με την ελληνική γλώσσα της, αλλά και τη σχετική ανοχή της σε κάποιες τοπικές και εθνοπολιτισμικές ιδιαιτερότητες) προς την εθνική νεωτερικότητα. Από την παραλίμνια μακεδονίτικη πολιτεία, όπου γεννήθηκε, έως την ελληνική πρωτεύουσα, όπου μετέβη για σπουδές με τη φιλοδοξία να ακολουθήσει ποιητική σταδιοδρομία, χωρίς όμως επιτυχία παρά τον θρίαμβο του ποιήματός του *Ο Αρματωλός* στον Ράλλειο ποιητικό διαγωνισμό του 1860, και πάλι στην οθωμανική Μακεδονία, όπου στα μέσα της κρίσιμης δεκαετίας του 1860 αποφάσισε να στρατευθεί στον αγώνα για βουλγαρική πολιτιστική και εκκλησιαστική αυτοδιάθεση, η πορεία του Παρλίτσεφ χαρακτηρίστηκε από ρευστότητα και επαμφοτερισμούς. Ο αρχικός ενθουσιασμός του για ελληνοβουλγαρικές και ελληνοαλβανικές συγκλίσεις στάθηκε ατελέσφορος. Η φιλοπατρία του ταλαντεύτηκε ανάμεσα στην πολιτεία της Αρχίδας, στην Ελλάδα και αργότερα στη Βουλγαρία και ίσως σε μια ευρύτερη σλαβική κοινότητα. Εκτός από τα διλήμματα του Γκριγκόρ Παρλίτσεφ, η παρούσα μελέτη εστιάζει στην περίπλοκη σχέση του νεότευκτου ελληνικού βασιλείου με τους «αλύτρωτους», συχνά αλλόγλωσσους, ορθοδόξους της βαλκανικής ενδοχώρας σε μια περίοδο καθοριστική για τη διάπλαση των νεότερων ταυτοτήτων επάνω στον κοινό καμβά της κοινότητας των ρωμίων χριστιανών. Τα δύο κύρια ποιητικά έργα του Παρλίτσεφ (παρότι γραμμένα στην ελληνική γλώσσα) αντιμετωπίζονται ως τμήμα του λογοτεχνικού «κανόνα» γειτονικών μας χωρών που διεκδικούν την εθνική πατρότητα του έργου του. Στον τόμο συμπεριλαμβάνεται ο Σκενδέρμπενς (1862), το δεύτερο μεγάλο ποίημα του ποιητή.*

Ανδρέας Γ. Μαρκαντωνάτος, *Εν τη ρύμη του λόγου. Λογοτεχνία και παιδεία* (12021). — Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, αυτό το πόνημα σύγκειται ως επί το πλείστον από προσεκτικά επιμελημένους βιβλιογραφικούς οδηγούς και ενημερωτικά δοκίμια, που σκοπό είχαν να πλαισιώσουν αξιόλογα βιβλία, μεταφρασμένα δόκιμα στην ελληνική, διεθνώς διακεκριμένων ξένων ελληνιστών, για να αποβούν εν τέλει και ανεξαρτήτως των προθέσεων του συγγραφέα αυθύπαρκτες και αυτοδύναμες ερμηνευτικές δοκιμές. Αυτές οι χρηστικές πραγματείες συμπληρώνονται από εκλαϊκευτικά, αλλά επαρκώς τεκμηριωμένα μελετήματα όσον αφορά σε ποικίλα αρχαιογνωστικά ερμηνευτικά προβλήματα και ερωτήματα. Συνελόντι ειπείν, τα ως ανωτέρω φιλολογικά εγχειρήματα, ως άλλα *fragmenta selecta*, αποτελούν περιφερειακές, αλλά λίαν στοχευμένες εργασίες που ανέκυψαν κυριολεκτικά εν τη ρύμη του υπερκείμενου και πρωτεύοντος επιστημονικού και ερευνητικού λόγου του συγγραφέα στη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών. Στόχος είναι αυτές οι επιφυλλίδες, οι ομιλίες και οι συνεντεύξεις να λειτουργήσουν με τρόπο παραπληρωματικό στον προηγηθέντα σύλλαβο επιστημονικά λιγότερο βεβαίως φιλόδοξων, αλλά ικανοποιητικά δαφωτιστικών μελετών και δοκιμίων.

Ανδρέας Γ. Μαρκαντωνάτος, *Το βάρος της γνώμης. Θέατρο, παιδεία, λογοτεχνία, πολιτική* (12020). — Σε αυτό το τομίδιο συγκεντρώνονται και ομαδοποιούνται με γνώμονα ειδολογικό και θεματολογικό επιφυλλίδες, άρθρα και βιβλιοπαρουσιάσεις, άλλως ειπείν *scripta minora* δημοσιευμένα κατά την τελευταία εικοσαετία ως επί το πλείστον στο έτι σφριγηλό και ακμάζον *Βήμα της Κυριακής* και στην πάλαι ποτέ θάλλουσα και ρηξικέλευθη *Ελευθεροτυπία* (ένθετο *Ιστορικά*). Η όποια σχολαστική δήλωση για την καταγωγική απαρχή ενός εκάστου κειμένου παρέλκει, επειδή η συμπαράταξή τους εδώ προσδίδει στο άρτι συντελεσμένο *corpus* νέα ορμή. Διττός στόχος

αυτής της ανθολόγησης αυτοδύναμων και ταυτοχρόνως αλληλοτροφοδοτούμενων κειμένων, τα οποία, πλην των άλλων, προσπλώνονται σχεδόν εμμονικά αλλά συνάμα και απολύτως ευλαβικά στην πραγμάτευση ποικίλων ζητημάτων αναφορικά με το αττικό θέατρο, την κλασική γραμματεία, τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση και το γενικότερο ιστορικό γίγνεσθαι της ελληνικής κοινωνίας, είναι στην ουσία αφενός η παράθεση συγκεκριμένων σκέψεων και απόψεων για φλέγοντα προβλήματα και κρίσιμα ερωτήματα της πολυτάραχης εποχής μας και αφετέρου ο δηλωτικός επιτονισμός ορισμένων σημαντικών εκφράσεων της αρχαιοελληνικής λογοτεχνικής και πολιτισμικής παράδοσης.

Ελισάβετ Μενελάου-Trabalza, Η υποδοχή του ιταλικού φουτουρισμού στην Ελλάδα. Κρίσεις και επιδράσεις (12021).— Σε αυτό το βιβλίο σκιαγραφείται το κλίμα υποδοχής του ιταλικού φουτουρισμού στην Ελλάδα μέσα από δύο οπτικές: την καταγραφή της παρουσίας του πρωτοποριακού κινήματος στον ελληνικό τύπο της εποχής και την κατάδειξη των όποιων επιδράσεων άσκησε αυτό το κίνημα στους έλληνες λογοτέχνες του μεσοπολέμου. Γίνεται παρουσίαση των κυριότερων και των χαρακτηριστικότερων φουτουριστικών αρχών, καθώς και των συνθηκών που οδήγησαν στη γένεση του ιταλικού φουτουρισμού. Εξετάζεται η επίδραση που άσκησε σε έλληνες λογοτέχνες η φουτουριστική λογοτεχνική παραγωγή. Εντοπίζονται οι κυριότεροι φορείς αυτών των επιδράσεων, οι οποίοι παρουσιάζονται με χρονολογική διάταξη και με την παράθεση των άρθρων και των κριτικών του κινήματος, όπως αυτές δημοσιεύονταν στον ελληνικό τύπο. Φουτουριστικές επιδράσεις εντοπίζονται στο έργο του Κωστή Παλαμά, του Φώτου Γιοφύλλη, του Γιώργου Θεοτοκά και του Νικήτα Ράντου (Νίκου Καλαμάρη). Ως ξεχωριστή περίπτωση έλληνα φουτουριστή, ο οποίος έδρασε επισήμως στον κύκλο των φουτουριστών καλλιτεχνών

σε ιταλικό έδαφος ωστόσο, εξετάζεται ο Αλκιβιάδης Γιαννόπουλος. Επίσης παρατίθεται ολόκληρο το κείμενο του μανιφέστου που συνέγραψε ο ιδρυτής του κινήματος Filippo Tommaso Marinetti κατά την επίσκεψή του στην Αθήνα και το αφιέρωσε στην ελληνική νεολαία. Καταδεικνύονται τέλος οι παράγοντες που συνέβαλαν στην καθυστερημένη ή μερική αποδοχή των φουτουριστικών καλλιτεχνικών αρχών από πλευράς της ελληνικής διανόησης του μεσοπολέμου.

Δημήτρης Τζουμάκας, Nicolas Calas. Ο ερμαφρόδιτος στον κήπο των γραμμάτων (¹2018).— Ο ποιητής και κριτικός τέχνης Νικόλαος Κάλας (Λωζάνη, 1907 - Νέα Υόρκη, 1988) ήταν ένας ανήσυχος άνθρωπος, που δραπέτευσε από την Ελλάδα του Μεταξά για να συνεχίσει τις περιπλανήσεις του στις ατραπούς της μαρξιστικής και της φροϋδικής σκέψης, στην καρδιά του μοντέρνου κόσμου. Είχε τη στόφα του προφήτη, του εκλεκτού, του μάγου, που ύψωσε τη σημαία μιας πρωτοπορίας και προσπάθησε να αντιτάξει στον «αποθνήσκοντα ανθρωπισμό» μια καινούργια αντίληψη: τον υπερρεαλισμό. Έτσι ήταν και είναι έτοιμος να γίνει τέρας και να αγαπήσει τερατωδώς με «σωματικές επιθυμίες έναν λεπρό για τις πληγές του». Είναι ο διανοούμενος που πιστεύει στη συγκίνηση ως τον κύριο επαναστατικό μοχλό που παράγεται στο πεδίο της τέχνης. Στον Κάλας η παρουσία του βιώματος γίνεται τέχνη. Μαιτρ των συγκρούσεων, των αντιφάσεων και της αμφισβήτησης, ο ποιητής μας είναι υπέρ της έντασης που δημιουργείται, όταν η Σφίγγα θέτει ερωτήματα ζωής και θανάτου. «Της ηρεμίας είμαι εχθρός», θα πει.

Γκίλμπερτ Κνθ Τσέστερτον (Gilbert Keith Chesterton), Παράνοια, δημιουργικότητα, καλλιτεχνία, εισαγωγή, κείμενα, μετάφραση από τα αγγλικά Δάφνη Λιζάρδου-Χέλμν (¹2019).— Η σύμπλευση ή σύγκρουση λόγου και παραλόγου στα γραπτά των λογίων, αν μη τι άλλο, αφυπνίζει,

εξάπτει, ξαφνιάζει και σαν έγερση οδηγεί συνειδητά ή ασυνείδητα στην ανέγερση γεφυρών, ανύπαρκτων ως τότε. Οι γέφυρες κάπου οδηγούν, αν είναι να τις περάσεις. Στον λόγο του παραλογισμού ή στον παραλογισμό του λόγου, ίσως ο ανθρώπινος νους να βρίσκεται σε πάτριο έδαφος. Εκεί βαδίζει, από εκεί εκτινάσσεται. Εξωτερικοί φορείς δημιουργίας περιίπτανται, κατά τον ντουεντό-πληκτο Λόρκα στο ομότιτλο βιβλιαράκι-βιβλίο *Το ντουέντε*. Ο *άγγελος-οδηγητής*, αν σε επιλέξει για την ανοδική πορεία σου, σε εγκαταλείπει στην είσοδο του προσωπικού παραδείσου σου. Η μούσα, έμπνευση της μορφής και του πλαισίου, ενίοτε, ίσως χαιρέκακα, σε στριμώχνει, σε αφανίζει, ανίσχυρε καταπατητή. Όσο για το *ντουέντε*, την άφατη εκκεντρική παντοδυναμία του αυθεντικού, αν σε πετύχει σε κατάσταση σπάνιας ευδαιμονίας, θα σε χρησιμοποιήσει για να βρει φευγαλέα, έκθαμβη, ανεπα-νάληπτη έκφραση. Τίποτα δεν είναι δεδομένο εδώ. Στην *Παράνοια*, *δημιουργικότητα*, *καλλιτεχνία*, η απλοχεριά περίσσια. Ο Gilbert Keith Chesterton ως μέγας ιεροεξετα-στής και των τριών αποτελεί εγγύηση μιας βαθιάς δια-νοητικής και ψυχικής απόλαυσης, τόσο των ασήμαντων όσο και των σπουδαίων θεμάτων της επιλογής του. Ανα-καλύπτοντας ομορφιά και νόημα στα ασήμαντα, αποκα-θηλώνοντας τα θέσφατα μέσω της γόνιμης και ενστικτώ-δους σοφίας του, είναι σαν να στήνει λάθρα αραχνοειδείς προσλήψεις μέσα μας προς το λεγόμενο *food for thought*.

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Ελλάδα)
Imprimé en Union Européenne (Grèce)
Printed in the European Union (Greece)

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, *Διεπιστημονικές διαστάσεις και προσεγγίσεις της ιστορίας. Ενδεικτικά παραδείγματα στη διδακτική πράξη και στην έρευνα. Σχεδιασμός, στοιχειοθεσία και αναπαραγωγή: εργαστήριο γραφικών τεχνών* Ηρόδοτος (Αθήνα), με *Απλά, Apollonia, Bodoni, Ocras και Symbol*. Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: τυπογραφείο QPC (Αθήνα), σε χαρτί *Book paper ivory (bouffant ivoire)* ειδικής παραγωγής. Για λογαριασμό των εκδόσεων Ηρόδοτος. Δημήτριος Κ. Σταμούλης, εκδότης. Αριθμός έκδοσης 552. Αθήνα, α' τετράμηνο 2022. *(Made and printed in Greece.)*

